

МӘДЕНИ МҰРА

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ

CULTURAL HERITAGE

ISSN: 2708-3365

№1

Нұр-Сұлтан
2020

11.03.2020 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім
министрлігінде тіркелген. Куәлік №KZ74VPY00021104
Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

Бас редактор:

А. Мұхамедиұлы, өнертану докторы,
профессор

Редакциялық алқа:

Асанканов А.А., тарих ғылымдарының докторы, ҚР
ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).

Әбдуақап Қара, тарих ғылымдарының докторы,
профессор (Түркия).

Бороффка Н., археология докторы, профессор
(Германия).

Бейсенов А.З., тарих ғылымдарының кандидаты
(Қазақстан).

Ибадуллаева З.Ө., тарих ғылымдарының
кандидаты, доцент (Қазақстан).

Ибраева А.Г., тарих ғылымдарының докторы,
профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары
академиясының академигі (Қазақстан).

Касеналин А.Е., PhD докторы, (Қазақстан).

Купаева А.Қ., PhD докторы, (Қазақстан).

Қартаева Т.Е., тарих ғылымдарының кандидаты,
(Қазақстан).

Малдыбаева Р.К., өнертану кандидаты (Қазақстан).

Мұқтар Ә.Қ., тарих ғылымдарының докторы,
профессор (Қазақстан).

Нұразхан А.Ш., педагогика ғылымдарының
кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының
академигі (Қазақстан).

Оңғар А., тарих ғылымдарының кандидаты
(Қазақстан).

Самашев З.С., тарих ғылымдарының докторы,
профессор (Қазақстан).

Төлеубаев Ә.Т., тарих ғылымдарының докторы,
профессор (Қазақстан).

Смағұлов О.С., ҚР ҰҒА академигі, тарих
ғылымдарының докторы (Қазақстан).

Таймағамбетов Ж.Қ., ҚР ҰҒА академигі, тарих
ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).

Үмітқалиев Ұ.Ұ., тарих ғылымдарының кандидаты
(Қазақстан).

Шамильоглу Ю., Висконсин университетінің
профессоры (АҚШ).

*Алтын Орданың 750 жылдығы
750-летие Золотой Орды*

Мұқтар Ә.Қ., Жұмабаев А.Ж. Әлкей Марғұлан және Сарайшық	4
Билилова Г.Д. Раскопки погребения воина XIV в. на городище Бозок в Северном Казахстане	10
Тлеугабулов Д.Т. Городище Бозок в системе средневековых культовых объектов степной Евразии ...	16

*Археологиялық зерттеулер
Археологические исследования*

Акымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С. Шығыс Жіңішке төрткүлі	23
Бөгенбаев Н.Е. Түрк қағанатындағы атақ-лауазымдар мен олардың қызметтері	31
Жиембаева Г.Т., Жиембай Б.С. Тоныкөктің Түрк тарихы мен әдебиетіндегі орны	39
Шаймердинова Н.Г., Жиембай Б.С. Қазақстандағы қырымшақтардың этногенезі мен этномәдениетіндегі кейбір ерекшеліктер	45
Лачкова М.К., Нургожина Б.Е., Джанеева А.К. Семантический анализ ювелирных изделий эпохи бронзы и традиционных украшений казахов XVIII – XIX вв.	51
Асылбеков К.М. – Применение данных ДЗЗ в археологических исследованиях	56

*Этнографиялық зерттеулер
Этнографические исследования*

Артықбаев Ж.О. Қият Домбауыл әңгімесі (әфсананы тәпсірлеу тәжірибесі)	61
Жәкішева З.С. Ұлы Абайдың айналасындағы өнерпаз тұлғалар мен музыкалық аспаптар	71
Маулет А. Абайдың «Ақтолқын» күйі жайында	80
Терекбаева Ж.М. Қазақ халқының дәстүрлі су көліктері	85
Жалмырза А.А. Түркістан атауы және оған қатысты деректер	95

Антропология

Смағұлов О., Смағұлова А., Сұрағанов Ә., Сатаев М.А. Төл тарихымызға – оң көзқарас	104
---	-----

*Музей ісі
Музейное дело*

Файзуллина Г.Ш. Contemporary art как ресурс развития туристского потенциала традиционного музея в Казахстане	112
Диярова Ж.К. «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми-зерттеу жұмыстары	121
Алтаев Б., Алтаев Д. Заложники времени	126

*Мерейтойлар
Юбилеи*

Арутюнов С.А. Корифей национальной науки	134
---	-----

*Хабарлар
Хроники*

Ибраева Г.О. – Абай мұрасын сақтау және насихаттау	145
---	-----

*750 th anniversary of the
Golden Horde*

Mukhtar A.K., Zhumabaev A.Zh. Alkey Margulan and Saraishyk	4
Bilyalova G.D. Excavations of the burial of a warrior of the XIV century on the settlement of Bozok in Northern Kazakhstan	10
Tleugabulov D.T. The Bozok settlement in the system of cult objects of the steppe Eurasia	16

Archaeological research

Akymbek E.Sh., Shagirbaev M.S. Tortkul Shygys Zhinishke	23
Bogenbayev N.E. Titles and positions in the Turkic Khaganate	31
Zhiyembayeva G.T., Zhiyembay B.S. Character of Tonyukuk in Turkic history and literature	39
Shaymerdinova N.G., Zhiyembay B.S. Some features of the etnogenesis and etnoculture of the krymchaks of Kazakhstan	45
Lachkova M.K., Nurgozhina B.E., Dzhaneeva A.K. Semantic analysis of the bronze age jewelry and traditional Kazakh jewelry of the XVIII-XIX cc.	51
Asylbekov K.M. Application of remote sensing data in archaeological research	56

Ethnographic research

Artykbaev Zh.O. The story of Dombaul of kiyat (experience in interpretation of myth)	61
Zhakishева Z.S. Musical instruments and identities of performers surrounding the great Abay	71
Maulet A. About kui of Abay "Aktolkyn"	80
Terekbaeva Zh. M. Traditional water transport of the Kazakh people	85
Zhalmyrza A.A. The name of Turkistan and the data related to it	95

Anthropology

Ismagulov O., Ismagulova A., Suraganov A., Sataev M.A. Fair view at our ancient history	104
--	-----

Museology

Faizullina G. Contemporary art as a resource for the development of tourist potential traditional museum in Kazakhstan	112
Diyarova Zh. K. Research works of the State Historical and cultural museum Saraishyk	121
Altaev B., Altaev D. Hostages of time	126

Anniversaries

Arutyunov S.A. Coryphaeus of National Science	134
--	-----

News

Ibraeva G.O. Preservation and promotion of Abay	145
--	-----

Мұқтар Ә., Жұмабаев А.
Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы,
Атырау қ., Қазақстан
e-mail: tarix212@mail.ru

ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН ЖӘНЕ САРАЙШЫҚ

Еуропа мен Азияны жалғастырған Ұлы Жібек жолының бір керуен сарайы және Алтын Орданың мәдени орталығы Сарайшық қаласы Атырау қаласынан 50 шақырым жерде орналасқан. Ортағасырлық Сарайшық қаласына іргелі археологиялық зерттеулер кеңестік заманда басталды. Оның бастамасын археолог Н.К. Арзютов қалады. Археология саласына ден қойған Ә. Марғұлан аталған ғалымдар ізденістерімен жақсы таныс еді. Солардың ішінде оны Н.К.Арзютовтың 1937 жылғы қыркүйек айындағы Сарайшықтағы археологиялық қазба жұмыстары қатты қызықтырады. Мақалада Ұлттық археология мен этнография мектебінің негізін қалаушы, Қазақстан ғылым академиясының академигі, профессор, Қазақ КСР-інің еңбек сіңірген ғылым қайраткері, Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының жетекшісі Әлкей Хақанұлы Марғұланның Ноғай ордасы, Қасым хан тұсында Қазақ хандығының астанасы болған Сарайшық қаласына жүргізген археологиялық зерттеуі баяндалады.

Түйін сөздер: Қазақстан археологиясы, Жошы ұлысы, Алтын Орда, Қазақ хандығы, Сарайшық.

Кіріспе

1950 жылдың 12 тамызындағы Гурьев облысының (бүгінгі Атырау облысы) «Социалистік құрылыс» газеті Ә. Марғұланның Жайық жағалауында қолына сфероконус ұстап терең толғанып тұрған суретін жариялады. Сурет астына: «Қазақ ССР Ғылым Академиясының археологиялық экспедициясы Бақсай ауданындағы (бүгінгі Махамбет ауданы) ескі Сарайшық қаласын қазып зерттеп жатыр. Экспедицияны Қазақ ССР Ғылым Академиясының мүше-корреспонденті, профессор Ә. Марғұлан басқарады» деп жазылған екен (сур. 1). Міне содан бері 70 жылға жуық уақыт өтті. Осы аралықта археолог М. Қасенов сол бір тарихи кезеңде Ә. Марғұланның Жайық жағалауында түскен 4 суретін Атырау облысы тарихи-өлкетану музейінен тауып жариялады. Мұның өзі ғұлама ғалымның ортағасырлық Сарайшық қалашығын зерттегенін айғақтайды. Сонымен Ә. Марғұлан Сарайшыққа қалай келді, оның зерттеуінің нәтижесі қандай, экспедицияға қатысушылар мен кейінгі зерттеушілер неліктен оны толығырақ жазбады? Бұл сұрақтар кім-кімді де қызықтыратыны белгілі.

1950 жылға дейін Ә. Марғұлан Ленинградтағы Шығыс институтының тарих-филология факультетінде оқып, 1926-1927 жылдары КСРО Ғылым академиясынан С. Руденко бастаған Алтай экспедицияларына қатысады, 1931-1934 жылдары Ленинградтағы Мемлекеттік материалдық мәдениет тарихы академиясының аспиранты, 1936-1938 жылдары Москвадағы материалдық мәдениет тарихы институтының ізденушісі және ғылыми қызметкері болса, 1938 жылы Алматыда КСРО ҒА бөлімшесінің ашылуына байланысты елге шақырылады. КСРО көлемінде орыс археологтары тарихын зерттеуші А.А. Формозовтың анықтауынша бұл кезеңде «академиялық ғалымдарға қарсы басталған іс біртіндеп археолог ғалымдарды қамтыған, археологтар КСРО Ғылым Академиясы мүше-корреспонденті Ю.В. Готъені (1873–1943), С.К. Богоявленскийді (1873–1947), Симферополден А.И. Маркевичті (1855–1942), КСРО Ғылым Академиясы қызметкері С. Руденконы (1885–1969), 1937 жылы 14 сәуірде Қазақстанмен шектес Саратов музейі директоры, профессор П.С. Рыковты (1884–1942), 1938 жылы оның шәкірті Н.К. Арзютовты (1899–1942) тұтқынға алған» қуғын-сүргін жүріп жатқанды (Формозов, 1998: 191-206).

Сур. 1. Ә. Марғұлан Сарайшықта.
Fig. 1. A. Margulan in Sarayshyk.

Мәселенің әдістемесі

Зерттеу барысында бүгінгі тарих ғылымындағы салыстырмалы-тарихи, мерзімдемелік, өзектілік, перспективті, жүйелілік әдістер кеңінен қолданылады. Оларды пайдалану зерттеу аумағына алынған мәселелерді толыққанды саралауға жол ашады.

Негізгі бөлім

Археология саласына ден қойған Ә. Марғұлан аталған ғалымдар ізденістерімен жақсы таныс еді. Солардың ішінде оны Н.К. Арзютовтың 1937 жылғы қыркүйек айындағы Сарайшықтағы археологиялық қазба жұмыстары қатты қызықтырады. Өйткені ол Сарайшықта жүргізілген алғашқы кешенді ғылыми зерттеу болатын. 1949 жылы Қазақ КСР Ғылым Академиясы Хабаршысында жарияланған Н.К. Арзютовтың экспедиция есебімен мұқият танысып, ортағасырлық Сарайшық қаласы тарихын зерттеу кешегі орыс патшасы заманында басталғанын, оның бүгінге дейін негізінен 2 бағытта, бірі қаланың пайда болуы мен қалыптасуын тарихи деректер мен ортағасырлық саяхатшылардың жазба деректері, екіншісі археологиялық қазбадан табылған жәдігерлер арқылы зерттеліп жатқанын тағы бір ой елегінен өткізеді. Бұл арада Н.К. Арзютов Саратов ғылыми музейінде археологиялық бөлім меңгерушісі болып, 1928 жыл-

дан бастап Төменгі Еділ бойының археологиялық зерттеу жұмысымен айналысып, көшпелі түркілер мен Алтын Орда мемлекетінің Еділ, Жайық өзендері бойында орналасқан ортағасырлық қалаларына қатысты археологиялық қазба жұмыстарын ұйымдастырғанын жақсы білетін. Ғалым Сарайшық қаласы туралы алғашқы мәліметтер жинақтап жариялаған Орынбор өлкесінде еңбек еткен П.И. Рычков, XVIII ғасырдың II жартысында Қазақ хандығы территориясына жасалған экспедиция құрамында болған П.С. Паллас, 1861 жылғы топограф А.Е. Алексеев еңбектерімен танысады. Нәтижесінде қазба жұмыстарын жүргізген А.Е. Алексеевтің топографиялық түсірулерінің көне қаланың қазіргі жағдайымен сәйкеспейтінін анықтайды. Біздіңше Ә. Марғұлан Н.К. Арзютовтың ғылыми ұстазы П.С. Рыковпен де таныс болғандай. П.С. Рыков қазақ зиялыларына Батыс Қазақстан бөлімшесі өлкетанушылары алдында жасаған, кейін «Советская степь» газетінде жарияланған «Изучение Уральской губернии в археологическом отношении» тақырыбындағы баяндамасымен таныс болатын. Оның үстіне П.С. Рыков 1932-1933 жылдары Ленинградтағы Мемлекеттік материалдық мәдениет тарихы академиясы тапсырмасымен Орталық Қазақстанды зерттейді. Атақты Нұра экспедициясы Дандыбай ауылы маңынан көне ескерткіштер орнын ашып, Ә. Марғұланның болашақ жаңалықтарына жол ашқанды. Сонымен, 1937 жылғы 15 күндік экспедиция қорытындысы Ә. Марғұланның Сарайшықтағы ізденістеріне негіз болады. Саратов ғалымдарының еңбегін жоғары бағалаған Ә. Марғұлан «дегенмен олар барлау белгілерін салумен шектеліп, тарихи хронологиясын анықтау тәрізді үлкен міндеттерді алдына қоймады» дей келе, алдына Сарайшық қалашығының 1950 жылғы көрінісін анықтап, оны бұрынғы орнымен салыстыруды, ол арқылы қаланың қаншалықты өзгеріске ұшырағанын анықтауды мақсат етіп қояды (Мұқтар, 2019).

Қазақ КСР Ғылым Академиясының «Тарих, археология және этнография» институтының 1950 жылғы 5 маусымдағы №54-інші бұйрығы бойынша институттың жоспарына сәйкес, осы жылдың 28 мамырынан бастап Батыс Қазақстан (Сарайшық) археологиялық экспедициясын ұйымдастыру жолға қойылды. Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының басты міндеті – XIII-XIV ғасырлардағы қыпшақтардың материалдық мәдениеті мен әлеуметтік жүйесін зерттеу және өткен жылы болған Орталық Қазақстан экспедициясымен байланыстыру үшін Сарайшықтан Ырғыз (Торғай) даласы арқылы Ұлытауға дейінгі керуен жолының орнын нақтылау. 1950 жылы Сарайшықтың орналасқан жерін топографиялық анықтау, Жайық өзені мен ежелгі керу-

ен жолдары бойынша барлау, қалашықтың жоспары мен стратиграфиясын анықтау мақсатында қала шегіндегі алдын-ала қазба жұмыстары жоспарланды. Экспедиция құрамы – 5 адам. Экспедиция жұмысының мерзімі – 1950 жылдың маусым-шілде айы (ҚР БҒМ «Ғылым Ордасы», 1950: 22 п.).

Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы бастығының орынбасары, аға ғылыми қызметкер Героним Иосифович Пацевич өз күнделігінде 1950 жылдың 2 шілдесінде Сарайшық қаласын зерттеу жұмыстары басталғанын, жергілікті жерде жұмыс күші болмай, экспедицияның қалған тобы 10 шілдеде келгенін, №1 қазба жұмысының шілде айының 13 жұлдызында басталғанын жазған (Пацевич, 1950: 36-38).

Ө. Марғұлан басқарған археологиялық қазба қорытындысы 1951 жылы 24 сәуірде КСРО Ғылым Академиясының материалдық мәдениет тарихы институты пленумының Орта Азия археологиясы секциясында талқыға салынады. Секция төрағасы профессор М.М. Дьяконов Ө. Марғұланның «Сарайшықтағы қазба жұмыстары» атты баяндамасын тыңдауды ұйымдастырады. Отырыс барысында ұйымдастырылған пікірталаста т.ғ.к. С.С. Черников: «Сарайшықтың жыл сайын Жайық өзені тасуымен жойылуына және қазіргі кезеңде Жайық өзенінің қала орталығына жақындауына байланысты Сарайшықты зерттеу маңызды міндет. Сарайшықтың Сталинград ГЭС-і жұмыстары аймағына жақын орналасуы Сарайшықта қазба жұмыстарын қарқынды жүргізуге мүмкіндік береді деген сенім ұялатады. Профессор Толстовтың Сарайшықты – Хорезм колониясы деп есептейтіні белгілі, өйткені оның анықтауынша оның ежелгі қабаты Хорезмдікі. Ал Марғұлан қазба жұмыстары қорытындысына сүйеніп, ежелгі қабатты печенегтер мұрасы деген тоқтамға келген. Мұның өзі ғылыми шындықты анықтау үшін қазба жұмыстарын жалғастыруды қажет етеді. Қазақ КСР Ғылым Академиясының жақын уақыттағы міндеті Сарайшықта үлкен қазба жұмыстарын жүргізу», т.ғ.д. Н.Я. Бернштам: «Мен Сарайшық орнында Алтын Орда заманындағы тұрақтың алдында тұрақ болды деген Марғұланның пікірімен келісемін. Мен Сарайшықты Хорезмдік дегенін қолдаймын», т.ғ.д. М.М. Дьяконов: «Марғұлан баяндамасы өте қызықты. Сарайшықтағы 1950 жылғы зерттеу жұмыстары үлкен болмаса да, кейінгі жылдары қазба жұмыстары үлкен аумақты қамтуы қажет» деп ойларын қорытады (Сарайшық-бабалар мұрасы, 2015: 136-137). Секция отырысынан қолдау тапқан Ө. Марғұлан қазба қорытындыларын 1951 жылғы КСРО-дағы Бүкілодақтық археологиялық Кеңеске шығарады. Бір ерекшелігі ғалым баяндамасын 21 шағын тезиске бөліп баяндайды. Жаңадан

топографиялық түсірілім жасалып, ежелгі қаланың орнын қазу барысында қала дамуының үш кезеңі анықталады: Моңғолға дейінгі (XI-XIII ғғ.), Алтын Орда заманы (XIII-XIV ғғ.) және Қазақ-Ноғай заманы (XV-XVI ғғ.). Ғалым осы арқылы Сарайшықтың бай тарихын, оның Қытай – Орта Азия – Шығыс Еуропа аралығындағы аса маңызды керуен орталығы болғанын дәлелдеп, өзеннің оң жағасындағы қала орнының батыс шетінен керамика күйдіретін үлкен пешті ашады. Ол: «Қазба жұмыстарын жүргіздік. Жұмыстар қаланың солтүстік батысындағы Жайық өзені жарқабағынан басталды. Нәтижесінде мол керамика мен тұрмыстық материалдар табылып, Сарайшықтың қолөнершілер аумағы анықталды» дей келе, қаланың моңғол шапқыншылығына дейін қалыптасқанын жария етеді. Ө. Марғұлан Сарайшық қирандыларының болашақ зерттелуін сол уақыттағы орасан зор құрылыс Сталинград каналымен байланыстырып, Қазақстан ғалымдарын жаңа ізденіске шақырады (Марғұлан, 1951: 4).

Сарайшықтағы археологиялық қазбадан табылған бас сүйектерді Ө. Марғұлан 1952 жылы антропологтарға табыстайды. 1955 жылы В.В. Гинзбург пен Т.А. Трофимов бас сүйектерді зерттеп, олардың моңғолдық нәсілге жататынын және Алтын Орда заманындағы Орта, Төменгі Еділ бойларынан табылған бас сүйектерге ұқсастығын анықтайды (Қасенов, 2011: 8-13). Ал, газетке жарияланған ғалым қолындағы сфероконус немесе сынапкөзенің қазіргі тарихы белгісіз. Саз балшықтан шарықта нәзік түрде әсем жасалып, жоғары температурада күйдірілген қыш сфероконусты ыдыстар немесе сынапкөзелер заманында сынапты тасымалдау үшін немесе жұпар судың ыдысы ретінде пайдаланылған екен. Осыған ұқсас оның өзге бір данасы бүгінде Сарайшықта сақталған.

Дегенмен Әлкей ағамыздың Сарайшықтағы қазба жұмыстары нәтижелері бүгінге дейін толыққанды сараланбай келеді. Ол турасында З. Самашев: «1950 жылы Сарайшық қирандыларын Ө. Х. Марғұлан зерттеді. Міне, осы жұмыстың нәтижелері әлі толық сараланған жоқ, өйткені Ө. Марғұлан ол кезеңде тұтқынға алынып, қудаланып жүрген болатын. Кейбір керамика үлгілері ғана 1960 жылы Қазақстан археологиялық картасында жарияланды» деп мойындайды (АОТӨМ ҚҚ № 10682/2). Ө. Марғұланның Сарайшық қазбалары туралы кейінгі жарияланған археологтар мақалаларында да айтылмайды. Ө. Марғұлан экспедициясына қатысты қызықты ақпарат Атырау облысы тарихи өлкетану музейінің этнография және археология бөлімінің ғылыми қызметкері Қ. Құдабайдың 2008 жылғы 25 шілде – 14 тамыздағы Сарайшық экспедициясы барысындағы күнделігінде сақталған. Қ. Құдабай архе-

олог Василий Викторовичпен дидарласқан соң «Содан кейін әңгімеміз Ә. Марғұланнның Сарайшықтағы қазба жұмысы туралы болды. Ол кісі хандарға қатты қызығушылық білдірген екен. Сол кезде табылған жәдігерлердің әлі күнге дейін толық нұсқасы жоқ екендігін айтты. Сол кездегі саясаттың кесірі дейді ол» деп жазып қояды. Бір қызығы, Қ. Құдабай өз ойын «археологтар фамилиясын жасырады, айтпайды. Василий Викторович украиндық археолог» деп қорытады (АОТӨМ НҚ №19851). Археолог М. Қасеновтың анықтауынша Ә.Х. Марғұланды қатты қызықтырған қала қорымындағы Қасым хан кесенесі болды. Ол кесене орнына қазба салып, зерттеу жұмыстарын жүргізген. Ол турасында 1913 жылы туған, кезінде Атырау облысында басшылық қызметте болған Шоқан Қаржауов: «1950 жылы Әлкей Марғұлан Сарайшықта қазба жұмысын жүргізгенде Қасым ханның қабірін іздеді. Бірде Әлекеңдер жұмыс істеп жатқан жерге келсем, ол: «Мешіттің жанын қазып едік, наубайхана шықты, бұл қалай?» – деп, бізден сұрады. Сонда біз: «Ертеде мешіт жанынан наубайхананы қоса салатын болған. Себебі, намаз, жаназаға жиналғандарға таба наннан дәм таттыру дәстүрі болған», – деп жауап беріп едік, «Ә солай екен ғой» – деп, Әлекең жауабымызға қанағат білдірді» деп айғақтайды (Тоқтабаев, 1998.). Ел ішінде экспедиция соңында Ә. Марғұлан Алматыға қайтар жолда Қызылорда қаласында тұтқынға алынып, ауруханаға түскен деген де әңгімелер бар (Марғұлан, 2004: 30).

Ғалымның шәкірті М. Қадырбаевтың анықтауынша, тұтқынға алынған соң Марғұлан үйі бульдозермен тегістелген екен. Ұстазына адал шәкірті оның мұрасын түнделетіп жинап, кейін өзіне табыстаған (Кузьмина, 2008: 6). Қайткенде де Сарайшық ғалым тағдырында терең ізін қалдырды. Біздіңше, «ұлы орыс халқының тарихын ұлықтаған» Кеңестік жүйе Ә. Марғұланнның Сарайшықта жерленген Алтын Орда және Қазақ хандығы хандары мен Ноғайлы билерінің, соның ішінде Ер Едігенің тарихына ерекше мән беруін құптамағандай.

Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының 1951 жылға жоспарланған бағдарламасы бойынша Сарайшық қаласына кешенді археологиялық қазба жұмыстары жүргізілуі керек болған. Жұмыстың аннотациясына тоқталсақ.

Жоба тақырыбы: «Сарайшық – Жайық өзені бойындағы ірі қолөнер орталығы» (Меридиандық көшпелі бағыттар және ежелгі Қазақстандағы отырықшы және көшпелі мәдениеттің мәселелері). Жетекшісі профессор – Ә.Х. Марғұлан, профессор М.Е. Массон; орындаушылар Г.И. Пацевич, Е. И. Агеева, П.В. Агапов, Т.Н. Сенигова, А.Г. Максимова, Х. Алпысбаев. Күтілетін нәтижелер және

олардың маңызы: Сарайшықтағы қазба жұмыстары кезінде қаланың орналасуы мен сәулеттік келбетін, қолөнердің дамуын, XIII-XV ғасырларға арналған қыш өндірісі, қыпшақтардың мәдениеті мен өнері, олардың экономикасы мен әлеуметтік жүйесі, сонымен қатар қыпшақ тайпалық бірлестіктерінің этногенезі туралы бай материалдар ұсынады (ҚР БҒМ «Ғылым Ордасы», 1951: 139).

Экспедицияның негізгі міндеттері келесі мәселелерді құрады:

Жайық өзені бойында орналасқан Сарайшық қаласында қазба жұмыстарын жалғастыру:

А) су басу аймағында орналасқан үлкен сарай ғимаратын ашу;

Б) қыш фаянсты заттар мен глазуrlenген сәулет плиталарын дайындаған керамикалық шеберхананы тазалау;

В) тұрғын және қоғамдық ғимараттардың бейінін анықтау, қала мен қалалық орамның жоспарлануын анықтау мақсатында қалашықтың орталық бөлігіндегі үлкен алаңды қазу;

Г) қалалық фортификациялық құрылыстардың қақпаларын тазалау;

Д) монументалды сәулет ескерткіштерін қазу.

Осы күрделі міндеттерді табысты жүргізу үшін экспедиция кемінде 2,5 ай болуы тиіс (ҚР БҒМ «Ғылым Ордасы», 1951: 110). Өкінішке орай, Сарайшық қаласын күрделі зерттеуді мақсат еткен жоба жүзеге аспады.

Қорытынды

Сарайшықта болған ғұлама ғалым атыраулықтарға ерекше әсер қалдырған. Онымен қазба жұмыстары барысында кездесіп, батасын алған М.Бердімұратов: «Сүйікті ұстазымның бірі – тарих пәнінің мұғалімі Бисенғалиев Жаролла ағайымның сабақ түсіндіруі, әрбір тақырыпқа жасалған талдауы, әсіресе, қазақ тарихына байланысты түсінік беруі тым бөлек-тұғын. Кейде ортағасырлық қалаларды атап, оның ішінде, Сарайшық Қасым ханның кезінде астана болған қала деп түсіндіргенде біз таң қалатынбыз. Бірде ол, «Көне Сарайшықтың тарихын зерттеу мақсатында, Жайықтың жағасында қазба жұмысы жүріп жатыр, оның басшысы атақты ғалым Әлкей Марғұлан деген ағаларың. Барып көрулеріңе болады, бірақ, бір заттарын шашып, бүлдіріп жүрмеңдер», – деп ескертті. Сол күннен бастап мен Жайық жағасында қазба жүргізіп жатқандардың қасына жиі барып, қолымнан келгенінше көмектесіп жүретінмін. Әрбір қазбадан табылған көне тарихи жәдігерлерді көріп, таңырқайтынбыз. Ауыл іргесінде қазба жұмыстарын жүргізуге келген ғалым Әлкей Марғұлан бірде маған келіп: – «Әй, бұйрабас, күн

дердің күнінде Сарайшықтың тарихына сен жауап беретін боласың» – деп, басымнан сипағаны есімде» деп еске алған болатын (Жұмат, 2016). Расында да ғұлама ғалым көреген екен. 1999 жылы 3 қыркүйекте «Хан Ордалы Сарайшық» музей қорығы ашылған кезеңде Молдаш ағамыз оның директорлығына бекітіліп, 2018 жылға дейін басқарды. Оның кабинеті төрінде Әлкей Марғұланның суреті әлі де ілулі тұр. Ал археолог Лев Галкин Ә. Марғұлан туралы «Марғұлан – адал археолог, бірақ біздің жолымыз тоғыспады, ол кезде ол қайтыс болған еді» деп келтіреді (Байнекеева, 2011). Өлкетанушы В.К. Афанасьев ғалыммен таныстығын әлі күнге дейін мақтан етеді. Өз естелігінде ол: «Мен Сарайшықты зерттеп, едәуір тәжірибе жинақтадым. Сондықтан Ақтөбе-Лаэти қазбасындағы керамиканың Сарайшықтағы керамикамен ұқсастығын бірден сезіндім. Оны бірде Ә. Марғұланға көрсеттім. Әлі есімде, Ш. Уәлиханов атындағы институттың екінші этапына көтеріліп келе жатқан ол жиналған топқа қарап «Сарайшықтан кім бар? Сарай әл Джәдид, Сарай әл Махрус» демей ме! Сол арада мен өзім әкелген кремнийді көрсеттім. Ол «бұл неолит қой» деп тамсанды» деп жазады (Галкин, Касенов, Афанасьев, 2013: 7).

Олай болса ғалым Әлкей Хақанұлының ізденіс іздері Сарайшықта сайрап жатыр. Ол әлі де зерттеушілерді, ел зиялыларын Сарайшыққа айрықша маңыз беруге шақырып тұрғандай.

Әдебиеттер

Атырау облысы тарихи-өлкетану мұражайы (одан әрі, АОТӨМ ҚҚ (қосымша қор) № 10682/2. Самашев З., Кожиков Д., Талеев Д. Сарайчик: Проблемы исследования великого города.

АОТӨМ (Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейі) НК (негізгі қор) №19851.

Байнекеева З. Аңыздарды жоққа шығарған археолог Галкин // <https://m.azh.kz/kz/news/view/1627> (қаралған күні: 10.01.2020).

Галкин Л.Л., Касенов М.С., Афанасьев В.К. Средневековое городище Актобе-Лаэти (XIII-XV вв.). – Атырау: Типография АГУ им. Х. Досмухамедова, 2013. – 102 с.

Жұмат Б. Хан ордалы Сарайшық ашық аспан астындағы ел тарихын сөйлетер музей. // m.azh.kz/2016/11/30/han-ordaly... (қаралған күні: 02.12.2018)

Кузьмина Е.Е. Классификация и периодизация памятников андроновской культурной общности: монография. – Актобе: ПринтА, 2008. – 6 с.

Касенов М. Академик Ә.Х. Марғұланның Сарайшықтағы зерттеулері // Х. Досмухамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті Хабаршысы. – 2011. – №4 (23).

Марғұлан А.Х. Материалы к биобиблиографии ученых Казахстана. Павлодар, НПФ «ЭКО», 2004 – 148 с.

Марғұлан А.Х. Тезисы доклады «Раскопки Сарайчика» на Всесоюзном археологическом совещании 1951 года // ҚР БҒМ АИ мұрағаты, Қ.11, Т.2, 219 іс.

Мұқтар Ә. Әлкей Марғұланның Сарайшықты зерттеуі // EGEMEN QAZAQSTAN. – 2019. – №44(29523). – 6 наурыз.

Пацевич Г.И. Дневник Западно-Казахстанской археологической экспедиции 1950 г. // ҚР БҒМ Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты мұрағаты, (ҚР БҒМ АИ мұрағаты). Қ.11, Т.2, 205 іс.

План научно-исследовательской работы на 1950 год. // ҚР БҒМ «Ғылым Ордасы», Қ.11, Т.1, 65 іс.

План работ и отчеты сектора археологии и экспедиции за 1951 год. // ҚР БҒМ «Ғылым Ордасы», Қ.11, Т.1 ж., 558 іс.

Сарайшық – бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дереккөздер / Құр. Ж.К. Жұмабаева, М.К. Кипиев // Ғыл. Ред. Ж.К. Жұмабаева. – Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015. – 224 б.

Тоқтабаев А. Сарайшық аққу көлі // Егемен Қазақстан. – 1998. – 21 наурыз

Формозов А.А. Русские археологи и политические пенепсии 1920-1940-х гг. // www.ihst.ru/projects/sohist/papers/archeology/1998/3/191-206.pdf (қаралған күні: 10.01.2019).

References

Atyraý oblysy tarıhı-ölketanı murajayı (odan ári, AOTOM QQ (qosymsha qor) № 10682/2. Samashev Z., Kojakov D., Taleev D. Saraichik: Problemy issledovaniya velikogo goroda

AOTOM NQ (negizgi qor) №19851

Baınekeeva Z. Ańyzdardy joqqa shyǵarǵan arheolog Galkin. [Archaeologist Galkin refuted the legends] // <https://m.azh.kz/kz/news/view/1627> (qaralǵan kúni: 10.01.2020).

Galkin L.L., Kasenov M.S., Afanasev V.K. Srednevekovoe gorodishe Aktobe-Laeti (XIII-XV vv.). [Medieval town of Aktobe-Laeti (XIII-XV centuries)] – Atyraý: Tipografıa AGY im. H. Dosmýhamedova, 2013. – 102 s.

Jumat B. Han ordaly Saraishyq ashyq aspan astyndaǵy el tarıhyn sóıleter múzeı. [Khan's capital Saraishyk is an open-air museum of the country's history] // m.kz/2016/11/30/han-ordaly... (qaralǵan kúni: 02.12.2018)

Kúzmına E.E. Klassifikasıa i periodizasıa památnikov andronovskoi kúltýrnoi obshnosti: [Classification and periodization of monuments of the Andronovo cultural community] monografıa. – Aktobe: PrintA, 2008. – 6 s.

Qasenov M. Akademik Á.H. Marǵulannıń Saraishyqtaǵy zertteýleri. [Research of Academician A.H. Margulan in Saraishyk] // H. Dosmuhamedov atyndaǵy Atyraý memleketik ýnıversiteti Habarshysy. – 2011. – №4 (23).

Margýlan A.X. *Materialy k biobibliografii ýchenykh Kazakhstana*. [Materials for bio-bibliography of scientists of Kazakhstan Pavlodar], NPF «EKO», 2004 – 148 s.

Margýlan A.H. *Tezisy doklady «Raskopki Saraichika» na Vsesoyúznom arheologicheskom soveshanii 1951 goda*. [Abstracts of “Excavation of the Saraichik” at the 1951 All-Union Archaeological Meeting] // QR BGM AI muraǵaty, Q.11, T.2, 219 is.

Muqtar Á. *Álkei Margulannyń Saraishyqy zertteýi*. [Alkei Margulan’s study of Saraishyk] // EGEMEN QAZAQSTAN. – 2019. – №44(29523). – 6 naýрыз.

Pasevich G.I. 1950. *Dnevnik Zapadno-Kazakhstanskoi arheologicheskoi ekspeditsii*. [Diary of the West Kazakhstan Archaeological Expedition] // QR BGM Á.H. Margulan atyndaǵy Arheologia instituty muraǵaty, (QR BGM AI muraǵaty) Q.11, T.2, 205 is.

Plan naýchno-issledovatel’skoi raboty na 1950 god. [Research plan for 1950.] // QR BGM «Ǵylym Ordasy», Q.11, T.1, 65 is.

Plan rabot i ochety sektora arheologii i ekspeditsii za 1951 god. [Archeology and Expedition Sector Work Plan and Reports for 1951] // QR BGM «Ǵylym Ordasy», Q.11, T.1 j., 558 is.

Saraishyq – babalar murasy. *Saraishyq qalashyǵynyń tarihy týraly derekkózder*. [Saraishyk is an ancestral heritage. Sources on the history of Saraishyk] / Qur. J.K.Jumabaeva, M.Q.Kipiev // Ǵyl. Red. J.K.Jumabaeva. – Atyraý: «Aǵataı» baspasy, 2015. – 224 b.

Toqtabaev A. *Saraishyq aqqy kóli*. [Saraishyk swan lake] // Egemen Qazaqstan. – 1998. – 21 naýрыз

Formozov A.A. *Rýsskie arheologi i politicheskie repressii 1920-1940-h gg*. [Russian archaeologists and political repressions of the 1920-1940s.] // www.ihst.ru/projects/sohist/papers/archeology/1998/3/191-206.pdf (qaralǵan kúni: 10.01. 2019).

**Муктар А.К.,
Жумабаев А.Ж.**

Государственный историко-культурный
музей-заповедник «Сарайшык»,
г. Атырау, Казахстан

АЛКЕЙ МАРГУЛАН И САРАЙШЫК

Городище Сарайшык, являющееся одним из караван-сараяв Великого Шелкового пути и культурным центром Золотой Орды, соединяющий Европу и Азию, расположен в 50 км от города Атырау. Фундаментальные археологические исследования средневекового городища Сарайшык начались в советское время. Одним из первых таких исследователей является археолог Н.К. Арзютов. А. Маргулан, который уделял особое внимание на исследования в области археологии, был хорошо знаком с исследо-

ваниями этих ученых. Особенно он очень интересуется археологическими раскопками Н.К. Арзютова, проведенными в Сарайшыке в сентябре 1937 г. В статье освещаются археологические исследования, проведенные основателем Национальной школы археологии и этнографии, академиком Академии наук Казахстана, заслуженным деятелем науки Казахской ССР, руководителем Западно-Казахстанской археологической экспедиции Алькей Хаканулы Маргуланом в городище Сарайшык, который был столицей Казахского ханства при Касым-Хане.

Ключевые слова: Археология Казахстана, Улус Жошы, Золотая Орда, Казахское ханство, Сарайшык.

**Mukhtar A.K.,
Zhumabaev A.Zh.**

Saraishyk State Historical and Cultural
Museum-Reserve
Atyrau, Kazakhstan

ALKEY MARGULAN AND SARAISHYK

The ancient settlement Saraishyk, which is one of the caravanserais of the Great Silk Road and the cultural center of the Golden Horde connecting Europe and Asia, is located 50 km from the city of Atyrau. Fundamental archaeological research of the medieval settlement Saraishyk began in Soviet times. One of the first such archaeologists is N.K. Arzyutov. A. Margulan, who paid particular attention to archeology, was well acquainted with the studies of these scientists. He is particularly interested in the archaeological excavations of N.K. Arzutov in Saraishyk in September 1937. The article highlights archaeological research conducted by the founder of the National School of Archeology and Ethnography, academician of the Academy of Sciences of Kazakhstan, honored worker of science of the Kazakh SSR, leader of the West Kazakhstan archaeological expedition Alkey Hakanuly Margulan in the settlement of Saraishyk, which was the capital of the Kazakh Khanate under Kasym Khan.

Keywords: Archeology of Kazakhstan, Ulus Juchi, Golden Horde, Kazakh Khanate, Saraishyk.

Билялова Г.Д.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: gulzat_84@inbox.ru

РАСКОПКИ ПОГРЕБЕНИЯ ВОИНА XIV В. НА ГОРОДИЩЕ БОЗОК В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ

Статья посвящена погребению знатного воина XIV в., принадлежавшего к кочевым племенам эпохи Золотой Орды Северного Казахстана. Данное грунтовое захоронение, обнаружено случайно под жилищем средневекового городища Бозок.

Погребение представляет позднесредневековое захоронение воина в полной воинской экипировке. И выделяется также разнообразием и богатством сопровождающего инвентаря.

Автор детально рассматривает погребальный обряд и сопутствующий инвентарь погребения золотоордынского воина. Среди сопутствующих предметов особо выделяются – детали конского снаряжения, вооружение, остатки защитного доспеха, погребальная маска.

В ходе работы используются следующие методы научного исследования: сравнительно-сопоставительный анализ, описание, аналогия, обобщение, историко-культурный метод.

Погребальный инвентарь указывает на высокий социальный статус погребенного на городище Бозок. Это, в свою очередь, говорит о социальном расслоении племен Северного Казахстана в XIII-XIV вв.

Ключевые слова. Северный Казахстан, XIV в., Золотая Орда, Бозок, погребальный обряд, сопроводительный инвентарь.

Введение

В XIII-XIV вв. территория Центрального Казахстана входит в состав Улуса Жошы. Для монгольских владетелей это период активной завоевательной политики, для кочевых народов это время связано с военными действиями. Самые отважные, сильные воины выделялись в боевых сражениях тех лет. Наиболее храбрые и удачливые воины были в почете и уважении как при жизни, так и после смерти. Захоронения таких воинов сильно отличались от погребений рядовых общинников более разнообразным и богатым сопроводительным инвентарем.

В данной статье речь пойдет о случайно обнаруженном погребении воина XIV в. в Северном Казахстане, в процессе исследования жилища на городище Бозок.

Грунтовое погребение средневекового воина было случайно открыто в 2005 г. при раскопках жилища на некрополе Бозок, расположенном недалеко от г. Нур-Султан (г. Астана) Есильской археологической экспедицией НИИ археологии им. К.А. Акишева под руководством М.К. Хабдулиной.

Основная часть

Грунтовое погребение средневекового воина было случайно обнаружено, в процессе исследования стен одного из жилищ на городище Бозок. Контуры могильной ямы были обведены узкой полосой черных углистых кирпичей. Яма ориентирована по линии СЗ-ЮВ (рис. 1: 1). Вдоль длинных стен на глубине 1,0 м зафиксированы заплечики. На таком же уровне зафиксирован железный наконечник стрелы,

на перекрытии к южному торцу могилы был поставлен железный предмет, от которого остался след на поверхности стены (рис. 1: 3). Могила сверху была засыпана глиной с включением фрагментов красного жженного кирпича. Это вызывает интерес, т.к. могила расположена в 200 м от места скопления жженных кирпичей (раскоп 1). По обкладке стен кирпичами эта яма аналогична могильной яме мавзолея раскопа 3. К сожалению, не представляется возможным утверждать было ли какое-нибудь наземное сооружение над погребением.

Заполнение ямы было глинистым и в нем встречались мелкие крошки и фрагменты красного жженного кирпича. Следовательно, грунт с включением красных крошек кирпича был целенаправленно принесен. Дно могилы находится в 65 см от отметки перекрытия. Дерево перекрытия обвалилось, и рухнувший грунт сместил часть сопроводительного инвентаря. Судя по остаткам тлена из дерева, погребение находилось в гробовище из тонких досок, без крышки. В ногах сделана ниша, в которой за пределами гробовища кучкой лежали кольчуга, остатки седла, одно стремя и подпружная пряжка (Хабдулина, Сакенов, 2006: 21). Справа вдоль длинной стенки выше досок гроба была оставлена ступенька. На ней стоял железный ковш с боковой горизонтальной ручкой, положен колчан из кожи и бересты со стрелами (4 шт.) и фиксировался круг от венчика кожаной или деревянной емкости (?). Напротив левого колена под стенкой могилы стояла трубчатая кость овцы с астрагалом. Два позвонка овцы были найдены слева, в районе тазовых костей человека.

Одной из характерных черт погребального обряда в эпоху Золотой Орды является наличие жертвенной берцовой кости барана, которая помещалась в вертикальном положении с левой или с правой стороны от погребенного. Вне сомнения, данная особенность вошла в погребальный обряд местного степного населения под влиянием монгольских племен.

Погребенный был ориентирован головой на СЗ, с вытянутыми руками вдоль туловища. Лицевая часть черепа до макушки была покрыта тонким слоем органики черного цвета (возможно это кожаная маска). На теменной стороне черепа над черным налетом органики фиксировались остатки горизонтальных волокон дерева толщиной 5 см, длиной 10 см. Вероятно, это был каркас головного убора. На поверхности ребер и нижней челюсти обнаружены волокна тонкого дерева с взаимно-поперечным плетением (щит?). Данное погребение представляет позднесредневековое захоронение с полной воинской экипировкой. Погребение выделяется также разнообразием и богатством сопровождающего инвентаря.

Предметы конского снаряжения и комплект наконечников стрел определяют дату погребения (рис. 1: 2, 3, 6).

Предметы конского снаряжения (стремя, остатки седла, подпружная пряжка). Дата захоронения подтверждается конструкцией стремени арочной формы с широкой массивной подножкой и отверстием для путалища, пробитым в расплющенной дужке (рис. 1: 6). По Г.А. Федорову-Давыдову, подобные стремени относятся к типам ДП и ДШ (Федоров-Давыдов, 1966: 12-13). По мнению Д.Г. Савинова, исходной формой послужили стремени сrostкинской культуры (Савинов, 1977: 38). Стремена арочной формы на просторах евразийских степей датируются XIII-XIV вв. (Могильников, 1981: 197) и широко распространены в комплексах XIII-XIV вв. (Федоров-Давыдов, 1966: 16).

Зафиксированные дерево и обрывки черной кожи, свидетельствуют о том, что это остатки плохо сохранившегося седла. Детали седла слиплись с грудой колец кольчуги. Кольчуга и седло взяты вместе одной большой глыбой.

Расчищена подпружная пряжка, которая обернута кожей. Пряжка овальной формы (4,5 x 4,0 см) изготовлена из овального в сечении прута (рис. 1: 4).

Вооружение

Наконечники стрел. Стрелы лежали в кожаном-берестяном колчане, длина которого составляет 50 см, ширина 15-17 см. Из устья колчана торчала только одна стрела, острием вверх, остальные разбросало по дну могильной ямы. В наборе представлены пять железных черешковых наконечников. Наконечники стрел (5 экз.) состоят из четырех типов: четыре из них плоские, черешковые с уступом, один трехгранный черешковый. Среди плоских два относятся к типу ассиметрично-ромбических, длина пера 5,7-6,0 см. Один крупный, ромбовидный, длина пера 8,5 см, ширина 4,8 см, один плоский с вытянутой треугольной формой пера длиной 3,6 см. Крупные плоские ассиметрично-ромбические наконечники стрел появились еще в XI в. у кочевников Центральной Азии и Южной Сибири (Худяков Ю.С., 1991: 118). Трехгранный наконечник относится к редкому типу боеголовковых, имеет выделенную головку треугольной формы, удлиненную шейку. Размеры пера 2,5 x 1,7 см (рис. 1: 2). Набор наконечников стрел характерен для колчанов XIII-XIV вв. (Худяков, 1991: 105-114).

Колчан. В 20 см ниже уступа под западной стенкой могилы расчищены остатки берестяного колчана (Хабдулина, Сакенов, 2006: табл. 26, 25). Колчан берестяной, сохранившаяся длина 45 см. Форма кол-

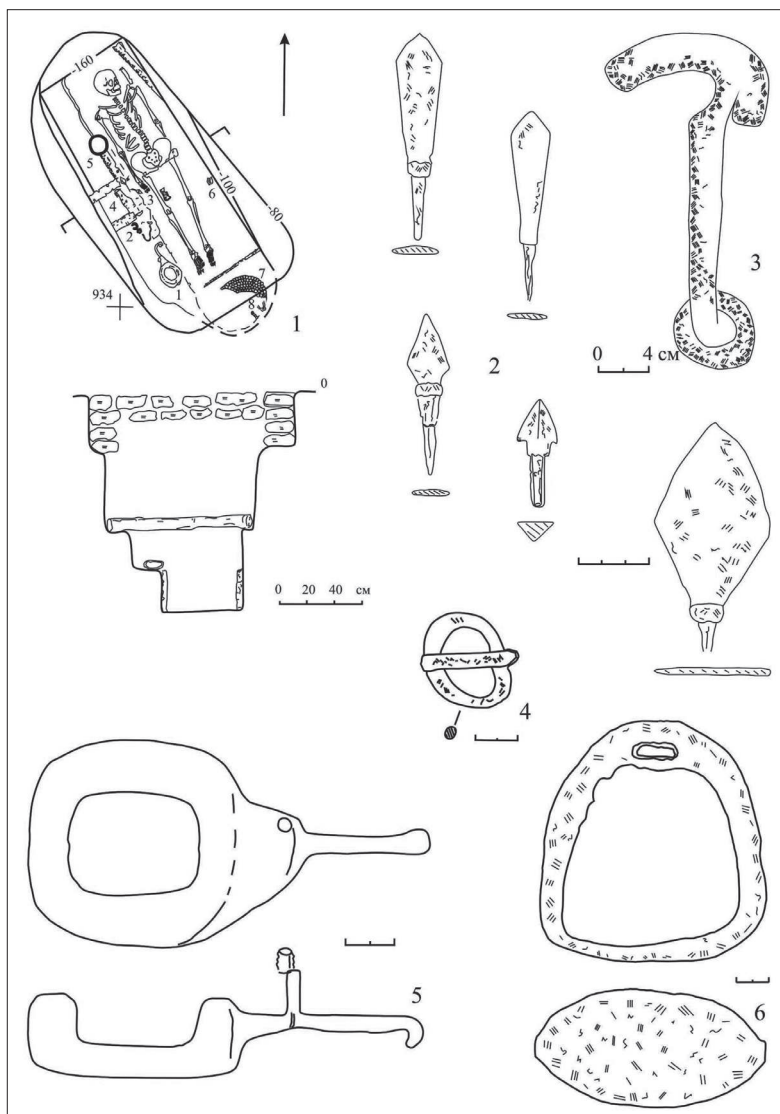

Рис. 1. Городище Бозок. Раскоп IV, кв. В-1. Погребение №1.

1 - план и разрез; 2-6 - вещи

Fig. 1. Bozok settlement. Dig IV, kv. B-1. Burial №1.

1-plan and section; 2-6-items

чана не устанавливается. На берестяной поверхности колчана зафиксированы три железных кольца: диаметром 5 см, 3 см, 0,6 см. Два – вдоль западной кромки, самый маленький у восточной кромки колчана.

Защитное вооружение – кольчуга

В ногах погребенного сделана ниша, в которой за пределами гроба кучкой лежали кольчуга, остатки седла, одно стремя и подпружная пряжка. Кольчуга требует профессиональной расчистки, сплетена из

железных колец диаметром 1,2 см, толщиной 0,3 см. Плетение стандартное: одно склепанное кольцо соединяет четыре сваренных. Этот вид защитного доспеха встречается у кочевников на всем протяжении средневековья: в раннем средневековье – у тюрков Центральной Азии и Южной Сибири, в XI-XIII вв. – у кыпчаков-половцев восточноевропейских степей. После монгольского покорения степей кольчуги продолжают встречаться в памятниках кыпчаков и появляются у монголов (Худяков, 1991: 144). Свернутые кольчуги в ногах или головах часто встречаются в половецких могилах Подонья и Приднепровья

(Ефимов, 1999: 93). Одна такая находка происходит из богатого захоронения Чингульского кургана. Богатый сопроводительный материал датирует ее второй четвертью XIII в. (Отрощенко, Рассамкин, 1986, 34). В Центральном Казахстане остатки кольца найдены в разрушенном кургане, датируемым XIII – XIV вв., у с. Вишневка Целиноградского района (Кадырбаев, 1975: 131).

Другой сопроводительный инвентарь

Железный ковш. Среди сопроводительного инвентаря найден железный ковш, присутствие которого указывает на высокий социальный статус погребенного на городище Бозок. Наличие в могиле железного ковша свидетельствует о высоком социальном статусе погребенного и находит аналогии в погребениях кочевой знати золотоордынского времени (Кравец и др., 2000: 118). К сожалению, из-за сильной влажности грунта сохранить железный ковш не удалось, осталась только полевая зарисовка. Ковш диаметром 16-17 см имел толстые стенки, внутренняя емкость подпрямоугольной формы. Длинная тонкая ручка имела фигурное расширение в месте крепления. Конец ручки раскован и загнут вниз. На стержне ручки фиксируются волокна дерева, вероятно, от деревянной рукояти. Общая длина предмета 32 см, высота ковша 4 см. Аналогии нашему ковшу встречаются в богатых курганных комплексах XIII-XIV вв. Серебряные ковши с зооморфными ручками найдены в могиле 3 Часовенной горы, в могильнике Олень-Колодезь, к. 7. (Гаврилова, 1965: 73; Ефимов, 1999: 97). Чугунная жаровня с боковой ручкой, близкая по размерам нашему ковшу, найдена в разрушенном кургане 7 могильника Гилево. Она имеет диаметр 15,5, высоту 3,3 см. На дне ее отлит рельефный орнамент в виде цветка. Автор раскопок предполагает ее китайское происхождение (Могильников, 1999: 147). Фрагмент железного блюда зафиксирован в кургане № 2 могильника Тасмола IV, датированного по серебряным монетам первой половиной XIV в. (Кадырбаев, Бурнашева, 1970: 44). Само присутствие металлической посуды в позднекочевнических погребениях является показателем высокого социального статуса человека (Швецов, 1980: 200).

Еще один предмет зафиксирован в виде отпечатка на плоскости южной стенки могилы, судя по уровню, он был оставлен на перекрытии. Назначение вещи неизвестно. Возможно, это клевец. Общая высота отпечатка 27 см. Он имеет стержень длиной 17 см, шириной 3 см. Сверху – дуговидное «навершие» длиной 13 см. Внизу стержень словно вставлен

в кольцо, расположенное горизонтально. Диаметр кольца 6 см (рис. 2, 4). Отпечаток, конечно, не передает истинную конструкцию вещи. Надо указать, что по общему абрису предмет похож на инструмент (крюк) для шнуровки и развязывания ремней сбруи, встречается в комплексах XIII-XIV вв. аскизской культуры (Гаврилова, 1965: 75; Кызласов, 1983: 61-62). Этот инструмент, по описанию И.Л. Кызласова, представляет собой железный стержень с петькой на конце и крюковидной рукоятью (часто имеющей вид конской головки с изогнутой шеей) (Кызласов, 1978: 130). Дуговидное «навершие» нашего предмета похоже на форму рукояти этого инструмента. Большая часть этих предметов найдена случайно. Лишь в двух случаях зафиксировано их положение в могиле. Один раз (Басандайка, курган № 54, погребение 1) «справа от скелета, рядом с вилочкой, второй (Ильмовая падь, могила 122) ниже остова седла рядом со стремянами» (Савинов, 1984: 115). Стилизованное изображение этого предмета, по мнению Д.Г. Савинова, зафиксировано на поясе двух половецких каменных изваяний в Восточной Европе (Савинов, 1984: 115).

Заключение

Погребальная маска – это проявление языческой культуры, своеобразный элемент в погребальном обряде. В нашем случае интерес представляет покрытие лицевой части черепа органикой. Эта деталь похожа на кожаную маску. В кыпчакских, болгарских, древнерусских погребениях Восточной Европы встречаются металлические маски. Сведения о кожаных масках в защитном вооружении средневековых кочевников известны в мажарских древностях. Так в X в. они при захоронении закрывали лица умерших кожей, а глаза и рот отмечали металлическими накладками (Диенеш, 1993: 112 – 116). Возможно, в погребении воина на некрополе Бозок зафиксированы остатки покрытия из кожи. Следы его расположены на лицевой поверхности черепа и при расчистке под органикой обнаружены мелкие белые «пронизки».

Литература

- Гаврилова А.А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. – М.-Л.: Наука. 1965. 143 с.
- Диенеш И. Об одном элементе погребального обряда угорской эпохи у венгров – завоевателей родины // *Archaeologica iertesito. №I. – Budapest, 1993. – С. 112 – 116.*
- Ефимов К.Ю. Золотоордынские погребения из могильника «Олень-Колодезь» // *Донская археология. – 1999. – № 3-4. – С. 93 – 108.*

Кадырбаев М.К. Зооморфные костяные пластины из Северного Казахстана // *Древности Казахстана*. – Алма-Ата. 1975. С. 130-140.

Кадырбаев М.К., Бурнашева Р.З. Погребение кыпчака первой половины XIV века из могильника Тасмола // *По следам древних культур Казахстана*. – Алма-Ата, 1970. С. 42-53.

Кравец В.В., Березуцкий В.Д., Бойков А.А. Погребения кочевой знати золотоордынского времени в курганной группе «Высокая гора» на юге Воронежской области // *Донская археология*. 2000. № 3-4. С. 114-127.

Кызласов И.Л. Курганы средневековых хакасов XIII-XIV вв. (Аскизская культура в монгольское время) // *СА*. 1978. № 1. С. 122-141.

Кызласов И.Л. Аскизская культура Южной Сибири X-XIV вв. // *САИ*. 1983. 128 с.

Могильников В.А. Памятники кочевников Сибири и Средней Азии XIII-XIV вв. // *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Археология СССР. – М. 1981. С. 194-200.

Отрошенко В.В., Рассамкин Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульского кургана // *Археология*. 1986. № 53. С. 14-36.

Пугаченкова Г.А. Погребение монгольского времени в Халчяне // *СА*. 1967. № 2. С. 252-258.

Савинов Д.Г. Из истории убранства верхового коня у народов Южной Сибири (II тысячелетие) // *СЭ*. 1977. № 1. С. 30-48.

Савинов Д.Г. Сибирские реалии половецких каменных изваяний // *Археология юга Сибири и Дальнего Востока*. – Новосибирск. 1984. С. 115-121.

Федоров-Давыдов Г.А., Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М.: Издание Московского университета. 1966. 276 с.

Хабдулина М.К., Сакенов С.К. Городище Бозок. Раскоп IV, исследование жилища № 4. Отчет работы Ишимской стационарной археологической экспедиции на территории Акмолинской области в 2005 г. – Астана. 2006. С. 19-27.

Хабдулина М.К. Погребения XIV века некрополя городища Бозок // *Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: материалы международной научной конференции, посвященной 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК*, Алматы. 2011. С. 23-34.

Худяков Ю.С. Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. – Новосибирск: Наука. Сиб.отд. 1991. 190 с.

Швецов М.Л. 1980. Котлы из погребений средневековых кочевников // *СА*. № 2. С. 192-202.

References

Gavrilova A.A. Mogilnik Kýdyrge kak istochnik po istorii altaiskih plemen. [Kudyrga burial ground as a source on the history of the Altai tribes]. – M.-L.: Nauka. 1965. 143 s.

Dienesh I. Ob odnom elemente pogrebnogo obrada ýgorskoj epohi ý vengrov – zavoevatelej rodiny [About one element of the funeral rite of the Ugrian era among the Hungarians – conquerors of the motherland]. // *Archaeologica erteszite*. №1. – Budapest, 1993. – С. 112 – 116.

Efimov K.I. Zolotoordynskie pogrebenia iz mogilnika «Olen-Kolodez» // *Donskaja arheologia*. [The Golden Horde burial ground the «Olen-Kolodez». – 1999. – № 3-4. – S. 93 – 108.

Kadyrbaev M.K. Zoomorfnye kostanye plasiny iz Severnogo Kazakhstana. [Zoomorphic bone plates from Northern Kazakhstan] // *Drevnosti Kazakhstana*. – Alma-Ata. 1975. S. 130-140.

Kadyrbaev M.K., Byrnasheva R.Z. Pogrebenie kypchaka pervoi poloviny XIV veka iz mogilnika Tasmola. [Burial of a Kypchak in the first half of the 14th century from the Tasmol burial ground] // *Po sledam drevnih kultúr Kazakhstana*. – Alma-Ata, 1970. S. 42-53.

Kraves V.V., Berezýski V.D., Boikov A.A. Pogrebenia kochevoi znati zolotoordynskogo vremeni v kýrgannoi grýppe «Vysokaia gora» na ýge Voronejskoj oblasti. [Burials of the nomad nobility of the Golden Horde time in the mound group «High Mountain» in the south of Voronezh region] // *Donskaja arheologia*. 2000. № 3-4. S. 114-127.

Kyzlasov I.L. Kýrgany srednevekovyh hakasov XIII-XIV vv. (Askizskaia kúltýra v mongolskoe vremá). [Mounds of medieval Khakasses of the XIII-XIV centuries. (Askiz culture in the Mongolian time)] // *SA*. 1978. № 1. S. 122-141.

Kyzlasov I.L. Askizskaia kúltýra Iýjnoi Sibiri H-HIV vv. [Askiz culture of South Siberia X-XIV centuries] // *SAI*. 1983. 128 s.

Mogilnikov V.A. Památniki kochevnikov Sibiri i Srednei Azii XIII-XIV vv. [Monuments of nomads of Siberia and Central Asia of the XIII-XIV centuries.] // *Stepi Evrazii v epohý sredneveková*. Arheologia SSSR. – M. S. 1981. 194-200.

Otroshenko V.V., Rassamakin Iý.Ia. Poloveski kompleks Chingýlskogo kýrgana. [Polovtsian complex of Chingulsky mound] // *Arheologia*. 1986. № 53. S. 14-36.

Pýgachenkova G.A. Pogrebenie mongolskogo vremeni v Halchayane. [Burial of Mongolian time in Khalchayan] // *SA*. 1967. № 2. S. 252-258.

Savinov D.G. Iz istorii ýbranstva verhovogo koná ý narodov Iýjnoi Sibiri (II tysácheletie). [From the history of the decoration of the riding horse among the peoples of South Siberia (II millennium)] // *SE*. 1977. № 1. S. 30-48.

Savinov D.G. Sibirskie realu poloveskih kamennykh izvaiani. [Siberian realities of the Polovtsian stone sculptures]

// *Arheologia újja Sibiri i Dalnego Vostoka*. – Novosibirsk. 1984. S. 115-121.

Fedorov-Davydov G.A., *Kochevniky Vostochnoi Evropy pod vlastú zolotoordynskih hanov*. [Nomads of Eastern Europe under the rule of the Golden Horde khans]. – M.: Izdanie Moskovskogo úniversiteta. 1966. 276 s.

Habdýlma M.K., Sakenov S.K. *Gorodishe Bozok. Raskop IV, issledovanie jilisha №4. Ochet raboty Ishumskoi stacionarnoi arheologicheskoi ekspedisi na territorii Akmolinskoi oblasti v 2005 g.* [Settlement Bozok. Excavation IV, research of dwelling №4. Report of the work of the Ishim stationary archaeological expedition in the Akmola region in 2005]. – Astana. 2006. S. 19-27.

Habdýlma M.K. *Pogrebenia XIV veka nekropolá gorodisha Bozok*. [Burials of the XIV century necropolis settlement Bozok] // *Arheologia Kazahstana v epohú nezavisimosti: itogi, perspektivy: materialy mejdnarodnoi naúchnoi konferensu, posváshennoi 20-letní Nezavisimosti Respýblíki Kazahstan i 20-letní Institutá arheologu im. A.H. Margýlana KN MON RK, Almaty*. 2011. S. 23-34.

Hýdákov Iý.S. *Voorýjenie sentralnoaziatskih kochevnikov v epohú rannego i razvítogo sredneveková*. [Weapons of Central Asian nomads in the era of the early and developed Middle Ages]. – Novosibirsk: Naýka. Sib.otd. 1991. 190 s.

Shoesov M.L. *Kotly iz pogrebeni srednevekovyh kochevnikov*. [Boilers from the burials of medieval nomads] // *SA*. 1980. № 2. S. 192-202.

Біләлова Г.Д.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университеті

Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДА ОРНАЛАСҚАН БОЗОҚ ҚАЛАШЫҒЫНДАҒЫ XIV Ғ. ЖАТАТЫН ЖАУЫНГЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аталмыш мақалада Солтүстік Қазақстандағы Бозоқ қалашығында табылған XIV ғ. жататын Алтын Орда дәуірінің жауынгер жерлеуі туралы айтылады. Бұл қабірдегі жерлеу ортағасырлық Бозоқ қалашығындағы тұрғын жайдың астында кездейсоқ табылған.

Біздің назарымызға толық әскери жабдықталған кейінгі ортағасырлық жерлеу кездесті. Сонымен қатар, бұл жерлеу жөнелтпе заттардың алуандығы мен байлығымен ерекшеленеді.

Автор алтынордалық жауынгердің жерлеу ғұрпы мен жөнелтпе жабдықтарын жан-жақты зерттеп қарастыруда. Жерлеу заттардың арасында аса ерекшеленетіндер – ат әбзелінің бөлшектері, қару-жа-

рақ, қорғаныс сауыт-сайманның қалдықтары, жерлеу бетпердесі.

Зерттеу жұмысы барысында келесі ғылыми-зерттеу әдістері пайдаланылған: салыстырмалы-салғастырмалы әдіс, сипаттама, аналогия, талдап қорыту, тарихи-мәдени әдісі.

Бозоқ қалашығында жерленген жауынгердің жоғары әлеуметтік дәрежесін жөнелтпе заттары айқындайды. Бұл, өз кезегінде XIII-XIV ғғ. Солтүстік Қазақстандағы қоғамның әлеуметтік жіктелуін көрсетеді.

Түйін сөздер: Солтүстік Қазақстан, XIV ғ., Алтын Орда, Бозоқ, жерлеу ғұрпы, жөнелту жабдықтары.

Bilyalova G.D.

L.N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan

EXCAVATIONS OF THE BURIAL OF A WARRIOR OF THE XIV CENTURY ON THE SETTLEMENT OF BOZOK IN NORTHERN KAZAKHSTAN

The article is dedicated to a burial of a noble warrior who lived in the 14th century and belonged to a Golden Horde nomadic tribe of North Kazakhstan. The burial has been discovered under the floor of a dwelling in the medieval settlement of Bozok. It contained complete military equipment of the late mediaeval period, while the funerary inventory stands out for its variety and richness.

The author examines in detail the funerary rite and the grave goods found in the Golden Horde burial of the warrior: the horse gear and tack, its weapons, the remains of a protective armour as well as a funerary mask deserve great attention and arouse peculiar interest. The following research methods have been used in this work: description of the finds, search for analogies and comparative analysis, historical and cultural contextualization of the discoveries.

The funerary inventory shows the high social status of the inhumated warrior in the ancient settlement of Bozok. Large and marked evidence of social stratification are well attested among the mobile tribes of Northern Kazakhstan in the 13th-14th centuries.

Keywords: Northern Kazakhstan, XIV century, Golden Horde, Bozok, funeral rites, the accompanying inventory.

Тлеугабулов Д.Т.
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: danchitto@mail.ru

ГОРОДИЩЕ БОЗОК В СИСТЕМЕ СРЕДНЕВЕКОВЫХ КУЛЬТОВЫХ ОБЪЕКТОВ СТЕПНОЙ ЕВРАЗИИ

В статье изложена история исследований мемориальных комплексов степной Евразии. Наиболее яркие – это древнетюркские поминальные храмы Центральной Азии и Южной Сибири (Культегина, Бильге-кагана, Бугут, Сарыг-Булун). К числу этих архитектурных объектов принадлежат монументальные квадратной формы «городища», исследованные в западной части евразийской степи (Глодосы, Вознесенка, Перещепино). В конструкции их зафиксированы детали, известные по письменным свидетельствам: четырехугольная форма, стена-вал, ров, следы столбов от внутренних строений, специально оформленный вход, единичные артефакты, оставшиеся от приношений. Однако нет следов постоянного обитания в виде жилищ, очагов, хозяйственных ям. Уже первые раскопки «квадратных городищ», осуществленные в 30-е годы XX в., вызвали затруднения в трактовке их функционального назначения и датировки. Как все загадочное в археологии – они были отнесены к категории культовых мемориалов раннего средневековья. В настоящее время можно утверждать, что эти комплексы как места ритуальных обрядов и церемоний получили подтверждение в материалах бозокского археологического микрорайона.

Ключевые слова: Бозок, культовый центр, древние тюрки, обряд, поминальные храмы.

Введение

Изучение археологических памятников тюркской культуры имеет большое значение для реконструкции исторических процессов в период раннего средневековья.

Особое место в археологии тюрков наряду с курганами занимают культово-поминальные комплексы. Исследователи рассматривают их как поминальные памятники, аналогичные по назначению храмам. К таким комплексам относится и городище Бозок, функционировавшее как храм-святилище на начальном этапе своей истории (VII-VIII вв). Архитектурно-планировочная композиция городища Бозок наиболее яркое сходство находит в культово-мемориальных комплексах древних тюрков VI-VIII вв. (Khabdulina, Tleugabulov, et al, 57). Памятники этого типа открыты в Центральной Азии – княжеские поминальные храмы и в Восточной Европе – памятники так называемого «перещепинско-вознесенского

типа» (Амброз, 1981: 14). Исходная генетическая идея принадлежит княжеским поминальным храмам древних тюрков. Среди них выделяются простые сооружения в виде прямоугольных насыпей, обнесенных рвом и валом, на внутренней поверхности которых иногда встречаются каменные оградки (Войтов, 1996: 74-75) и каганские храмы, архитектура которых известна по памятникам Культегину, Бильге-кагану. Сопутствующими деталями каганских храмов являются аллеи скульптур, балбалов, каменные черепахи. Ареал распространения каганских поминальных храмов на западе доходит до Верхнего Прииртышья. Здесь отмечены находки руин таких комплексов и найдена каменная скульптура человека в сидячей позе (Арсланова, Чариков, 1974: 227).

Основная часть

В 1889 г. Н.М. Ядринцевым, в ходе экспедиции по долине р. Орхона в центральной части Монголии,

открыты крупнейшие комплексы с руническими письменами и поминальными сооружениями. Их представление мировой общественности стало основой и началом возрастающего научного интереса к региону и к обозначенной тематике. С тех пор на протяжении уже почти 140 лет исследования тюркских памятников не прекращаются, хотя и проводятся в разные годы с разной интенсивностью.

В 1958 г. монгольско-чехословацкая совместная экспедиция раскопала комплексы тюркского военачальника Кюль-тегина на Хушо цайдаме, сомона ХашаатАрхангайского аймака. Они являются классическими образцами тюркского «элитного» комплекса.

Поминальный комплекс расположен на степных просторах на левом берегу реки Орхон, в 45 км к северу от древнего города Каракорум, в 400 км к юго-западу от нынешней столицы Монголии Улан-Батор.

Мемориал имеет классическую форму вытянутого с востока на запад прямоугольника со скругленными углами. Он обнесен рвом и валом, и его размеры вместе с внешним рвом составляют 82, 4x48 м. Грунтовая платформа занимает внутреннее пространство 70x35 м (Жолдасбеков, Сарткожаулы, 2006: 120).

Раскопки вызвали интерес ученых разных стран. Комплекс окружен стенами размером 67 x 29 м; в центре расположена земляная насыпь с храмом над ней (10,25 x 10,25 м). От комплекса к востоку тянулись на три километра 169 балбалов (три балбала с человеческими лицами). Несколько каменных изваяний на площади в стене сильно разрушены. Кроме того, раскопав храм, ученые нашли внутри него головы правителя Кюль-тегина и его жены.

В 500 метрах к югу от комплекса Кюль-тегину расположен мемориал Бильге кагана. Общая структура обоих памятников аналогична. Размеры мемориала Бильге кагана, ориентированного по сторонам света, – 150 x 110 м. Вход в него с востока. Внешнюю границу комплекса составляет ров (обходной ров). Ширина его 2,5 м, по внутреннему периметру рва – вал, шириной 0,65 м. На три километра к востоку растянулся ряд из 230 балбалов. Этот ряд, отклоняясь на север, завершает композицию памятника (Жолдасбеков, Сарткожаулы, 2006: 220).

В 1891 году при раскопках памятника Бильге кагану В.В. Радлов и П.М. Мелиоранский не обнаружили признаков похорон человека. На основе этого они сделали очень важный вывод, что данный объект не является гробницей Бильге кагана, а оформлен как место для его поминания и реализации ритуальных обрядов (Радлов, Мелиоранский, 1897: 7).

В целом, на территории Монголии обнаружено большое количество мемориалов тюркской знати,

Рис. 1. Поминальные оградки тюрков с изваяниями и бал балами: 1 — общий вид; 2 — план типичного комплекса (а — оградка, б — изваяние, в — ряд балбалов); 3-5 — изваяния. Тува и Монголия.

Fig. 1. Memorial fences of the Turks with sculptures and balbals: 1-general view; 2-plan of a typical complex (a-fence, b-statue, v - row of balbals); 3-5-statues. Tuva and Mongolia.

Рис. 2. Двор поминального комплекса Кюль-тегина (реконструкция). Монголия.

Fig. 2. Courtyard of the memorial complex Kül-Tegin (reconstruction). Mongolia.

все они так или иначе переключаются с рассмотренными нами выше комплексами. Установлено, что они не являются погребальными объектами, а являются ритуально-поминальными (культово-поминальными) сооружениями для реализации комплексных обрядов для покойных.

Среди кочевников Центральной Азии тюрки особенно отличались традиционным ритуальным обрядом. До тюркских государств и после них лишь кипчаки оставили в степях Казахстана особые ритуально-поминальные комплексы – дынг для своих покойных отдельно от их могил.

Следующей особенностью элементов ритуальных сооружений тюрков являются каменные или деревянные столбы в центральных частях этих сооружений. Их называют сэргэ. Сэргэ или вертикальные стелы нередко встречаются в могилах, ритуальных сооружениях древних кочевников Евразии и исследователи описали их со многих сторон. Например, их интерпретировали как коновязные столбы, как мировое дерево. Отсюда отмечается, что древние кочевники имели определенные понятия о потустороннем мире. Ясно, что от них была заимствована тюрками такая традиция (Идэрхангай, 2017).

На основе исследованных в Монгольском Алтае ритуальных сооружений фиксируется традиция устанавливать изваяния, балбалы, а также в центре оградки каменные или деревянные столбы. Такие ритуальные обряды осуществлялись не только в Монголии, но в других регионах. В центре северной площадки городища Бозок расчищена круглая канавка диаметром 7 м. Канавка имеет ширину 1,0-1,3 м, глубину 0,2 м. Очертания канавки обведены столбовыми ямками, в некоторых из них сохранились основания деревянных столбов. В северо-восточной стороне кольцевой канавки фиксируется разрыв. В 2 м от него расчищен мощный столб диаметром 0,5 м, неоднократно подвергавшийся ремонту – вокруг него вкопаны дополнительно еще четыре столбика 62. Неоднократное восстановление и ремонт этого столба говорит о его важности, что в первую очередь, мы связываем с использованием его в ритуалах.

Советские и российские исследователи считали их деревьями света, ритуальными столбами и моделями мира (Войтов, 1996: 117; Кубарев, 2001: 36-45). Поэтому данный ритуальный обряд может рассматриваться как установка или имитация «мирового древа» (Идэрхангай, 2017).

Описанная выше канавка, обведенная столбовыми ямками, похожа на основание юртообразной постройки. Такое сооружение наводит на мысли о поиске аналогий городища Бозок в поминальном памятнике Сарыг-Булун в Туве. Всего в юго-запад-

ной и юго-восточной Туве были открыты четыре сложных поминальных сооружения высшей знати восточнотюркского каганата. Одно из них, находившееся на юго-западной окраине пос. Сарыг-Булун (Эрзин), было раскопано Л.Р. Кызласовым в 1955 г. (Кызласов, 2011). Это был расплывшийся подчетырехугольный вал (36X29 м) со скругленными углами, ориентированный сторонами почти по сторонам света с небольшим отклонением. Внутри вала, за неглубоким рвом, возвышалась оплывшая подчетырехугольная насыпь из песка (16X15 м) с выступающей площадкой с запада. По восточной стороне насыпи и во рву располагались высеченные из серого гранита фигуры двух людей, сидящих на поджатых вперед коленями ногах, а также – два небольших изображения львов. Раскопки всего этого сооружения не дали никаких следов погребения и доказали его исключительно поминальное назначение. Под выступающей с запада площадкой оказался «храм» для жертвоприношений умершему во время поминок. Посредине его в землю был вбит колышек, возле которого лежала кучка древесных углей, а вокруг были разбросаны обломки челюстей коня, рога козули, зубы коровы и железная накладка, т. е. те же остатки приношений, что и в рядовых поминальных оградках (Кызласов, 2011).

Автор раскопок отмечает, что раскопанный нами «храм» оказался не кумирней со стенами из сырцовых кирпичей и черепичной крышей, подобной сооружавшимся китайцами в поминальных сооружениях каганов и их родственников в Монголии, не жертвенной оградой, в виде орнаментированного «саркофага» (на памятниках высшей знати), и не простой жертвенной оградкой рядовых воинов, а деревянной восьмиугольной юртой.

Основу юрты составляли 13 столбов, глубоко вкопанных в землю и образующих восьмигранник.

Стены и стропила были деревянными, а крыша, очевидно, была покрыта пластами лиственничной коры, которые сверху придавливались тяжелыми валунами, обнаруженными здесь же. Остатки этой юрты-святилища сохранились до нас потому, что юрту сожгли, вероятно, после последних поминок, чтобы душа умершего могла, наконец, вместе с дымом вознестись к небу (Кызласов, 2011:).

Мы считаем, что поминальный храм Сарыг-Булун является ярким памятником эпохи ранних тюрков. Это находка вызвала большой интерес у ученых-тюркологов. Сарыг-булунская постройка побудила внимательнее рассмотреть древнетюркские поминальные комплексы другого крупного исследователя Кызласова И.Л. Он отмечает, что на ранних Бугутском и Идэрском поминальных мемориалах в Монголии также открыты остатки столбовых храмо-

вых построек, но они были покрыты черепицей, т.е. испытали чужеземное влияние (Кызласов, 2011). Полагают, что это были павильоны, лишенные стен. К сожалению, из-за недостаточной площади раскопок форма построек не была прослежена (Войтов, 1996: 104, 105). Для нас особенно важно, что, в отличие от Сарыг-Булуна, на этих ранних памятниках, как и на других подобных, поминальные храмы не заменяли собою обычных каменных квадратных оградок, а устанавливались перед ними, восточнее, накрывая то место, где в традиционном обряде находилось изображение умершего. К тому же варианту обряда принадлежат и парные оградки, восточная из которых (заменяющая храм) содержит изображения умерших (Войтов, 1996: 51).

Сохранение квадратных оградок внутри овалованных площадок аристократических поминальных комплексов, как и включения в них первых камней балбальных рядов (Кызласов, 1969), указывает на изначальное единство культового устройства древнетюркских поминальников – и тех, что ныне считаются рядовыми, и привилегированных.

В археологическом выражении к таким священным культовым местам относятся кольцевые городища гуннов II-I вв. до н.э., исследованные в Южной Сибири (Кызласов, 2008: 108-135). Они обнесены мощными глинобитными стенами, глубокими рвами, культурный слой на внутренних площадках не обнаружен.

Ныне окруженные очень невысокими расплывшимися валами и малозаметными неглубокими рвами-канавами, эти несложные с виду памятники с совершенно плоскими, почти лишенными культурного слоя площадками оказались сложными по семантическому содержанию. Раскопки выявили огромные рвы, шириною 6 и глубиною 3 м, заполненные некогда разрушенными и сброшенными туда намеренно срытыми мощными глинобитными стенами.

Основания этих стен в ширину также достигали 6 м, а высота твердынь в старину была, по-видимому, близка к 3 м. Наиболее значимой находкой оказались многочисленные обломки необожженного кирпича, также наполнявшие рвы. Первоначально регулярной кладкой были облицованы стены, вероятно, из кирпича выкладывалась и их вершина (Кызласов, 2011: 6).

Изучение внутренних площадок городищ показало не жилой, а культовый их характер. О том же позволяют судить наблюдения над характером и направленностью входов на эти сильно укрепленные памятники. При учете местной линии горизонта оси ворот кольцевых городищ оказались ориентированы на момент захода солнца в дни зимнего и лет-

него солнцестояния. Автор исследования склонен думать, что эти памятники служили святилищами, а их архитектурная форма отвечала религиозному канону (Кызласов, 2008: 134).

При обращении исследовательского взора на южную окраину ареала обитания тюркских племен, интерес вызывают постройки могильника Чондобо, расположенного на берегу одноименного высокогорного озера на Тянь-Шанском хребте на территории Республики Кыргызстан.

Памятник расположен в 2 км северо-восточнее береговой линии озера. Он является самым крупным могильником Сонкульской долины, содержащим сако-усуньские курганы и кромлехи (VII-V вв. до н.э.), катакомбные погребения (I-V вв.), погребения человека с конем, поминальные оградки и каменные изваяния древних тюрков (VI-X вв.) (Сулайманова, 2005: 11).

Наиболее интересным является объект 24 данного могильника. До раскопок представлял собой холм округлой формы, с большим количеством камней на поверхности (вымостка – ?), обведенный по подножию широким рвом глубиной 0,5 м от уровня дневной поверхности.

После снятия дернового слоя выявились стенки сооружений – двух прямоугольных оградок из вертикально вкопанных плит. Оградки ориентированы углами по сторонам света и располагались в 1 м друг от друга.

Лишь этот объект 24 имеет внешние конструктивные особенности, выделяющие его из общего ряда сонкульских оградок – большие размеры, деревянные столбы, наличие округлого рва, окружающего центральную насыпь, и прочее. Ров окружали, как отмечалось выше, две оградки разной величины (Сулайманова, 2005: 12).

Как охарактеризовано выше, чондобинский объект 24 по ряду параметров отличается как от исследованных оградок Тянь-Шаня, так и от большинства оградок на сопредельных территориях: округлый ров, величина «главной» оградки и прочее. Совокупность этих параметров позволяет считать его «княжеским».

Среди тюркских поминальных княжеских комплексов Монголии В.Е. Войтов предложил различать четыре типа. Но только Севжуулский комплекс (Центральный аймак, сомон Угтал-Цайдам), отнесенный к первому типу, отличается округленными в плане валами и рвами (диаметр около 22 м). В центре этого памятника устроено подквадратное в плане сооружение (9 x 9 м) из вертикально поставленных плит, от восточной стенки которого отходил ряд балбалов (Войтов, 1996: 27). Таким образом, памятник Севжуул по общим очертаниям является

единственным типологически близким аналогом сонкульского объекта 24.

Другим интересным фактом сонкульского объекта 24 является наличие остатков двух деревянных столбов, найденных у северо-западной и юго-западной стенок главной оградки (24-Б). Подобные элементы отмечены у многих древнетюркских поминальных оградок Алтая и Монголии.

Остатки столбов, стоящие как по центру и углам, так и по сторонам каганско-княжеских оградок и ящичков, отмечались и в поминальных памятниках Монголии (Хушо-Цайдам II и III, Бугут, Унгету II, Эрдэнэмандал IV, Гин-дин-булак II и др.) (Войтов, 1996: 115-116).

Культовые мемориалы тюрков встречаются в Восточной Европе. Самый знаменитый памятник из них расположен около с. Вознесенка (теперь территория г.Запорожье). Исследован и опубликован В.А. Гринченко. Общепринята трактовка, предложенная В.А. Гринченко: вал из земли и камня, ограждавший прямоугольную площадь 62×31м (размеры сооружения вместе с валами 82×51м) «на высшей точке большого плато, откуда можно осматривать местность в радиусе около 15км, возможно, был построен как укрепление центрального управления штабавоинского отряда (Гринченко, 1950).

Сопоставляя опубликованные В.А. Гринченко факты, трудно согласиться с тем, что Вознесенское сооружение было временным военным лагерьем: ведь его вал построен не из подручных, имевшихся на месте материалов, а с широким использованием привозного камня. Но следов длительного использования в качестве крепости на памятнике нет, хотя площадь внутри и вокруг укрепления исследована полностью (Амброз, 1982).

Среди совершенно пустого двора было когда-то сложено на поверхности кольцо из камней «средней величины». К моменту раскопок камни погрузились в почву до уровня 25-35см и лежали в один слой, ширина выкладки доходила местами до шести камней. Судя по плану, диаметр кольца не менее 8-9м, а указанные в статье В.А. Гринченко размеры 29 м, вероятно, относятся не к площади, а к окружности кольца. Исследователь считал, что это было основание шатра. Никаких находок или следов огнища с ним не связано (Гринченко, 1950: С. 41).

Исследователь приходит к выводу, что Вознесенское сооружение не имеет аналогий среди фортификационных объектов того времени в Восточной Европе и соседних территориях (Амброз, 1982).

Интерес представляет еще одна находка на Украине, в Глодосах, которую всегда сопоставляют с Вознесенкой. В Глодосах двойной ров, примыкающий концами к двум овражкам, ограждает вытянутую

прямоугольную площадку на скате речного берега. Нижняя часть площадки сейчас затоплена водохранилищем, поэтому поиски таких же рвов ниже по склону невозможны. Максимальная глубина рвов не превышает 1,2 и 0,8 м, ширина – 2,8 и 1,3 м. Место выбрано так, что и это сооружение ориентировано по линии юго-запад – северо-восток, подобно рассмотренным выше храмам. По мнению А.Т. Смиленко, из-за слабости укреплений и размещения в незаселенной в то время местности памятник «производит впечатление скорее кратковременного укрытия, где отряд, менее многочисленный, чем в Вознесенке, вынужден «был остановиться после гибели вождя» (Смиленко, 1965: 13).

К настоящему времени мы уже имеем достаточно доводов, чтобы не согласиться с мнением Смиленко, а отнести исследованный им памятник к категории культово-поминальных комплексов древних тюрков.

Комплексы из Перещепина, Глодос и Вознесенки образуют типологический ряд в пределах второй половины VII и первой половины VIII в. Такие же прямоугольные, как Вознесенское, построенные на открытом месте, примерно тех же размеров и ориентации по линии северо-восток – юго-запад и восток-запад, не имеющие следов обживания, кроме обязательных двух-трех ям и одной небольшой равнобедренной постройки в середине двора, сравнительно слабо укрепленные сооружения известны только у восточных тюрков периода их Второго каганата (680-745 гг.) на территории современной Монголии. Это поминальные храмы тюркских царей, весьма стандартные по устройству. Л. Йислом раскопан один из них – храм царевича Кюль-Тегина, сооруженный в 732 г. (Амброз, 1982).

Все эти поминальные храмы знатных и рядовых тюрков, как и Вознесенское сооружение, ориентированы на восток с небольшими отклонениями в сторону восхода солнца: «по месту, где во время погребения утром взошло солнце». Согласно надписям, храмы Кюль-Тегина и Бильге кагана были освящены летом, на следующий год после смерти поминаемых, и их ориентировка этому соответствует (Амброз, 1982: 220).

Автор исследования подчеркивает, что нельзя забывать о большой территориальной удаленности Вознесенки от области распространения восточнотюркских храмов, в сооружении которых к тому же отразилось участие танских мастеров. Обширные детали, сколько основная идея поминального комплекса, возможно объяснимая не одним прямым влиянием из центра Тюркского каганата, но и древней близостью верований разных ветвей азиатских кочевников (Амброз, 1982).

Заклучение

Здесь мы считаем высказывание Амброза абсолютно уместным и поддерживаем его мнение об исходности идеи культово-поминальных комплексов из более древних верований, общих для всего кочевого мира Евразии. Учитывая хронологическую близость восточных комплексов Монголии и Тувы и западных «перещепинско-вознесенских» памятников, и также расположенного ровно в середине проведенной виртуальной оси между ними, городища Бозок, искать ответы представляется более правильным именно в общих истоках. Возможно, их археологические следы нужно искать на Алтае, который является родиной тюркского мира. Полагаем, что можно обратиться и к материалам более раннего периода – многие исследователи считают курганы сакского времени не только погребальными памятниками, но и храмами-святилищами, которые использовались для проведения поминальных ритуалов.

Литература

Khabdulina Maral, Tleugabulov Daniyar, Orazbayeva Zarina. Bozok the Turkic Cult Center in Central Kazakhstan // *Anthropologist*, 2016, 26 (1, 2): 57-64.

Амброз А.А. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V – первой половины VIII вв. // *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Археология СССР. – М.: Наука. 1981. С. 10-23.

Амброз А.А. О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре – вопрос интерпретации // *Древности эпохи великого переселения народов V-VIII вв.* М.: 1982. С. 204-222.

Арсланова Ф.Х., Чариков А.А.. Каменные изваяния Верхнего Прииртышья // *СА*. 1974. №3. С. 220-235.

Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI-VIII вв. – М.: Гос.Музей Востока. 1996. – 152 с.

Грінченко В.А. Пам'ятка VIIIст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі. – *Археологія*, Київ, 1950, т. III, с. 37-63.

Жолдасбеков М., Сарткожаулы К. Атлас Орхонских памятников – Астана: KULTEGIN, 2006. – 360 с.

Идэрхангай Т. Тюркские оградки Монгольского Алтая: систематизация, хронология и интерпретация. Автореферат дисс....канд. ист. наук. – Барнаул, 2017. – 19 с.

Кубарев В.Д. Изваяние, оградка, балбалы (о проблемах типологии, хронологии и семантики древнетюркских поминальных сооружений Алтая и сопредельных территорий) // *Алтай и сопредельные территории в эпоху средневековья*. – Барнаул, 2001. – С. 24-54.

Кызласов И.Л. Алтаистика и археология. – Москва: Институт тюркологии, 2011. – 256 с.

Кызласов И.Л. Укрепления кольцевых городищ Хакасии // *Бозок в панораме средневековых культур Евразии. Материалы Международного полевого семинара*. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 2008. – С. 108-135

Кызласов А.Р. История Тувы в средние века. – Москва: МГУ, 1969. – 211 с.

Радлов В.В., Мелиоранский П.М. Древнетюркские памятники в Кошо-Цайдаме // *Сборник трудов Орхонской экспедиции*. Вып. IV. СПб, 1897. – С. 1-45.

Сміленко А.Т. Глодоські скарби, Київ, 1965, с. 13.

Сулайманова А.Т. Древнетюркские поминальные оградки Сонкульской долины // *Материалы и исследования по археологии Кыргызстана*. Вып. 1. – Бишкек: Илим, 2005. – С. 11-19.

References

Ambroz A.A. Eastern European and Central Asian steppes V – the first half of the VIII century // *Steppes of Eurasia in the Middle Ages. Archeology of the USSR*. – Moscow: Science. 1981, pp. 10-23.

Ambroz A.A. About the Voznesensk complex of the VIII century on the Dnieper – the question of interpretation // *Antiquities of the Great Migrations era in V-VIII centuries*. – M.: 1982. P. 204-222.

Arslanova F.X., Charikov A.A. Stone sculptures of the Upper Irtysh River // *SA*. 1974. №3. P. 220-235.

Grichenko V.A. The settlement of VIII century near the Voznesenka village – *Archeology*, Kiev, 1950, vol. III, p. 37-63.

Iderkhangay T. Turkic fences of the Mongolian Altai: systematization, chronology and interpretation. Abstract of the dissertation for degree of Candidate of Historical Sciences – Barnaul, 2017. – 19 p.

Khabdulina Maral, Tleugabulov Daniyar, Orazbayeva Zarina. Bozok the Turkic Cult Center in Central Kazakhstan // *Anthropologist*, 2016, 26 (1, 2): 57-64.

Kubarev V.D. The statue, fence, balbals (stone steles) (on the problems of typology, chronology and semantics of ancient Turkic memorial constructions in the Altai and neighboring territories) // *Altai and neighboring territories in the Middle Ages*. – Barnaul, 2001. – P. 24-54.

Kyzlasov I.L. Altaism and archeology. – Moscow: Institute of Turkology, 2011. – 256 p.

Kyzlasov I.L. Strengthening of the ring-shaped settlements of Khakassia // *Bozok in the panorama of the medieval cultures of Eurasia. Materials of the International field seminar*. – Astana: Eurasian National University named after L.N. Gumilev. 2008. P. 108-135.

Kyzlasov L.R. History of Tuva in the Middle Ages. – Moscow: MSU, 1969. 212 p.

Radlov V.V., Melioransky P.M. Ancient Turkic sites in Kosho-Tsaidam // *Collection of the works of the Orkhon*

expedition. Issue. IV. – St. Petersburg, 1897. 1-45 pp.

Smilenko A.T. The treasures of Glodoska settlement. – Kiev, 1965, p. 13.

Sulaimanova A.T. Ancient Turkic memorial fences of the Sonkul valley // Materials and research on the archeology of Kyrgyzstan. Issue 1. – Bishkek: Ilim, 2005. – P. 11-19.

Voitov V.E. Ancient Turkic pantheon and model of the universe in the cult-memorial monuments of Mongolia in VI-VIII centuries. – M.: State Museum of the East. 1996. P. 152.

Zholdasbekov M., Sartkozhauli K. Atlas of the Orkhon Monuments. – Astana: KULTEGIN. 2006. P. 360.

Тлеугабұлов Д.Т.

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

БОЗОҚ ҚАЛАШЫҒЫ ДАЛАЛЫҚ ЕУРАЗИЯНЫҢ МӘДЕНИ НЫСАНДАРЫ ЖҮЙЕСІНДЕ

Мақалада далалық Еуразияның мемориалды кешендері тарихы баяндалған. Ең танымалдары – бұл Орталық Азия мен Оңтүстік Сібірдің ежелгі түркі (Күлтегіннің, Білге қағанның, Бұғұт, Сарығ-бұлұн) ғұрыптық ғибадатханалары. Мұндай архитектура-лық нысандардың қатарына Еуразия даласының батыс бөлігінде зерттелген квадратты монументалды (Глодосы, Вознесенка, Перещеппино) «қалашықтары» жатады. Олардың құрылысында жазба деректерден белгілі: квадратты форма, қабырға-үйінді, ор, ішкі құрылыстардың бағаналардың іздері, арнайы жасалған кіреберіс, сыйға тартылған өзге елдерден әкелінген бірегей артефактілер тіркелген. Алайда тұрғын үйлер, ошақтар, шаруашылық шұңқырлар түріндегі тұрақты түрде мекен ету іздері жоқ. XX ғасырдың 30-шы жылдарында басталған «квадратты қалашықтардың» алғашқы зерттеулердің өзінде-ақ олардың функционалдық маңызы мен мерзімделуін түсіндіруде қиындықтар туды. Археология-

дағы барлық жұмбақ нысандар ретінде – олар ерте орта ғасырдың ғұрыптық мемориалдары қатарына жатқызылды. Бүгінгі күні бұл кешендер ғұрыптық шаралар мен рәсімдерді өткізетін орын ретінде Бозоқ археологиялық шағын ауданының материалдарымен расталды.

Түйін сөздер: Бозоқ, ғұрыптық орталық, көне түркілер, ғұрып, ғұрыпты ғибадатханалар.

Tleugabulov D.T.

L.N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan

THE BOZOK SETTLEMENT IN THE SYSTEM OF CULT OBJECTS OF THE STEPPE EURASIA

In the article we describe the history of the research of the memorial complexes of the steppe Eurasia. The most striking are the ancient Turkic memorial temples of Central Asia and Southern Siberia (Kultegin, Bilgekagan, Bugut, Saryg-Bulun). Among these architectural objects are the monumental square forms of “hillforts”, explored in the western part of the Eurasian steppe (Glodosy, Voznesenka, Pereshchepino). In their design are recorded details known from written evidence: quadrangular shape, wall-shaft, moat, traces of pillars from internal structures, specially designed entrance, single artifacts left from the offerings. However, there are no traces of permanent habitation in the form of dwellings, fireplaces, household pits. The first excavations of “square hillforts”, carried out in the 30s of the XX century, caused difficulties in interpreting of their functional purpose and dating. Like everything mysterious in archeology they were categorized as cult memorials of the early Middle Ages. At present, we can assert that these complexes as places of ritual ceremonies and rites have been confirmed in the materials of the Bozok archaeological microdistrict.

Keywords: Bozok, Cult Center, Ancient Turks, Rite, Memorial Temple.

*Работа выполнена в рамках реализации научно-исследовательского проекта грантового финансирования МОН РК AP05133813 «Сакральный ландшафт Сарыарки: генезис, типология, семантика»

Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С.
Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты,
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: eralyakymbek@gmail.com

ШЫҒЫС ЖІҢІШКЕ ТӨРТКҮЛІ

Мақалада Шу өңірінде орналасқан ортағасырлық Шығыс Жіңішке төрткүліне жүргізілген зерттеулер қарастырылған. Ескерткішке бұрын арнайы археологиялық қазба жұмыстары жүргізілмеген. 2018 жылы ҚР БҒМ ҒК Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ОҚКАЭ-ның Шу археологиялық отряды (Е. Ақымбек) ескерткіштің қазіргі жай-күйін анықтап, құрал арқылы топографиялық жоспарын түсіріп, ескерткішке шағын қазба жұмыстарын жүргізді. Мақаланың негізгі бөлімінде осы зерттеулердің алғашқы қорытындылары беріліп отыр. Шығыс Жіңішке төрткүліне жүргізілген шурф-қазба жұмысы ескерткіштің екі мәдени қабаттан тұратынын көрсетті. Радио-көміртекті талдау нәтижесіне орай төрткүлдің өмір сүрген уақыты XI-XII ғасырлармен мерзімделеді. Керамикалық материалдарының басым бөлігі арнайы шарықта жасалған. Пайдалану мақсатына қарай керамикалардың негізгі бөлігін асханалық ыдыс сынықтары құрайды. Osteологиялық материалдарының ішінде уақ мал (*ovis aries*) сүйектері басым. Археозоологиялық материалдар кешені төрткүл тұрғындарының шаруашылығында мал негізгі роль атқарғанын байқатады.

Түйін сөздер: Шу өңірі, Шығыс Жіңішке төрткүлі, археология, шурф-қазба, мәдени қабат, керамика, osteологиялық материалдар, жануарлар систематикасы, шаруашылығы.

Кіріспе

Қазақстанның ежелгі және орта ғасырлар тарихындағы саяси-экономикалық оқиғаларда ерте заманнан атауы кездесетін өңірдің бірі – Шу өзені. Шу атауының этимологиясы туралы ғылымда көптеген пікірлер бар. Дегенмен, ежелгі дәуірден-ақ өзен бойы мен алқабын адам баласы мекендеп келеді. Мұны өңірдегі сансыз археологиялық ескерткіштер дәлелдейді.

Орта ғасырларда өңірде Түрік қағанаттары тұсында көптеген қоныстар мен қалалар пайда болып, дамыды. Олардың кейбіреулері бұрынғы қоныстардың орнында пайда болса, келесі біреулері жаңа орындардан бой көтерді. Кейбір қалалар тіпті, ірі саяси, мәдени, сауда орталықтары ретінде де қызмет еткен. Ұлы Жібек жолының белгілі бір тармақтары да Шу өзені алқабынан өткендігін де, бүгінде қазба жұмыстары жүргізіліп жатқан қалалардан шыққан артефактілер дәлелдеп отыр.

Өңірде кездесетін тағы бір ортағасырлық ескерткіштің бір түрі – төрткүлдер. Төрткүлдерді өңірдің бірқатар ауданынан кездестіруге болады. Төрткүлдердің қандай мақсатта салынғандығы немесе қызмет атқарғандығы туралы ғалымдар арасында көптеген пікірлер орын алып келеді. Атқарған қызметтерін орналасу ерекшеліктері де айқындайтын сияқты. Себебі, олардың орналасуында айтарлықтай ерекшеліктер бар. Бірі өзен бойында, екінші біреулері шатқалдың аузында, үшінші біреулері биік адырдың үстінде және тағы біреулері жазық далада орналасқан. Орналасқан жері ерекше сондай төрткүлдердің бірі – Шығыс Жіңішке төрткүлі.

Ескерткіштің сипаттамасы

Шығыс Жіңішке төрткүлі Жамбыл облысы, Қордай ауданы, Күнбатыс-2 ауылының батыс шетінде, таудан ағып шығатын Шу өзенінің оң жағасынан келіп құятын Шығыс Жіңішке өзенінің оң жағала-

Сур. 1. Қазақстан картасында Шығыс Жіңішке төрткүлінің орналасқан жері

Fig. 1 Tortkul settlement of East Zhinishke location on the map of Kazakhstan

Сур. 2. Шығыс Жіңішке төрткүлі. Әуеден түсірілген суреті

Fig.2. Tortkul settlement of East Zhinishke. Photos, taken from the air

уында, тау алды биік адырдың үстінде орналасқан (сур. 1). Ескерткіштің айналасына бүгінде ауылдың зираты түсіп кеткен. Географиялық координаттары: N 42°57'44.1», E 75°16'33.1», т.д.б. 1040 м.

Жоспар бойынша қисық шаршылы келген төрткүлдің қабырғалары сәл ғана ауытқып, әлемнің төрт тарабына бағытталып орналасқан. Көлемі 75×75м, биіктігі 2-3м. Барлық жағында жал болып жатқан қабырғаларының ені 10-15м, биіктіктері ішкі жағынан есептегенде 0,2-1м. Қабырғаларының ортасы мен бұрыштарынан мұнара іздері анық байқалады. Олар қабырға сызығынан сыртқа дөңгеленіп шығып тұр. Мұнара орындарының диаметрі 12-16 м, ішкі мәдени қабатынан 0,2-1 м-ге дейін биік орналасқан. Ескерткіш беткейге орналасқандықтан, солтүстік жағы басқа бөліктерімен салыстырғанда биік және

осы жағындағы құрылыс қабаты қалың. Сонымен қатар, оның солтүстік жарты бөлігінің ішкі мәдени қабаты оңтүстік жарты бөлігіне қарағанда 0,2-0,4 м биік. Төрткүлдің қақпасы төмен жатқан оңтүстік қабырғасының ортасында орналасқанға ұқсайды. Қабырғасының осы тұсы сыртына қарай дөңгеленіп шықса, үсті сай болып жатыр. Барлық бөлігіне қарағанда солтүстік-шығыс бұрышындағы мұнара орны биік жатыр (сур. 2).

Зерттелу тарихы

1979 жылы төрткүлді алғаш рет Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейінің экспедициясы (С. Алипчиев, К. Байбосынов) ашып зерттеген (Алипчиев, Байбосынов, 1982: 78). Жүргізілген зерт-

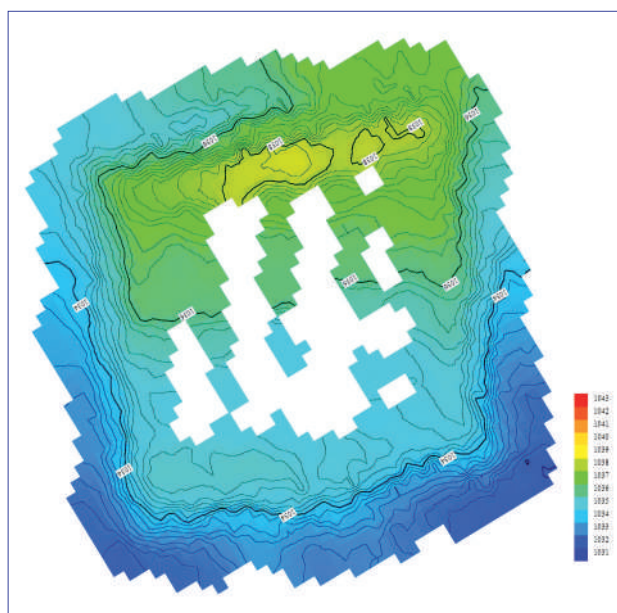
Сур. 3. Шығыс Жіңішке төрткүлі. Солтүстіктен түсірілген фотосуреті.
Fig.3. Tortkul settlement of East Zhinishke. Photos, taken from North.

теулердің нәтижесінде Жамбыл облысының тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағына ескерткіш №154 нөмірмен енеді. Зерттеушілер ескерткішті «Бекіністі қоныс» («Укрепленное поселение») деп атап, оны Шор-Төбе ауылы «Коммунистический» колхозының 2 – бөлімшесі Күнбатыс аумағында, Жіңішке өзенінің оң жағасында орналасқандығын жазады. Ескерткіштің өлшемдерін алып, сипаттамасын беріп, V–X ғ.ғ. мерзімдейді.

2002 жылы Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы қайта толықтырылып басылғанымен, жинаққа төрткүл енбей қалған.

2009 жылы Жамбыл облысы әкімдігі Мәдениет басқармасының «Тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау және қалпына келтіру дирекциясы» ММ-сі тапсырысы бойынша «Археологическая экспертиза» ЖШС Ескерткіштер жинағы экспедициясы (С.Ақылбек, С.Пәрменқұл) ескерткішті «Төрткүл» деп белгілеп, географиялық координаттарын алып, ескерткіштің жай-күйін анықтап, сипаттамасын толықтырып, өмір сүрген уақытын VII–XI ғ.ғ. жатқызады (Свод., 2010, 266).

2015 жылы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ОҚКАЭ-ның Шу археологиялық отряды (Е. Ақымбек) төрткүлдің суретін түсіріп (сур. 3), үстіндегі материалдарды жинастырады. Дегенмен, үстіне қалың шөп өсіп кеткендіктен, санаулы ғана керамика сынықтарын табады. 2017 жылы шыққан керамика туралы ғылыми еңбекте алдыңғы зерттеулерде «бекіністі қоныс» және «төрткүл» деп аталған ескерткіш шығыс жағынан ағып өтетін өзен және шатқалдың атауына байланысты «Шығыс Жіңішке» деп қарастырылады (Ақымбек, 2017: 50).

Сур.4. Шығыс Жіңішке төрткүлі. Топографиялық жоспары.
Fig. 4. Tortkul settlement of East Zhinishke. Topographic plan.

2018 жылы жоғарыда аталған Шу археологиялық отряды ескерткіштің қазіргі жай-күйін анықтап, құрал арқылы топографиялық жоспарын түсіріп (сур. 4), жан-жағынан суреттерін алды (Ақымбек, 2018: 15-16). Отряд ескерткішке шағын қазба жұмыстарын жүргізеді.

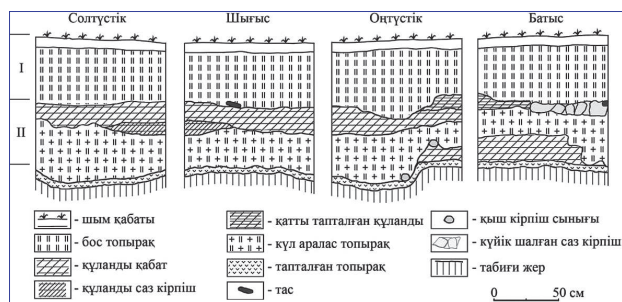
Талқылау

Төрткүлдің мәдени қабатын және салыстырмалы өмір сүрген уақытын анықтау мақсатында солтүстік-батыс бұрышына жақын, биіктеу келген сол-

Сур. 5. Шығыс Жіңішке төрткүлі. Шурф-қазба. Батыстан көрінісі.

Fig. 5. Tortkul settlement of East Zhinishke Pit-dig. View from the West.

Сур.6. Шығыс Жіңішке төрткүлі. Шурф-қазба. Сызба.

Fig. 6. Tortkul settlement of East Zhinishke. Pit-dig. Draft

түстік жарты бөлігінің тегістеу жерінен көлемі 1х1м болатын шурф-қазба жұмыстары 1,4м тереңдікке, табиғи жерге жеткенге дейін жүргізілді. Қазба жұмыстары барысында ескерткіштің үстіндегі 7-10см шым қабаты алынғаннан кейін құрылыс қалдықтары байқалып, осы бөлігінде жалпы қалыңдығы 1,2 м болатын мәдени қабаты анықталды. Төрткүлдің қа-

бырғаларына параллель салынған шурф-қазба жұмысы барысында жоспары анық білінетін құрылыс орындары анықталмағанымен, екі кезеңнің құрылыс қалдықтары толық айқындалды (сур. 5).

Астыңғы 1-мәдени қабаты 0,5 м құрайды. 1,2 м тереңдіктегі 5см қатты тапталған қабаттың үстін 30-45 см құл аралас бос топырақ қабаты жапқан. Осы қабаттың кей бөліктерінде (шурфтың оңтүстік-батыс бөлігі) құланды қабырға қалдықтары жатыр.

2-мәдени қабаты. Үстіңгі мәдени қабаты 0,5-0,6 м қалыңдықты құрайды. Бірінші құрылыс горизонтының үстінде 10-25 см қалыңдықтағы құланды, шайынды қабат жатыр. Шурфтың батыс қабырға жағындағы осы қабаттан күйген (қызған) қалыңдығы 10см болатын кірпіш қалдықтарының бір деңгейде жатқандығын көруге болады. Құланды қабаттың үстін 35-50 см қалыңдықтағы бос топырақ қабаты жауып жатыр (сур. 6).

Шурф-қазба жұмыстары құрылыс ғимараты қабырғасынан алыстау тұсқа түскенге ұқсайды. Зерттеу нәтижесінде ескерткіштің екі мәдени қабаттан тұратындығы және біршама ұзақ уақыт бойы пайдаланылғандығы белгілі болды.

Қазба жұмыстары барысында керамикалардың сынықтары мен жануарлардың сүйек қалдықтары табылды.

Керамикалық материалдары

1-мәдени қабат. Астыңғы мәдени қабаттан (70-110 см) 40 дана қыш ыдыс сынықтары және бір дана тас қайрақ табылды. Пайдалану мақсатына қарай қыш ыдыс сынықтары: асханалық ыдыс сынықтары және ас үйлік ыдыс сынықтары деп бөлінеді.

Ас үйлік ыдысқа 24 дана қазан сынықтары тиесілі. Қазан сынықтарының тек біреуі ғана ернеуге тиесілі, басқалары қабырға сынықтары. Ас үйлік мақсатта пайдаланылған ыдыс сынықтарының кейбіреулерінің сыртында күйген іздер байқалады. Құрамы майда құм мен саздан тұратын қазан сынықтарының көпшілігі шарықта жасалған. Отта сапалы күйдірілген ыдыстардың қалыңдықтары 0,6-1 см аралығында ауытқиды. Қазан ернеуі қабырғадан тік шығарылып, сыртқы жағына аздап үшкірлеп қайтарылған.

Асханалық ыдыс сынықтарының барлығы қабырға сынықтары. Бірқатары бір ыдысқа тиесілі. Отта сапалы күйдірілген ыдыс сынықтарының қабырға қалыңдықтары 1-1,7 см аралығында ауытқиды. Асханалық ыдыс сынықтарының да басым бөлігі шарықта жасалған. Қолмен жапсырып жасалған ыдыс сынықтарының құрамында ірі қиыршық құм қоспасы кездеседі. 2-мәдени қабат. Үстіңгі мәдени қабаттан (35-65см) 14 дана қыш ыдыс сынықтары табылды. Пайдалану мақсатына қарай қыш ыдыс сынықтары

екіге бөлінеді: асханалық ыдыс сынықтары және ас үйлік ыдыс сынықтары.

Ас үйлік ыдысқа 3 дана қазан сынығы тиесілі. Қазан сынықтарының үшеуі де қолмен жапсырылып жасалған. Отта күйдірілуі сапалы. Құрамы ірі қиыршық құм мен саздан тұрады. Түстері қоңыр және қоңыр-қызыл. Біреуінің сырты жұқа қоңыр-қызыл түсті сазбен сыланған.

Асханалық ыдыстар өз ішінде үлкен ыдыстың түбі, қабырға сынықтары, тұтқа және сырлы ыдыстар болып топталады.

Ыдыс түбі арнайы шарықта, отта сапалы күйдіріліп жасалған. Түптің төменгі табаны бұрышынан сынып қалған. Қабырғасының қалыңдығы 1,7-1,8см аралығында ауытқиды.

Тұтқа жартылай сынық күйінде, ыдыстың бүйірімен (иығымен) түйісер жерінен орта бөлігіне дейін сақталған. Бастапқы пішінделуі құмыраға «Г» тәріздес етіп жапсыруға икемделіп жасалған болу керек. Құрамы саз бен майда құмнан тұратын тұтқаның қалыңдығы 1,8 см, жалпақтығы 2,3 см құрайды. Отта сапалы күйдірілген тұтқаның түсі қызыл-қоңыр.

Қабырға сынықтары бірнеше ыдыс түрлеріне тиесілі. Қалыңдықтары 0,5-1,1см аралығында ауытқиды. Барлығы шарықта жасалып, отта сапалы күйдірілген. Кейбіреулерінің түстеріндегі ерекшеліктер, ыдыстың шикізатының (саз, құм) әртүрлі болуымен байланысты.

Сырлы ыдыс сынықтарының біреуі ернеуге, қалған үшеуі қабырға бөліктеріне тиесілі. Сыр қабырға сынықтарының екі бетіне де жүргізілген. Ернеу сынығы сырының түсі көкшіл-сұр. Ернеудің сыртқа тік болып қайтарылған шетінде сызықты бедер байқалады. Ернеудің қалыңдығы 0,6см болады. Қалыңдықтары 0,6-0,7см болатын қабырға сынықтары сырының түсі ақшыл-сары.

Остеологиялық материалдары

Шығыс Жіңішке төрткүліне салынған шурф-қазбадан 44 дана жануар сүйектері табылды. Археозологиялық талдау жұмыстары барысында остеологиялық материалдардың шамамен 95% уақ малға тиесілі екендігі анықталды. Қалған сүйектердің біреуі жылқының қабырғасы, екіншісі ірі қара метаподиясының диафиз сынығына тиесілі. Уақ мал сүйектерінің ішінде негізінде бас сүйек бөліктері басымдыққа ие. Қалғаны қабырға және тірек-қимыл жүйесіндегі қаңқа элементтері. Жануар сүйектеріне жүргізілген остеометриялық талдаулар А.В. Дриш әдісіне сәйкес жүргізілді (Driesch, 1976: 56, 74, 76, 86, 96). Уақ малдың жас ерекшеліктері төменгі және жоғарғы жақ сүйектердегі азу тістердің саны мен

мүжілу (кертілу, егелу, қажалу – М.Ш.) үдерісіне қарай ажыратылды. Бірқатар сүйектердегі (асықты жілік, тоқпан жілік) эпифиздерінің бірігу үдерісінің (синостоз) аяқталу үдерісі де жануар жасын анықтауда басшылыққа алынды. Жануар жасын кестеде көрсетуде Л.А.Макарова және Т.Нурумовтың әдістері қолданылды (Ахинжанов, Макарова, 1992: 62); (Кесте 1-4).

Қаңқа элементі	Қой		Жылқы	
	Б	Ф	Б	Ф
Бас сүйек – cranium	0	1	0	0
Күрек тіс – dentes incisivi	1	0	0	0
Жоғарғы жақ сүйек –maxilla	0	1	0	0
Төменгі жақ сүйек –mandibula	4	3	0	0
Қабырға – costae	0	9	0	1
Жауырын – scapula	1	1	0	0
Тоқпан жілік – humerus	0	1	0	0
Кәрі жілік – radius	0	1	0	0
Асықты жілік – tibia	0	3	0	0
Метаподия – metapodium	0	2	0	0
Фаланга (№1) – phalanx (№1)	1	1	0	0
Сүйек саны (Б-Ф)	7	23	0	1
Mammalia indet	13			
Сүйек саны	30		1	
Жалпы	44			

Кесте 1. Қой сүйектерінің қаңқа элементтері. Table. 1. Skeletal elements of sheep bones

Сүйек атауы	Өлшем атауы	А.В. Дриш бойынша	Өлшемдер (мм)
Тіс (<i>dentes incisivi</i>)	Ұзындығы	GL	22,1
	Ені	Bp	6,5
Жауырын (<i>scapula</i>)	Мойынның ені	SLC	20,4
	Буын қуысының ұзындығы	LG	29,4
	Буын қуысының ені	BG	23,5
	Мойынның ені	SLC	15,4

Тоқпан жілік (<i>humerus</i>)	Дистальды блоктың ені	BT	31,6
	Диафиздің ең кіші ені	SD	16,5
Асықты жілік (<i>tibia</i>)	Дистальды эпифиздің ұзындығы	Bd	25,5
	Дистальды эпифиздің ені	Dd	20,4
Фаланга №1 (<i>phalanx (№1)</i>)	Ең үлкен ұзындығы	GL	37,9
	Диафиздің ең кіші ені	SD	10,1
	Проксимальды шетінің ені	Bp	12,8
	Дистальды шетінің ені	Bd	11,3

Кесте 2. Қаңқа элементтерінің остеометриялық өлшемдері.
Table 2. Osteometric sizes of skeletal elements

Систематикалық шолу

Отряд Artiodactyla Owen, 1848

Тұқымдас Bovidae Gray, 1821

Туыс Ovis Linnaeus, 1758

Ovis aries – қой

Қой сүйектеріне жүргізілген остеометриялық өлшемдер салыстырмалы түрде бірқатар қызықты мәліметтер беріп отыр. Төменгі жақ сүйектердің M_3 азу тістері бар жақ сүйектердің өлшемдері ортағасырлық Талғар қаласынан табылған уақ малдың жақ сүйектерімен салыстырмалы түрде талданды (кесте 5). Салыстырмалы түрде жүргізілген биометриялық өлшемдер көрсетіп отырғандай, ортағасырлық Талғар қаласының шаруашылығындағы қойлардың альвеолярлы қатары өте ұзын болып келуімен ерекшеленеді. Жақ сүйектің альвеолярлы қатарының биіктіктері екі ескерткіштің қойларында бірдей. Морфометриялық өлшемдер Шығыс Жіңішке төрт-

	2	5	6	7	8	9	12	13	15a	15c	15b
M² бар	0	0	0	0	0	28,0	0	0	0	20,3	25,0
M³ бар	163,2	117,6	132,2	79,6	55,7	24,1	74,4	66,4	40,1	16,3	22,9
M³ бар	163,0	117,5	133,1	78,1	55,3	23,5	62,5	62,0	39,7	15,9	22,6
M³ бар	180,1	0	0	68,6	48,1	20,1	0	0	0	16,8	23,9
M³ бар	194,0	0	0	76,7	52,2	23,9	0	0	45,1	19,8	26,2

Кесте 3. Уақ малдың төменгі жақ сүйегі.
Өлшемдер А.В. Дриштің әдісіне негізделді (мм).
Table 3. Lower jaw bone of small cattle.
Sizes are based on the method of A.V. Drish (mm).

Төменгі жақ сүйектегі азу тістер жүйесі	Жануар жасы (ай)	Сүйек саны	Жалпы сүйекке шаққанда
M₁ бар, M₂ жоқ	3-12	1	2,2
M₂ бар, M₃ жоқ	12-24	1	2,2
M₃ бар	24-тен жоғры	4	9,0

Кесте 4. Уақ малдың жас ерекшелігі.
Table 4. Age characteristics of small cattle.

Кесте 5. Төменгі жақ сүйектердің морфометриялық өлшемдеріне салыстырмалы талдау.
Table 5. Comparative analysis of the morphometric sizes of lower jaw bones.

Шығыс Жіңішке төрткүлі						
Белгілері	n	√n-1	Lim	M	M±m	σ
Премолярлы қатар ұзындығы	5	1,23	28,0-20,1	23,9	23,9±4,5	5,6
P ₂ алдындағы биіктігі	5	1,23	20,3-15,9	17,8	17,8±3,35	4,13
M ₁ алдындағы биіктігі	5	1,23	26,2-22,6	24,1	24,1±2,43	2,99
Талғар қаласы						
Белгілері	n	√n-1	Lim	M	M±m	σ
Премолярлы қатар ұзындығы	4	1	31,6-28,4	30,2	30,2±2,89	2,89
P ₂ алдындағы биіктігі	4	1	18,5-14,1	16,9	16,9±3,43	3,43
M ₁ алдындағы биіктігі	4	1	28,4-23,3	25,8	25,8±3,9	3,9

Код	Конвенционалдық жасы	±	F14C	±	Күнтізбелік жасы (б.д.д. – б.д.) (калибрлік)	Ескерткіш	Материал
JKaz-18	921	23	8917	00 026	1033-1164 (95.4%) cal AD	Шығыс Жіңішке төрткүлі	Ағаш көмірі

Кесте 6. Шығыс Жіңішке төрткүлі.

Ағаш көміріне жасалған радио-көміртегі талдау нәтижесі.

Table. 6. Tortkul settlement of East Zhinishke.

Results of the radio-carbon analysis on charcoal.

күлінің шаруашылығындағы қойлардың тұмсығы анатомиялық тұрғыдан біршама қысқа болғанын көрсетіп отыр. Бұл аймақтың табиғи-климаттық ортасы мен қойдың тұқымына байланысты болуы мүмкін.

Шығыс Жіңішке төрткүлінен табылған уақ малдың көбісі жасы үлкен қойларға тиесілі. 1-2 жастағы қой сүйектерінің кездесуі, орта ғасырдағы тұрғындардың тағам рационының ерекше болғанын байқатады. Қаңқа бөліктері мен басты элементтерінің негізгі бөліктерінің табылуы, жануардың ескерткіш маңайында сойылғанын айғақтайды. Салыстырмалы түрде жасалған археозоологиялық талдаулар төрткүл тұрғындарының шаруашылығындағы қойлардың белгілі бір тұқымына тиесілі екендігін көрсетеді. Өкінішке орай, отандық археология және археозоология ғылымында ортағасырлық ескерткіштерден табылған қой сүйектеріне жүргізілген морфометриялық талдаулар туралы жарияланымдар кездеспейді. Сол себепті төрткүлден табылған қой сүйектеріне жасалған өлшемдер негізінде қойдың қандай да бір тұқымдарына қатысты тұжырым жасау қиын. Өзірге бұл бағыттағы зерттеу нәтижесі төрткүлден табылған қой тұмсықтарының аса ұзын болмағанын көрсетіп отыр. Археозоологиялық материалдар кешені төрткүл тұрғындарының шаруашылығында малдың негізгі рол атқарғанын байқатады. Бұл пікіріміз алдағы зерттеулерде төрткүлдің атқарған қызметін анықтауға әсер етеді деп ойлаймыз.

Қорытынды

Ортағасырлық Шығыс Жіңішке төрткүліне жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелеріне сәйкес төмендегідей қорытынды жасаймыз. Төрткүлдің жоспарлануы мен топографиялық орналасуында өзіндік ерекшеліктер бар. Төрткүл осы өңірдегі ортағасырлық ұзын қорғанды Қысмышы атты қалаға жақын орналасқан. Керамикалық материалдарының әртүрлі болуы және екі мәдени қабаттан тұруы төрткүлдің біраз уақыт тұрақты өмір сүргенін айғақтайды. Төрткүлдің мерзімін анықтату үшін қазба

барысында алынған ағаш көмірі Оттава университетінің А.Е. Лалонде атындағы Тездеткіш масс-спектрометрия зертханасына (Канада) жіберілді. Радио-көміртегі талдау нәтижесінде ескерткіштің өмір сүрген уақыты XI–XII ғ.ғ. мерзімделетіні анықталды (кесте 6).

Әдебиеттер

Driesch A.V. A Guide to the measurement of animal bones from archeological sites // Preabody Museum of Archeology and Ethnology Harvard University. Bulletin 1. 1976. 136 p.

Ақымбек Е.Ш. Ғылыми-зерттеу жұмысы жөніндегі есеп «Шу өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдер (топографиясы, стратиграфиясы, хронологиясы)». Алматы, 2018 // Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архиві, қ. 11, т. 60, іс 3351, 76 б.

Ақымбек Е.Ш. Шу өңірінің ежелгі және ортағасырлық керамикасы (Қордай ауданы материалдары бойынша). – Алматы, 2017. – 112 б., ил.

Алипчиев С., Байбосынов К. Свод памятников истории и культуры Джамбулской области. – Джамбул: Джамбулский областной историко-краеведческий музей, 1982. – 208 с.

Ахинжанов С.М., Макарова Л.А., Нурумов Т.Н. К истории скотоводства и охоты в Казахстане (по остеологическому материалу из археологических памятников энеолита и бронзы). Алматы: «Ғылым». 1992, 218 с.

Свод памятников истории и культуры Жамбылской области. Кордайский район – Алматы, 2010. – 396 с.

References

Driesch A.V. A Guide to the measurement of animal bones from archeological sites // Preabody Museum of Archeology and Ethnology Harvard University. Bulletin 1. 1976. 136 p.

Aqymbek E.Sh. Gylymy-zertteý jumysy jónindegi esep «Shý óńirindegi ortaғасыrlyq tórtkúlдер

(topografiyası, stratografiyası, hronologiyası)» [Medieval tortkuls of Shui valley (topography, stratigraphy, chronology)]. Almaty, 2018 // А. Н. Марғұлан атындағы Археология институтының архиві, қ. 11, т. 60, іс 3351, 76 б.

Aqymbek E.Sh. Shý óiriniń ejelgi jáne ortaǵasyrlyq keramikasy (Qordai áydany materialdary boıynsha) [Ancient and medieval ceramics of the Shui valley (in the Kordai region)]. – Almaty, 2017. – 112 b., il.

Alipcheev S., Baibosynov K. Svod pamiatnikov istorii i kúltúry Djambýlskoı oblasti [The set of historical and cultural monuments of the Dzhambul region]. – Djambýl: Djambýlskıı oblastnoı istoriko-kraevedcheskıı múzei, 1982. – 208 s.

Ahinjanov S.M., Makarova L.A., Nýrýmov T.N. K istorii skotovodstva i ohoty v Kazahstane (po osteologicheskomú materialý iz arheologicheskıh pamiatnikov eneolita i bronzy) [On the history of cattle breeding and hunting in Kazakhstan (based on osteological material from archaeological sites of the Eneolithic and bronze)]. Almaty: «Gylım». 1992, 218 s.

Svod pamiatnikov istorii i kúltúry Jambylskoı oblasti. Kordaiskıı raion [List of historical and cultural monuments of Zhambyl region. Kordai district]. – Almaty, 2010. – 396 s.

Акымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С.

Институт археологии им. А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Қазақстан

ТОРТКУЛЬ «ШЫГЫС ЖИНИШКЕ»

Статья посвящена исследованию средневекового торткуля Шыгыс Жинишке расположенного в Чуйской долине. На этом памятнике ранее никаких определенных археологических раскопок не проводилось. В 2018 году Шуйским археологическим отрядом (Е. Акымбек) ЮККАЭ Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК было установлено текущее состояние памятника, с помощью специального оборудования сняли топографический план и провели небольшие раскопки. В основной части статьи представлены первые результаты данного исследования. Раскопки заложенного

небольшого шурфа торткуля Шыгыс Жинишке показали, что памятник состоит из двух культурных слоев. По результатам радиоуглеродного анализа, время существования торткуля датируется XI-XII веками. Основная часть керамических материалов выделялась на гончарном круге. В зависимости от цели использования основную часть керамики составляют обломки столовой посуды. Среди остеологических материалов преобладают кости мелкого рогатого скота (*ovis aries*). Комплекс археозоологических материалов свидетельствует о том, что основным хозяйством населения торткуля было животноводство.

Ключевые слова: Чуйская долина, торткуль Шыгыс Жинишке, археология, шурф-раскоп, культурный слой, керамика, остеологические материалы, систематика животных, хозяйство.

Akymbek E.Sh., Shagirbaev M.S.

A.Kh. Margulan Archeology Institute
Almaty, Kazakhstan

TORTKUL SHYGYS ZHINISHKE

The article is devoted to the study of the medieval tortkul Shygys Zhinishke located in the Chuy valley. Previously, at this monument no specific archaeological excavations have been carried out. In 2018, the Shu archaeological detachment of the SKKAE (by Y. Akymbek) of the Institute of Archeology named after Margulan determined the current state of the monument, using a special equipment removed the topographic plan and conducted small excavations. The main part of the article presents the first results of this study. Excavation of the small test pit of the Shygys Zhinishke tortkul show that the monument consists of two cultural layers. According to the results of radiocarbon analysis, the tortkul is dated to the 11th-12th centuries. The main part of ceramic materials was made on a potter's wheel. Depending on the purpose of use, the main part of the ceramics are fragments of tableware. Among the osteological materials, many bones were small cattle (*ovis aries*). A complex of archaeozoological materials suggests that the main farm of the inhabitants of tortkul was cattle breeding.

Keywords: Chuy valley, tortkul Shygys Zhinishke, archaeology, test pit, cultural layer, ceramic, osteological materials, taxonomy of animals, farm.

*Жұмыс Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруы бойынша № AP05132457 «Шу өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдер (топографиясы, стратиграфиясы, хронологиясы) және №BR05233709 «Ұлы дала тарихы мен мәдениеті» жобалары аясында орындалды.

Бөгенбаев Н.Е.

Халықаралық Түркі академиясы,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: nurik198080@mail.ru

ТҮРК ҚАҒАНАТЫНДАҒЫ АТАҚ-ЛАУАЗЫМДАР МЕН ОЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТТЕРІ

Мақалада Түрк қағанатындағы билік лауазымдары мен олардың атқаратын қызметтері ғылыми тұрғыда зерделенеді. Атақ-лауазымдарды зерттеу барысында түрк жазба ескерткіштері, араб, парсы, қытай, тохар жылнамалары және осы тақырыпқа қатысты зерттеуші ғалымдардың ғылыми тұжырымдары пайдаланылды.

Қағанатты басқару механизмі бойынша елдің дара билеушісі болып «қаған» отырғаны белгілі. Ал, «қаған» лауазымынан кейін Мұқан қаған дәуірінде екі иелікке бөлінген қанаттарды басқарушы «кіші қаған» лауазымдары пайда болды. Қағаннан кейін тақтың мұрагерлері болып «ябғу», «шад», «тегін», «чор» және т.б. лауазымдарына ие болған қағанның жақындары отыратын болған. Ал, мемлекет құрамындағы бек, тархан, бұйрық, апыт бек, елтебер, еркін, тұдын, тұтық, таңбашы, тыңшы және т.б. кейбіреуі тұрақты лауазым болса, кейбірі уақытша мерзімге тағайындалған әлеуметтік және әскери лауазымдар екені нақтылана түсті.

Түйін сөздер: Ел, Қаған, Тәңір, Қатун, Түрк, Орхон

Кіріспе

Түрк қағанатының қоғамдық құрылымын зерттегенде олардың дала көшпелілерінің өздеріне тән дәстүрлі мемлекеттік құрылымы болғанын байқаймыз. Ерте түркілердің әлеуметтік-қоғамдық құрылымы, оның ішінде мемлекетті басқарудағы атақ-лауазымдары туралы осы кезге дейін бірқатар зерттеулер жүргізілген. Мәселен, Ф.Хирттің жазуынша, көне түркілер 28 лауазымды қытайдан қабылдап, бюрократиялық жүйе құрған (Бернштам, 1946: 106). Орхон Енесей түркілерінің әлеуметтік-экономикалық құрылымын зерттеген А.Н. Бернштам «түркілердің әлеуметтік-қоғамдық құрылымы қарапайым феодалдық үлгіде болған» деп айтады (Бернштам, 1946: 106). Ал, Л.Н. Гумилев «түркілердің мемлекеті әскери демократия сатысында тұрды» дей келе, мұндай қуатты мемлекеттің негізгі күші мен қайраты оның әскері мен басқару жүйесі болды деген қорытындыға келеді (Гумилев, 1994: 63), Қ. Салғараұлы: «түркілер өз мемлекетін «Ел», ал далалық империяға айналған кезде оны «мәңгі» сөзімен толықтырып, «Мәңгі ел» деп атауды қалыптастырған. Сондықтан 552 жылы

Орталық Азияда түркілер құрған далалық империяның ресми төл атауы – «Мәңгі Ел» екенін есте ұстаған жөн», – дейді (Салғараұлы, 2007: 165).

Расында да, ерте түрк қоғамында «мемлекет» деген атаудың орнына Ел сөзі қолданылғанын, ал мемлекет ұғымы араб тілінен енгенін тарихшылар жақсы біледі. Осылайша, Ел сөзі – ерте түрк қоғамында екі мағынада қолданылған. Біріншісі – мемлекет дегенді білдірсе, екіншісі – халық, ел деген ұғымды білдірген. Орхон жазбаларында: «Ел» сөзі «мемлекет» ұғымында қолданылған. Мысалы, Күлтегін мәтінінде «Білікті қағандар еді, алып қағандар еді. Бұйрықтары да білікті еді, алып еді. Бектері де, халқы да түз (адал) еді. Сол үшін елді осынша тұтқан еді. Елін тұтып төрлі /билікті/ етті» (Жолдасбеков, Сартқожаұлы, 2005: 186) – деп қашалуында үлкен мағына бар. Осы Елдікті, Мемлекетті басқарып, ұстап тұрушы негізгі тұлғалар болған. Олардың атқаратын қызметтері мен лауазымдары туралы төменде бірқатар деректер келтіреміз.

Ең әуелі Қағанаттың басында билеуші тұлға Қаған отырды. Қағанның төмендегідей құқықтық дәрежесі мен міндеттері болған:

Сур. 1. Д. Қасымов. Күлтегін.
Fig. 1. D. Kasymov. Kultegin.

Қаған – мемлекеттің тұрақты әрі ұзақ өмір сүруін қамтамасыз ететін орындаушы биліктің бас өкілі;

Қаған – ұлттық дәстүрге негізделген мемлекеттің «төре» билігін түзетуге құқылы;

Қаған – қағанатты бейбіт және соғыс жағдайында да басқарады;

Қаған – заңдарды бекітуге, сондай-ақ құрылтай өткізіп, заңдарды енгізуге құқылы;

Бұлардан бөлек қағанға бірнеше лауазымдық міндеттер жүктеледі:

Қаған – қағанаттың тәуелсіздігі мен территориясын сақтауға міндетті;

Қаған – халықтың экономикалық әл-ауқатын жоғарылатуға міндетті;

Қаған – Түрк Елі мен оның халқының атақ-абыройын асқақтатуға міндетті (Арсал, 2002: 218). Осы аталған міндеттер мен құқықтар ерте ортағасырлық түрк қоғамындағы қағандардың басты қағидалары болып саналды.

Негізгі бөлім

Ерте түркілерде қаған атағын алғаш рет Ұлы Түрк қағанатының алғашқы көсемі Бумын иемденген. Алайда, ол «қаған» лауазымын жасы ұлғайған шағында иеленген (Салғараұлы, 2007: 165).

Қатун – түркілердің иерархиялық басқару жүйесінде ханша, императрица қызметін атқарған, мем-

лекет билігінде ресми өкілеттілігі бар лауазым. Тақ мұрагерлері тек қатун лауазымы бар әйелдерден туған ұлдардан сайланған. Сондықтан да Ышбараның «Баға қаған» болып сайланатын інісі Чулохан: «Біз – түрктер, Мұқан қағаннан бері қатун ұлдарын таққа отырғызып келеміз», – деп айтады (Тағағұл, 2012: 46). Түрктерде алғаш рет қатун атауы Бумын ханшайымына берілген. Қазіргі кезде қатун атауы лауазымдық мағынасынан толық айырылып, жалпы атау ретінде әйел затына қолданылатын жалпы халықтық лексикалық қорға енген.

Ұлығ қаған – түрк жазбаларында кездеспейтін, ал қытай жазбаларында «ка кохан» тіркесінің тікелей аударылуынан туған лауазым атауы. Тарихта өздерін ұлы қаған деп жариялаған түрк қағандары болған, мысалы: Қапаған қаған, Таспар қаған, т.б. сілтеме (Togan, 2005: 206).

Кішіг қаған – қарамағында екі шады бар қағанаттың сол қанатының басшысы. Бұл лауазым көбіне қағанның ұлдарына беріліп, қаған мен ябғудың ортасындағы дәреже болып саналған. Мысалы, Мұқан, Ышбара қағандар екі-екіден кіші қағандар сайлаған. Бұл қытай жылнамаларындағы «хсиао кохан» деген тіркестің дәлме-дәл аударылуынан туып отыр (Togan, 2005: 206). Мысалы, «Чеби Ашина әулетінен шыққан кіші қаған еді» деген сөйлемде кездеседі. Ал, Нивар қаған да кіші қаған атағын иемденген. Лю Мао Цзай да мұны жеке лауазым ретінде қарастырған (Togan, 2005: 206). Белгілі алтайтанушы, әрі түркітанушы Г. Дёрфер кіші қағанды «күл тегін» лауазымымен теңестіреді. Сонымен қатар түрктер жат елдердің әміршілерін де кіші қаған деп атаған.

Қ. Салғараұлының айтуынша, түрк қағанаты қағандарының аға-інілері, балалары билікке еніп, олар кейін бірінің орнына екіншісі келіп, мұрагерлік жолмен тақты иеленіп отырған (Салғараұлы, 2007: 165). Кейіннен қағанат құрамындағы халық пен иелік ұлғайған кезде басқаруды екі иелікке бөліп, оларға ұлығ қаған, кішіг қаған деген лауазымдар беріп басқартқан (Салғараұлы, 2007: 165). Ғалымның айтуынша бұлай басқару Түрк қағанатының дала-лық империяға айналғандығының көрінісі еді. Дегенмен, бұлайша бөліп басқару Бумын қаған заманында жүзеге асқан жоқ, қағанаттың толысып, шекарасы кеңейіп, тыныштық орнаған атақты Таспар қаған заманында орындалды.

Қытай жылнамаларында Қағанатта қағаннан бөлек төрт жоғары лауазымның бары айтылады. Олар: шеху, дәле, сылифа, тумафа (Бичурин, 1950: 229). Бұлардың бәрі жалпы атаумен бектер деп аталған.

Шеху (Ябғу) – қағаннан кейінгі екінші дәрежелі лауазым иесі. Шеху лауазымы «ябғу» екендігі ғылыми түрде толықтай ашылған. Және ябғулардан ұлығ

қағандар мен кішіг қағандар шыққан (Салғараұлы, 2007: 165). Алайда, Шығыс Рим авторлары бұл титулды «Сизабул» деп түсіндіреді (Арсал, 2002: 218). Қағаннан кейін таққа оның ябғу атағын алған жасы үлкен інісі немесе қағанның бірінші ұлы отырған. Ябғу атауы Білге мен Күлтегін жазуларында бірнеше рет кездеседі. Ябғуды қаған мен оның бектері сайлайтын болған. Мысалы, Күлтегін жазуында «Толес, Тардуш халқын сонда құрдық. Оларға ябғу, шад атағын сонда бердік» – дейді (Жолдасбеков, Сартқожаұлы, 2005: 186). Бұл деректерге қарағанда ябғу атағын Қаған інісінен бөлек, осы әулеттен шыққан басқа да ханзадаларға берілгенін көреміз. Сонымен, ябғу – қағаннан кейінгі ең жоғары шен, қағанат территориясының бір бөлігін басқарушы, әрі қаған әулетінен шыққан тұлғаға берілетін, түрктердің мемлекеттік құрылымында ертеден-ақ жоғары әскери-әкімшілік шен ретінде қолданылған лауазым екені анықталды. Ғұндарда, көне түрктерде, телелерде, түргештерде, қарлұқтарда, оғыздарда да бұл лауазым қолданылған. Кейін кей түрк мемлекеттерінде бірінші дәрежелі әмірші лауазымы да болған (Қарлұқ, Қарахан, Оғыз т.б.). Екінші Түрк қағанаты кезінде ябғу мен шад лауазымдары теңестірілгенге ұқсайды. Махмұт Қашқари өзінің сөздігінде аталмыш шенге: «қағаннан екі дәреже төмен тұрған адамға халықтан даралап беретін атақ» – деп, анықтама береді (Сыздықов, 2014: 267).

Ябғу лауазымының этимологиясы анықталмаған, алайда ғалымдардың көпшілігі (Ж.Маркварт, В.Банг, В.Бартольд, Р.Гирауд т.б.) Тохарлардан енген деген пікірді қолдайды. Ал профессор С.Сыздықов түрк тілдеріне ортақ көне сөз деген тұжырымын қолдайды (Яб – жасау, – ғу қосымша) (Сыздықов 2014: 269), екі сөзден құралған деген пікірді алға тартады. Осы орайда ең алғаш Ұлы ябғу атағын Бумынның әкесі – Ту-ву иемденгенін де айту керек.

Дәлә (Тегін) – ябғудан кейінгі қағанаттағы үшінші лауазым иесі. Қытай жылнамаларының Я.Бичуриндік нұсқасында «дәлә» деп беріледі. Қ.Салғараұлы еңбегінде бұдан дыбысталуы аздап өзгеше «тылы», «тычин» деп берілген (Салғараұлы, 2007: 166). Жалпы Тегін лауазымы алғашында ханзадаларға берілді. Кейіннен тайпалық одақтың басшыларына да берілетін болды (Арсал, 2002: 223). Алайда атап өтер жағдай, Білге өзі қаған сайланғанда Күлтегін қағанаттағы екінші тұлға болса да, бұрынғы «Тегін» лауазымымен қала берген. Бумын заманында ябғу атағы екінші дәрежелі тұлғаға берілген және оны Истеми иемденген болатын. Истеми батысқа кеткен соң, бұл атау Батыс түрктерден шыққан ханзадалардың лауазымы болып қала берген. Алайда, Білге қаған заманында бағынышты кіші қағанаттардың Ябғуынан Ұлы қағанаттағы Тегін лауазымы

жоғары тұрған. Сондықтан Күлтегін сол «Тегін» лауазымында қалған.

Сылифа – тегіннен кейінгі лауазым. Қ.Салғараұлының түркше жаңғыртуынша «сіліг бек» (Салғараұлы, 2007: 166) мүмкін «кіші бек» болуы керек.

Тумафа – жоғары әскери лауазым, яғни Түмен бек (Салғараұлы, 2007: 166) немесе Түмен басы болуы керек.

Қытай жылнамалары бойынша осы төрт лауазымнан басқа түркілерде тағы 24 лауазым болғаны айтылады. Алайда, олардың көбісі бізге жетпеген. Дегенмен, лауазымдарға қатысты мәліметтердің жетіспеушілігінің орнын толықтыратын деректерді түрк жазба ескерткіштерінен табуға болады. Сонымен, Түрк қағанатының жоғары дәрежелі лауазымдарына төмендегідей атақ, шендер кіреді:

Шад – бастапқыда тақ мұрагері мағынасында қолданылған лауазым атауы. Зерттеушілердің мәліметі бойынша, бұл лауазым ежелгі атақтардың біріне жатады. Ғұн дәуірінде шад лауазымы «токи» деп аталған екен, мағынасы «тіке, тура» дегенге саяды (Арсал, 2002: 223). Шадтардың жеке жасағы болып, белгілі бір аймаққа басшылық еткен. Түркілердің шығу тегі туралы аңызда Надолу шад пен оның ұрпағы Асиян шад туралы баяндалады және бұлар шад атағын алған алғашқы түрк билеушілері болған. Құтылық қаған да Екінші Түрк қағанатын орнатқанға дейін шад лауазымында болған (Жолдасбеков, Сартқожаұлы, 2005: 320).

Алессио Бомбачидің 1974 жылы жазған «Көне түркілердегі шад лауазымы» атты мақаласында қытайлық, тибеттік, парсылық, т.б. дереккөздерге сүйене отырып, шад лауазымының бірнеше нұсқалы этимологиялық талдауларын ұсынады: бірінші нұсқасында – шад атауының түбірі парсы тілінде патша мағынасын білдіретін «шах» сөзінен келіп шыққан десе, екінші нұсқасында – соғдыша әмірші, патша және дара тұлға мағыналарын білдіретін «šyđ ixšid» – «шыд ихшид» сөзінің қысқаруынан туған дейді, ал үшінші нұсқасында – Авестадағы басшы, нұрлы мәндеріне сай «xšaeta» атауынан шығуы да мүмкін деген болжам жасайды (Togan, 2005: 82). Ол зерттеулерінде аталмыш атаудың «š» дыбысымен басталуы себепті түркілік емес деп, иран тіліндегі «ихшад» сөзінен келіп шыққан деген байламға келеді. Ал бұл лауазым атауы түркілерге қашан енген деген сұраққа жауап іздеу барысында соғды және Бактрия тілдеріндегі «xšaq» (патша) сөзінің дыбыстық өзгеріске ұшырап, ортағасырлық түрк тіліне үндіеуропа тілді аварлар (III – V ғғ.) арқылы Бумын әлі мемлекет құрмаған ерте заманда енген деген тұжырымына тоқтайды.

Көне түркілерде қағаннан кейін ябғу дәрежесі болғанына қарағанда, шад мемлекет басқару жүй-

есінде үшінші тұлға болуға тиіс. Мысалы, «Он оқтардың» әрбірінің басында тұрған он кісі шад атанған. Бүкіл «Он оқ» ябғуға бағынатын. Ал, Екінші Түрк қағанатында екі шад болған. Бірі шығыс, екіншісі батыс қанатты басқарған (Арсал, 2002: 223). Ол туралы Күлтегін жазуында Білге қағанның: «інім Күлтегінмен бірге, екі шадпен бірге өліп-тіріліп Елді құрадым» деген сөздері сақталған (Жолдасбеков, Сартқожаұлы, 2005: 188). Кейіннен шад лауазымы жеке-леген тайпалық одақтың билеушілеріне берілетін атаққа айналды.

Кіші шад – шадтан төменгі дәреже. «Тун дян» жылнамасында «Білге Қаған Ка-юан дәуірінің төртінші жылында таққа отырды. Шекараның тысындағы тайпалар оған «Кіші шад» деді» деген оқиғалар желісі бар (Togan, 2005: 83). Бірақ түрк ескерткіштерінде бұл лауазым кіші шад деп емес шад түрінде кездеседі. Мысалы, Білге қаған ескерткішінде «Мен он тоғыз жыл шад болып отырдым. Он тоғыз жыл қаған отырдым. Ел тұттым» дейді (Жолдасбеков, Сартқожаұлы, 2005: 261).

Алпағұ – тархан дәрежесімен тең лауазым болған. (Сыздықов, 2014: 258). Сондай-ақ, Алпағұ – Күлтегін жазуында Тонра халқының көсемі, әрі батыры ретінде суреттеледі. М.Қашқаридің сөздігінде де аталмыш атаудың мағынасы «батыр, жаужүрек» деп түсіндіріледі (Сыздықов, 2014: 258). Қытайша бұл лауазым «сулипат» деп аталған (Арсал, 2002: 223).

Апа-тархан – жоғары лауазымдықты иемденген атақ. Қытай деректерінде де түркілердегі «апататқан» лауазымы әскери басшы ретінде айтылады. Сондай-ақ, Апа-Тархан – аталық, қағанның әскери істер бойынша кеңесшісі, ұлы тархан, бас қолбасшы қызметтерін де атқарған. Бұл лауазымды З.У.Тоған «Ибн Фадланның саяхатнамасы» атты еңбегінде арнайы қарастырып, хазарларда аталмыш лауазым «қаған бих» (қаған бек) деп аталып, қағанның көмекшісі қызметін атқарғандығын анықтады (Togan 1970: 23). Екінші түрк қағанатында Тоныкөк «Апа Тархан» атағын иемденген бірден-бір тұлға (Жолдасбеков, Сартқожаұлы, 2005: 371).

Тархан – Елге еңбегі сіңген қайраткер тұлға, саяси лауазым иесі болған. Ол өмірінің соңына дейін осы лауазымда қызмет етеді. Алайда бұл лауазым әкеден балаға мирас болып қалмаған. Тархандар – билеуші аксүйектер әулетінен емес, халықтан шыққан және олар түрлі кезеңдерде әртүрлі қызметтер атқарды. Тархан лауазымы – ұйғырларда уәзір, оғыздарда бас қолбасшыдан кейінгі атақ-лауазым болса, хазарларда әміршіден кейінгі екінші адамға берілген лауазым болған (Сыздықов, 2014: 280).

Баға Тархан – бойла баға тархан формасында да кездесетін лауазым атауы, кіші тархан болуы

да мүмкін. Мұндағы баға сөзі монғолшада «кіші, ұсақ» мағынасын білдіреді. П. Голден баға сөзі иран тілінде «тәңір, тәңірлік» мағынасын білдіреді деп, оның дәрежесін жоғарыдан іздеу керектігін жазды (Golden, 1972: 45-82). Орхон ескерткішінің толық атласындағы Тоныкөк жазуының түсініктемесінде авторлар Бойла-Баға-тархан – Тоныкөктің лауазымы деп түсіндірген (Жолдасбеков, Сартқожаұлы, 2005: 320).

Таман Тархан – Орхон ескерткіштерінде Білге таққа отыру рәсіміне солтүстіктен келетін басшының лауазымы. Р. Гирауд бұл лауазымды «ата-ман» сөзінен келіп шыққан деген пікірін білдіреді. Кейін монғолдарда қолбасшы атағын білдірген. Осман империясын құрған Осман сұлтанның аты да осы лауазым атауының дыбыстық өзгеріске ұшырауынан туған деген болжамдар бар (Сыздықов, 2014: 277). Он-гин ескерткішінде Ышбара тамған Тархан деген лауазым иесі Елетмиш ябғу ұрпағы деген сөз тіркесінен кездеседі (Жолдасбеков, Сартқожаұлы, 2005: 112).

Таңбашы – түркітердегі «мөр» ұстаушы лауазым иесі. Орхон жазбаларына қарағанда Түргештердің өз таңбашылары болған. Мысалы, Күлтегін қайтыс болған кезде Білгенің қайғысына ортақтасып, оның иелігіндегі лауазымды тұлғалар келеді. Ол оқиға Орхон жазбаларында былай жазылған: «Он-ие-лік әулетім Түргеш қағаннан Мақараш-таңбашы /мөр ұстаушы/, Оғыз Білге таңбашы келді. Қырғыз қағаннан тардуш Ынанчу-чор келді. Барық /храм/ тұрғызушы бәдіз жасаушылар, бітіг тас /ұстын/ жасаушылар (мен бірге) Табғаш қаған жиені Чаң-сеңүн келді» делінген (Жолдасбеков, Сартқожаұлы, 2005: 190). М.Қашқаридің түрк сөздігінде «тұғра» сөзі қаған мөрі мен қолы деген мағынаны береді (Қашқари, 1998: 431). Түркітерде «таңбашы» немесе «мөр ұстаушы» қызметі арнайы хат танитын сауаты бар, сенімді адамдарға тапсырылған.

Елтебер – Орхон ескерткіштерінде бірнеше рет кездеседі және оны авторлар «елді ел етуші, елдің (тайпаның) басын құраушы көсем» деп анықтама береді (Жолдасбеков, Сартқожаұлы, 2005: 195). В.Томсеннің айтуынша «елтебер» қандай да бір лауазым иесі емес, бағынышты немесе одақтас деген мағынада қарауды ұсынды (Арсал, 2002: 223). Садри Арсал бұл лауазымды әскери жоғары шен деп, «генерал» дәрежесімен теңестірді (Арсал, 2002: 223). 682 жылы Солтүстік Кавказға орналасқан Ғұндардың бір тайпасының көсемін «алп илтувер» яғни, Алып Елтебер деп атаған. Бұдан басқа араб деректерінде 920 жылы ислам дінін қабылдаған Еділ Бұлғарлары хандығына бағынған «блтуар» деген лауазым тіркелген (Арсал, 2002: 225). Бұл атақ Орхон жазбаларында оғыз, ал «Цзю Тан шуда» қарлұқ және ашидэ (Тоныкөктің шыққан тегі) сияқты ірі, маңызды тайпалар мен

топтар үшін қолданылған. Дегенмен ашина әулеті де бұл лауазымды иемденген, мысалы Шула әуелі елтебер, содан соң шад, кейін қаған болды. Бұл лауазымды Орта Азиядағы көне түркітер де қолданған. Джэймс Хэмилтон есімді зерттеуші бұл атаудың ел және тебер сөздерінің бірігуінен туған деп, «тебер» сөзінің этимологиясы «басып алу, басқару, иесі» деген мағыналарды білдіретін етістік мәнді «теб» түбірінің заттануынан басқарушы сөзін тудырған, сонда елтебер – елді басқарушы дегенге саяды дейді (Togan, 2005: 85).

Біз де өз кезегімізде көпшілік назарын Білге қаған жазуындағы «екі елтеберлік халық» деген сөзге аударғымыз келеді. Бұл дегеніміз, кешегі «бір болыстық ауыл» немесе қазіргі «бір әкімдік халық» секілді мағына берген. Бұдан мынадай қорытынды шығаруға болады, «елтебер» дегеніміз – қарамағында халқы бар, бірақ қағанға бағынышты иелік басшысы лауазымы.

Елтебер шад – екі лауазымның қосындысынан құралып, бұрынғы елтебер қызметінен шад лауазымына жаңадан көтерілген кезінде аталған өтпелі атақ болуы мүмкін. Бұл көне түркітерде өте жиі кездесетін лауазым (Togan, 2005: 96).

Шадапыт – бұл лауазым көбінесе билеуші әулетке тиесілі болған. Елде қандай да бір мереке немесе іс-шараларда қаған тағының оң жағынан орын алатын болған. Тархан мен бұйрықтар сол жағынан орын алды. Мысалы, Күлтегін жазуында, «Түрк Білге-қаған бұл заманда (таққа) отырдым. Сөзімді түгел естіңдер! Ұлайы іні-туыстарым, ұрпағым, әулетім, ебтегі, иелігімдегі халқым! Оңымдағы шада, апыт бектер, солымдағы тархан бектер, отыз-татар, тоғыз-оғыз бектері, халқы, бұл сөзімді жақсы есіт, мұқият тыңда!» (Жолдасбеков, Сартқожаұлы, 2005: 190) деп мемлекеттік құрылымның ішкі жүйесінен хабар береді. Орхон ескерткіштерінің толық атласындағы Бұғыты мәтінінде шада-апыт лауазымы кездеседі. Атластың авторлары бұл лауазым – «шада» және «апа» атауларының бірігуінен туған және «апыт» дегеніміз көпше түрдегі «апалар» дегенді білдіреді дейді (Жолдасбеков, Сартқожаұлы, 2005: 53).

Бұйрық – мемлекеттегі бек дәрежесіндегі лауазым. Мұндай лауазымдар белгілі мерзімге дейін сайланып, қажет болмаған жағдайда лауазымынан айырылатын болған (Арсал, 2002: 222). Мелиоранский бұйрық лауазымын атқарушы тұлғаны қағанат ішіндегі сот істері мен заңдарға да жауапты болған дейді (Бернштам, 1946: 112). Сонымен қатар тәуелді аймақтардың әскери-әкімшілік істерін басқару үшін орталықтан сайланған бас қызметкердің де бұйрық деп аталғаны белгілі (Сыздықов, 2014: 264).

Бег (бек) – тайпалардың басшыларына берілген атақ. Қағанның көмекшілері іспетті бұл лауазым

қаған мен халық арасын байланыстырушы, елді қорғаушы, мемлекет істерін жүргізуші, бақылаушы қызметін атқарған. Бек болып батыл, соғыс ісіне қабілетті, әрі бай адамдар сайланатын (Сыздықов, 2014: 260). Олар ру-тайпалардың бірлігін сақтауға және сыртқы жаулардан қорғауға міндетті болған (Арсал, 2002). Олар әскери істердің шебері болуымен қатар, білімді, парасатты болуы да тиіс-тін. Түрк тілдерінде бек сөзі әртүрлі формада кездесіп (көне түрк – бег; ұйғыр – бәг; хазар – беһ, пег; қазақ, қырғыз – би, пи; өзбек – би, бей; түркмен – биг, бег; осман – бей, т.б.), әртүрлі мағынаны (лауазым, отағасы, мырза, ханзада, т.б.) білдірген (Togan, 2005: 290).

Еркін – шағын рулардың көсемдері. Масао Мори «Қытайлар тиеһлелерді (телелерді) 647-648 жылдары басып алғанда, олардың ірі тайпаларын басқарған елтеберлеріне тұтық (әскери басшы), ал кіші тайпаларын басқарған еркіндеріне цүши (әкім) атағын береді» – дей келе, шығыс түркітерде елтеберлер ірі тайпаларды басқарса, еркіндер кіші тайпаларды басқарған деген болжамын ұсынды (Mori, 1978: 31-56). Дж. Хэмилтон Батыс Түрк қағанатын құраған он тайпаның оң қанатындағы бес тайпаның (бес тайпа нушеби) басшыларына бес Еркін деп айтылғанын алға тарта отырып: «бұл лауазым түркітердің батысындағы бес тайпа мен телелердің шығысындағы бес тайпаға басшылық еткендердің лауазымы» деп қорытындылайды. Ал, этимологиясы топталу мағынасын білдіретін *irk* етістігінен туырады (Togan, 2005: 86-87). Күл еркін, Ұлығ еркін, т.б. қосарлы лауазымдар да ұшырасады. Мысалы, күл еркін – қаған мен бектің аралығындағы лауазым. Оғыздарда мемлекет басшысы ябғу болған, оның көмекшісі Күл еркін атағын иеленген (Сыздықов, 2014: 266). Ал, Ұлығ еркін – түрк тектес тайпалардың билеуші лауазымы. Мысалы, Күлтегін мәтінінде «Жер-байырқу тайпасынан Ұлығ-еркін жау болды» (Жолдасбеков, Сартқожаұлы, 2005: 188). деген жыр жолдары кездеседі.

Чор – көне түркітердің мемлекеттік құрылымында түрлі қызметтер атқарған лауазым. Алғаш Ышбараның тұсында дулыларға «чор» атағының берілуімен басталады. Шамасы, түрк қағаны бұл лауазымды ханзадаларға беріп заңдастырған (Гумилев, 1994: 235), мысалы, Ыначу-чор, Күлі чор, Бұғы чор (Жолдасбеков, Сартқожаұлы, 2005: 258). Орхон ескерткіштерінде бірнеше жерде кездеседі. Бұл лауазымның басқа да лауазымдармен қатар келіп отыратынын жиі кездестіреміз. Мәселен, бүгі чор, күлі чор, тамған чор, тұдын чор, инанчу чор, т.б. Ал, Бүгі чор – елтерістен кейінгі лауазым иесі. Негізінде «чор» сөзінің алдында келетін сөздер «өсуші, ақылды» мағыналарын білдіреді (Сыздықов, 2014: 284). Кейде бүгі заттың сынын сипаттайтын сын есім болып та

келеді. Чор лауазымының тағы бірі – Күлі чор. Ол көне түрк иерархиясында ең жоғары лауазым атауы болып табылады, алайда, қытай жазбаларында кездеспейді. Алғаш рет тардуштардың басшыларына берілген атақ деген пікір де бар (Сыздықов, 2014: 284). Ғылымда бұл лауазым күлічор, күлүг чор және күліг чор болып әртүрлі оқылуда. «Күлчор» нұсқасын жақтаушы Клаусонның пікірінше, «күл» лауазым атауы болса, «чор» атақты, мәшһүр мағынасын білдіретін сын есім, күлшордағы «i» дыбысы қысқартылып айтылуы себепті түсіп қалған (Togan, 2005: 83).

Апа – көне түрк иерархиясында күлі чордан кейінгі лауазым. Бұл атау ана-әпке мағынасындағы сөзді еске түсіреді. О баста түркітерде бұл атау тек әйелдерге ғана емес, жасы үлкен, әрі құрметке лайықты баршаға қарата айтылған болатын.

Тұйғұн – арнайы дайындықтан өткен, соғыс өнерін жетік меңгерген бесаспап ержүрек жауынгерлер. Тұйғұн туралы Күлтегін ескерткіштерінде мынадай азалы жыр жолдары сақталған: «Қайғырған ұрпағыңызды, тұйғұндарыңызды да табындырып, ұша бардыңыз (Жолдасбеков, Сартқожаұлы, 2005: 191). Бумын негізін қалаған түрк қағанатында қорғаушы жауынгерлер «фули» деп аталса, Құтылық негізін қалаған Екінші Түрк қағанатында «тұйғұн» деп аталған. Түрк әскерлерінің негізгі бөлігі атты әскерлерден құралған. Олар жазықты далада да, таулы қыратта да соғысуға машықтанған аламан жауынгерлер болған. Алтайдан табылған археологиялық заттай деректердің ішінен ауыр қару-жарақтың үлгілері сақталған. Ал, бейнелеу өнерінде Еуразияның барлық территориясынан аттылы және жаяу қаруланған әскерлердің ортағасырлық бейнесін көруге болады. Түркітердің әр отбасында дүниеге келген баланы ерте бастан-ақ соғыс өнеріне баулып, үйретіп отырған.

Тұдын – қаған әулетінен шықпаған, бірақ оның атынан әрекет етуші және орталыққа, елтеберге бағына отырып, вассал өлкелерден салық жинаушы лауазым атауы (Togan, 2005: 86). Бұл лауазым да мұрагерлік жолмен беріледі. Тұдындар Еуропа аварларында мүлік істеріне жауапты болып, «қала күзетшісі» қызметін де атқарған, кейін мағынасы өзгеріп қала әміршісі лауазымын білдірген. А.Га-байн, К.Менгес және Г.Рамстедтер бұл терминді қытайлардан енген деп санаса, Г.Дёрфер соны «н» дыбысымен бітетін басқа да лауазым атаулары секілді тұдынның да аварлардан ауысқанын жазды (Togan, 2005: 86). Ал, Сатай Мақсұтұлы бұл лауазымның да түркінің өз сөздік қорынан шыққанын, «тұт» түбірінің «тұту, ұстау, сақтау» мағыналарынан келетінін топшылайды. Мысалы, Тұдын чор – Елтерістің шад болуынан бұрын тұдын чор болғанын

ескерсек, бұл лауазым шадтан төменгі лауазым екенін болжауға болады (Togan, 2005: 223).

Білге – ғұндар дәуірінде де қолданылғаны мәлім болған бұл атақ әміршіден кейінгі тақ мұрагеріне немесе әміршінің ең жақын туысына берілген лауазым түрі. «Білге» сөзінің кең таралған мағынасы – «білікті» мағынасын береді. Бұл атақты ерлермен қатар әйелдер де иемденген, мысалы, Білге қаған, Білге Тоныкөк, Ел Білге Қатун, т.б. (Сыздықов, 2014: 262). Білге сөзі негізіне «данышпан», «білімді» және «ақылды» деген мағына берген болуы керек.

Қапаған – кісі есімі емес, лауазым атауы. Этимологиясы туралы түрктің төл түбірінен өрбітетін негізгі екі пікір бірін-бірі толықтыра түседі: біріншісі «қапан» сөзінің уысында ұстау мағынасынан келіп шығуы (Togan, 2005: 224); екінші пікір «қап, қабу» жаулап алу, шабуылдау мағынасына табан тіреді. Яғни, қапқан – жаулап алушы хан дегенге саяды (Сыздықов, 2014: 275).

Сәңгүн/сағұн (чияң-чүн) – қолбасшы лауазымы, оны қазіргі генерал мағынасына теңестіруімізге болады. Қытай тілінен енген бұл лауазымның «ұлы сәңгүн» (чияң-чүн) формасы да бар, бұл – бас қолбасшы дегенді білдіреді (Togan, 2005: 87). «Ата сағұн» формасында тәуіп, емші мағынасын білдіреді. Негізінен бұл атақты X ғасырда қарлұқ көсемдері иеленген. Кейін ұйғырлар мемлекетінде елші, министр лауазымын білдіретін лауазымға ойысқан. Самарқандтың бір әміршісі «көк сағұн» атағын алғандығы туралы мәліметтер де кездеседі (Сыздықов, 2014: 277). Талас 13 жазба ескерткішінде «ер атым Сағұнақ» деп жазылған (Базылхан, 2005: 337), алайда, зерттеушілер бұны кісі аты ретінде қарастырған.

Тоныкөк – көне түркітердегі маңызды орны бар жоғарғы лауазым атауы. Оның қандай мағына білдіретіндігі жайлы пікірлерде бірізділік жоқ. «Тоныкөк» мәтінін француз тіліне аударған Рене Гирауд (Тағағұл, 1991: 101) «тоны құтты болған адам» мағынасында талдаса, Талат Текин (Talat, 1994: 25) «бірінші уәзір, бас уәзір» деген мағынаға саятынын айтқан. Уолкер Рыбацкий аталмыш термин туралы арнайы зерттеу жүргізіп, тарихта бір емес бірнеше Тоныкөктердің болуы себепті, аталмыш атауды кісі есімі емес, лауазым атауы деп тұжырымдайды (Togan, 2005: 97-4).

Ышбара – қытайдың батыр, қаһарман мағынасын білдіретін šbara сөзінен туған лауазым атауы. Ғалымдар (Пелиот, Аалто, Бомбачи, Ташағыл) оның мағынасын «Тун дян» жылнамасы негізінде анықтады. Ларри Кларк «санскрит тілінде iśvara сөзі бар, оның мағынасы «мырза, ханзада» дегенді білдіреді, бұл сөз түркітерге тохарлар арқылы келген» дейді (Togan, 2005: 159). А.Донук «ышбара» атағын Визан-

тия деректеріндегі «аспарұх» атауымен байланыстырды. Түрк қағанатында бірнеше ышбара қағандар болған, мысалы Қара қағанның ұлы Шетү бірінші «Ышбара қаған» болса, кейін Жанхан қағанның бауыры Ышбара Сүниших, Чеби қағанның ұлы Ышбара Шаболу Тегін секілді есімдер белгілі (Togan, 2005: 159). Мысалы, Ышбара тамған чор – Онгин жазуында кездесетін бұл атау да қосарланған лауазым атауы болуы мүмкін.

Ағташы (күзетші) – түрк пен монғолда ат пен арбаға қатысты істерге жауаптының лауазымы (Togan 2005: 88). Бұл көне қытайдың атбегі қызметін атқаратын цума лауазымынан алынған, Таң империясы тұсында сарайдағы үшінші не төртінші дәрежедегі әскер, бүгінгі офицер лауазымына сай деп қарауға болады

Қорытынды

Лауазым атаулары мен шығу тегі туралы қорытарымыз, көріп отырғанымыздай, біразы түркітердің төл титулы болса, кейбірі жужандардан, одан әрісі қытай мен иран тілдерінен келген кірме атаулар екені анықталды. Сонымен қатар, бұл лауазымдар билеуші тұлғалардың өз есімдері емес, керісінше олардың атқарар қызметіне байланысты өзгеріп отырған. Сондықтан да түрк қоғамының билігіне араласқан әр тұлғаның лауазымына қарай өзіндік атқарар қызметі мен міндеттері болған.

Әдебиеттер

Арсал С.М. Тюркская история и право. – Казань: Фэн, 2002.

Базылхан Н. Қазақстан тарихы туралы түрік деректемелері. Көне түрк бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.

Бернштам А. Социально-экономический строй Орхон-Енисейских тюрок VI – VIII веков. – Москва: Ленинград: Изд. АН СССР, 1946.

Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, 1950. – Т. 1.

Гумилев Л.Н. Көне түркітер. – Алматы: Білім, 1994.

Golden P.B. The Migrations of the Oguz // Archivum Ottomanicum, 1972.

Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. – Астана: Күлтегін, 2005

Mori M. Kūzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Taşkilatı // Tarih Enstitüsü Dergisi. 1978.

Салғараұлы Қ. Түркітер. – Астана: Күлтегін, 2007.
Сыздықов С.М. Қарлық – Қарахан мемлекеті: саяси

тарихы және мәдени мұралары. – Астана: Фолиант, 2014.

Talat T. Tunyukuk Yazıtı. Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi. – İstanbul: Simurg, 1994.

Taşagıl A. Gök-Türkler. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2012. I-II-III Cilt.

Taşagıl A. Gök-Türkler (542-630). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi. – 1991.

Togan İ. Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu). – Ankara: TTK, 2005. – 194 a: "Türkler" bölümü.

References

Arsal S.M. Týrkskaiastoria ı pravo [Turkic history and law]. – Kazan: Fen, 2002.

Bazylhan N. Qazaqstan tarihy týrly túrik derektemeleri. Kónetúrkbitiktasty men eskertkishti (Orhon, Enisei, Talas) [Turkic sources about the history of Kazakhstan. Monuments of ancient Turkic (Orkhon, Yenisei, Talas)]. – Almaty: Daik-Press, 2005.

Bernshtam A. Sotsialno-ekonomicheskustroiOrhono-Eniseiskhtýrok Úi – Úiii vekov [Socio-economic system of the Orkhon-Yenisei Turks of the VI – VIII centuries]. – M.; Leningrad: I AN SSSR, 1946.

BichýrınN.Y. Sbranie svedeni o narodah, obitavshih v SredneiAzii v drevnievremena [Collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times]. – M.; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, 1950. –T. 1.

Gýmılev L.N. Kónetúrkter [Göktürks]. – Almaty: Bilim, 1994.

Golden P.B. The Migrations of the Oguz // ArchivumOttomanicum 1972.

Joldasbekov M., Sartqojaulı Q. Orhoneskertkishterin intolyqAtlası [Complete Atlas of Orkhon monuments]. – Astana: Kúltegin, 2005

Mori M. KúzeyAsya'dakiEskiBozkırDevletlerininTaşkilatı //TarihEnstitüsüDergisi. 1978.

Salğarauly Q. Túrkte [Turks]. – Astana: Kúltegin, 2007.

Syzdyqov S.M. Qarlyq – Qarahanmemleketi: saiası tarihy jáne mádeni muralary [Karakhanid state: political history and cultural heritage]. – Astana: Foliant, 2014.

Talat T. Tunyukuk Yazıtı. Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi. – İstanbul: Simurg, 1994.

Taşagıl A. Gök-Türkler. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2012. I-II-III Cilt.

Taşagıl A. Gök-Türkler (542-630). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi. – 1991.

Togan İ. Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu). – Ankara: TTK, 2005. – 194 a: "Türkler" bölümü.

Богенбаев Н.Е.

Международная Тюркская академия,
г. Нур-Султан, Казахстан

ЗВАНИЯ И ДОЛЖНОСТИ В ТЮРКСКОМ КАГАНАТЕ

В статье изучаются государственные титулы власти в Тюркском каганате и их функции. В ходе исследования были использованы материалы памятников тюркской письменности, арабские, персидские, китайские, тохарские летописи и научные разработки ученых-исследователей по этой теме.

По механизму управления каганатом известно, что единственным правителем страны является «Каган». А после должности «Каган «в эпоху Мукана кагана появились должности» младшего Каганского» управления крыльями, разделенными на два владения. После кагана наследниками престола были близкие кагана, занимавшие должности «Ябгу», «шад», «тегин», «чор» и др. В то же время, в состав государства входит бек, тархан, буйрук, апыт бек, елтебер, еркин, тудын, тутык, танбашы, тыншы и другие.

Ключевые слова: государство, каган, Тенгри, хатун, Тюрк, Орхон

Bogenbayev N.E.

International Turkic Academy, Nur-Sultan, Kazakhstan

TITLES AND POSITIONS IN THE TURKIC KHAGANATE

The article considers the state titles of power in the Turkic Khaganate and their functions. The study was conducted on the basis of Turkic written inscriptions, Arabic, Persian, Chinese, and Tocharian Chronicles and scientific developments of researchers on this.

According to the mechanism of administration of the Khaganate, it is known that the only ruler of the country is the "Khagan". And after the position of "Kagan" in the era of Mukan Kagan, there were positions of "Junior Kagan" management of the wings, divided into two possessions. After the Kagan, the heirs to the throne were close to the Kagan, who held the positions of "Yabgu", "Shad", "Tegin", "Chor" and others. At the same time, the composition of the state includes bek, tarkhan, buyruk, apyt bek, ilteber, yorquin, tudin, tutik, tanbashy, tynshy and others.

Keywords: state, Kagan, Tengri, hatun, Turk, Orkhon.

Жиембаева Г.Т., Жиембай Б.С.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

e-mail: zhiembai_bibigul@mail.ru

ТОНЫКӨКТІҢ ТҮРК ТАРИХЫ МЕН ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ОРНЫ

Мақалада көне дәуірдегі ұзақ ғасырлық мәдени мұралардың бірі Тоныкөк жазба ескерткішінің ғылыми тұрғыда зерттелу деңгейі баяндалып, мәтін негізінде жыр оқиғаларының дәуірін айқындаудағы зерттеуші ғалымдардың пікірі сараланады. Білге Тоныкөктің образы жан-жақты қарастырылады: авторлар Тоныкөк есімінің этимологиясын тілдік деректерге, зерттеушілердің пайым-түсініктеріне сүйене отырып жүйелейді, тарихи жырдың композициялық құрылымына сай Тоныкөк бейнесін ашып көрсетеді, оның түрк тарихы мен әдебиетіндегі орнын кеңінен қарастырады.

***Кілт сөздер:** көне түркітер, жазба ескерткіш, Тоныкөк, тарих, әдебиет, образ, мәдени мұра.*

Кіріспе

Әр дәуірдің маңызды оқиғаларын сол кезеңнің танымал тұлғалары – ақын-жыршылары мен ойшылдары жырға қосып, тарихқа айналдырып, кейінгі ұрпағына мирас етері бізге мәлім. Түркі халықтарының мәдениетінде ғана емес, әлем тарихы мен мәдениетінде маңызды орын алатын, Селенга, Орхон өзендері бойынан табылған Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөкке арналған бітіктастағы жазулар – бай рухани мұрамыз. Бұл жәдігерлер түркі халықтарының тарихы, тілі мен әдебиеті, мәдениеті, дүниетанымы, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрінен құнды деректер беретін баға жетпес қазына екендігі күмәнсіз.

Мәселенің әдістемесі

Тоныкөк ескерткіші маңызды бөлігі саналатын Орхон-Енисей жазба мұралары туралы ғылымда алғашқы мәліметтердің жинақталуы Н.К. Видзен, С.У. Ремезов, И.Ф. Стралленберг, Д.Г. Мессершмидт, Г.И. Спасский, Н.М. Ядринцев, А.В. Адрианов, А. Гейкель, Д.А. Клеменц, Г.Н. Потанин, И.П. Кузнецов, И.Р. Аспелин есімдерімен байланысты болса, бұл мәтіндердің жариялануы, оқылуы мен транскрипциялануында, аударылуында, тілдік ерекшеліктерінің айқындалуында В.Л. Томсен, В.В. Рад-

лов, С.Е. Малов, П.М. Мелиоранский, С.В. Киселев, В. Банг, Р. Aalto, G. Clauson, Ю. Немет, М. Ряснен, Т. Текин, Х.Н. Оркун, А. Габен, В.М. Насилов, И.А. Батманов, А.Н. Кононов, И.В. Кормушин, О. Субракова, Ф. Айдаров, А.С. Аманжолов, әдеби көркемдігінің, жанрлық сипатының айқындалуы тарапынан А.Н. Бернштам, А.М. Щербак, И.В. Стеблева, Л.Ю. Тугушева, М. Жолдасбеков, тарихи және этноархеологиялық ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан зерделеуде А.О. Гейкель, Г.И. Рамстедт, Н.Я. Бичурин, Л.Н. Гумилев, Д.Д. Букнич, В.П. Васильев, С.Г. Кляшторный, В.А. Лившиц, Ф. Хирт, В.В. Бартольд, Д. Баяр, П.К. Козлов, В.Л. Котвич, В.Д. Кубарев, Л.Р. Кызласов, В.Я. Бутанаев, Қ. Сартқожаұлы секілді белгілі ғалымдардың іргелі зерттеулері ерекше орынды еншілейді.

Білге Тоныкөктің бәдіздеп тасқа қашап қалдырған ескерткішін 1897 жылы Д.А. Клеменц тауып, мәтін суретін ғылым әлеміне таныстырған соң зерттеу жұмыстары басталды. Тоныкөк ескерткішіндегі мәтіндерді 1889 жылы В.В. Радлов оқып, транскрипциясын, аудармасын түсіндірмелерімен жариялады (Radloff, 1899). В.В. Радлов еңбектерінен кейін Білге Тоныкөк ескерткіштеріне байланысты зерттеу жұмыстары жүргізіле бастады. 1899 жылдың күз айларында келген Г.И. Рамстедт қайтар жолында жиған материалдарын жоғалтып алады. В.В. Радловтың ең-

бектерін де оқыған Г.И. Рамстедт 1909 жылы ескерткіштерге екінші рет барғанда оны түпнұсқасымен салыстырып, түзетулер жасайды, суреттерін түсіріп алады, бұл материалдарды дат ғалымы В. Томсенге береді. Тоныкөк ескерткішіне байланысты археологиялық қазба жұмыстарын Б.Я. Владимирцов, Б. Бародин, Н. Сэр-Оджав жүргізеді. Кейіннен ескерткіш Е.И. Убрятов, В.М. Надеяев, С.Г. Кляшторный, тағы өзге ғалымдар тарапынан тыңғылықты зерттеле бастайды да, көп ұзамай әлем ғалымдарының қызығушылығын арттырады.

Тоныкөк ескерткіші Моңғолияның астанасы Ұлан-Батордан оңтүстік-шығысқа қарай 66 шақырым жердегі Баин-Цокто төбешігі деп аталатын алқаптағы тарихи орында, Налайха елді мекені мен Тола өзенінің оң жағалауында орын тепкен. Ескерткіш төртбұрышты, кіре берісі шығыс жағында, үш негізгі бөліктен тұрады. Ескерткіштің шығысында екі жазба тас орналасқан: бұл тастардың біріншісінің биіктігі – 2,43 м, екіншісі – 2,17 метрді құрайды. Жазба тастардың төрт жағы да түрк тілінде жазылған: бірінші жазбада – 35, екінші жазбада – 27 жол бар. Ескерткіштің батыс жағында 2,60 м. x 2,60 м. өлшеміндегі алаңда төрт тұтас бөліктен тұратын тас табыт орналасқан. Бұл тастардың ұзындығы – 2,60 м, биіктігі 1,50 м. Осы тас табыттың солтүстігінде 1,50 м. x 1,50 м. өлшеміндегі кішкене тас табыт қалдығы бар. Ескерткіштің сыртқы жағында батыстан шығысқа қарай 1250 метр жерде балбал тастары тізілген. Осы аралықта шамамен 500 шақты балбал орналасқан (Aalto, 1958: 30-61). Ең жақсы сақталған балбал тастары да осы Тоныкөк ескерткіштеріндегі балбал тастары. Қазіргі таңда бұл балбалдардың бір бөлігі құлаған, жоғалған, топыраққа көміліп қалған. Балбал тастар Білге Тоныкөктің соғыс майданында өлтірген дұшпандарының санын білдіреді-міс.

Негізгі бөлім

Көктүрк мемлекеті билігінде үлкен із қалдырған, түрк тарихында маңызды орын алатын оқшау тұлғалардың бірі – Тоныкөк. Оның есімі Құтлығ Елтеріс қаған, Қапаған қаған, Білге қаған, Күлтегін сияқты түрк мемлекетінің қағандары мен мемлекет қайраткерлерінің есімдерімен қатар аталады. Ол – Елтеріс, Білге қағандардың ақылгөй дем берушісі, талай жорықтарға бастап, жауды талқандаған қолбасшы, батыр. Көзі тірісінде ескерткіш қойып, оған еліне арналған жырларын қашап жаздырған Тоныкөк – Көктүрк мемлекетінің ең басты мемлекет қайраткерлерінің бірі.

Абыздың есімі тарихи дереккөздерде көбіне Білге Тоныкөк деп аталады. Ең жоғары дәрежелердің бірі саналатын білге атауы «дана, ақылды, ғұлама» мағы-

насын білдірген (Kaşgarlı, 1992). Тоныкөк есімінің өзі зерттеушілер тарапынан түрліше аталғанымен, отандық ғылыми еңбектер мен оқулықтарда Тоныкөк деп жазылып келеді, ал Қытай деректерінде Тон-йю-гу, Тунъюйгу түрінде ұшырасады. Тоныкөктегі алғашқы буын тон, тун, той, туй түрінде оқылады. А. Жафероглы тон сөзінің мағынасы «киім» екендігін атап өтеді (Saferoğlu, 1964). Тун сөзі М. Қашқари еңбегінде тун пала – «тұңғыш бала» мағынасында қолданылған. Той сөзі де «мереке, той» (Saferoğlu, 1964: 248), туй – «халық» (Kaşgarlı, 1992: 664) мағынасында ұшырасады. Кейінгі буындардағы ук – «ұғу, түсіну», оқы «оқу» мағыналарында қолданылады (Kaşgarlı, 1992: 687 – 688). Илхами Дүрмуш тун – «алғашқы», оқы – «оқу» болса, Тоныкөк есімі «алғашқы оқыған» деген мағынада қолданылған деп атап өткен. Т. Текін Тоныкөктің «бас уәзір» мағынасында да қолданылуы мүмкін екендігіне тоқталған (Tekin, 1994), ал «Тоныкөк» мәтінін 1961 жылы француз тіліне аударған Р. Жиро «тоны құтты болған адам» деп талдаған (Rene, 1961). С.Г. Кляшторный Тоныкөк есімінің екі түбірден құралғанын алға тарта келе, Тоныкөктің қытайша аты – Юаньчжень де екі түбірден: бірінші бөлігі юань – «тұңғыш», яғни түркіше «тоң» мағынасына сәйкес, ал – чжень – «байлық», «қазына», яғни көне түркіше «joıuq» (ақық, жақұт) мағынасына келетінін салыстырмалы тұрғыдан зерделейді (Кляшторный, 2003).

Композициялық құрылымға сай құрылған тарихи жыр бірнеше тақырыпты біріктіретіндігін және бірінші жақта (I жақ), меморианттың өз тарапынан баяндалатындығын зерттеуші ғалымдар атап өтеді. Жырдың кіріспесі Елтерісті қаған етуінен басталса, әрі қарай оғыздармен соғыс, Қытайға жорық, қырғыздармен, түргештермен соғыс, Орта Азияға жасалған жорық баяндалады. Сондай-ақ әскери жорықтар циклы қорытындылана келе, Қапаған қаған билеген тұстағы түрк мемлекетінің маңыздылығы мен Тоныкөктің атқарған рөлі де кеңінен сипатталады. Дегенмен дәл жырда бейнеленген жорықтардың Елтеріс қаған билік еткен тұста (682-691 жж.) не Қапаған қаған кезінде (691-716 жж.) болғаны нақты көрсетілмегенімен, тарихи жырдың туған уақыты осы мезгілдердің аралығын қамтитыны анық. Зерттеуші тарихшылардың көпшілігі бұл тақырып тұрғысында өз талдаулары мен пайымдауларын ұсынады. В. Томсен ескерткіш мәтінінде Bilge қаған тіркесінің үш жерде ұшырасуын негізге ала отырып, жырдағы оқиғаларды Білге қаған кезеңімен байланыстырады (Томсен, 1894: 327-337). Ал И.В. Кормушин Тоныкөк жазбасының жазылған уақытын мәтіндік талдаулар негізінде Қапаған қаған билік еткен тұстағы оқиғалар жазылуы әбден мүмкін деген тоқтамға келеді (Кормушин, 1997).

Жыр мәтіні «Білге Тоныкөк, мен өзім, табғаш елінде тәрбиелендім» деген жолдармен басталады (Білге Тонукук беп өзүм табғаш еліне қылынтым). Ғұмырының белгілі бір бөлігін Қытайда өткізген Тоныкөктің бастапқы білімін де сол жерден алғандығы жырдан мәлім. Ол қытайлардың арасында өскендіктен, оларды жақсы танып-білу мүмкіндігіне ие болады. Кейіннен түріктердің екі көтерілісі орын алып, соңғы көтеріліс үстінде, қан майданда батыл шешім жасап, Елтерісті таққа отырғызады, әскери жорықтарда жеңіске қол жеткізіп, нәтижесінде түркілер Өтүкен қойнауына тұрақтайды. Осылайша Білге Тоныкөк ежелгі түркілердің үш ұрпақ қағанына ақылшы болып, жырда дала данасының ел бастаған ерлігі, жанкешті жорықтары, көрегендігі, шытырманнан жол тапқан айласы, өнегелі өмірі жырланып, оның сұңғыла стратег, аса ірі саясаткер, парасатты соғыс маманы, шебер де айлалы қолбасшы бейнесі сомдала түседі.

Білге Тоныкөктің қашан дүниеге келгендігі жырда баяндалмаған. Қытай деректемелерінде 716 жылғы оқиғалар баяндалғанда Білге Тоныкөктің 70 жаста болғандығы атап өтіледі (Liu, 1958: 170-171). Түрік ғалымы О. Серткая Тоныкөктің 646-647 жылдары дүниеге келгендігін жазады (Sertkaya, 1979: 288-291). Тоныкөктің бастапқыда Қытай билігіндегі аймақтарды мекендегенін тарихи жазбалар растай түседі. Құтлығтың маңайын паналаған Тоныкөк даналығы мен көрегендігі, әскери істерді жақсы білгендігі арқасында апа тарқан атағын иеленген. Осылайша әскери істер мен аттарды басқару толығымен оның билігінде болған. Тоныкөктің жаңа құрылған мемлекет істеріне араласып, үлкен ықпал етуі бұдан кейін орын алатын оқиғаларға да өз әсерін тидірмей қоймады (Тағағұл, 2003: 13). Көптеген жылдар бойы күншілдік пен бақталастықтың кесірінен табғаштарға бағынып, әлсіреп, жойылуға шақ қалған түрк халқын Елтерісті қаған сайлай отырып, өзі ақыл иесі, сөз иесі болып, Тәңір жарылқап, мемлекет құрып, үлкен жетістіктерге қол жеткізеді.

Данағөй, кеңесші, халық арасынан шыққан алғашқы уәзір, бас қолбасшы атанған Білге Тоныкөк өмірін аз халықты көп қылуға, кедей халықты бай қылуға арнаған. Ол түркі тайпаларының басын біріктіріп, қағанаттың өркендеуі жолында талай жорықтарды басқарды және әрдайым жеңіске жетіп отырды. Тоныкөктің түркі қоғамында беделді тұлға болғандығы, мемлекет құру жолындағы ерліктері жазба ескерткіштерде былайша баяндалады: Анта кісре теңрі біліг бертук үчүн өзүм оқ қаған қусдум. – Сөйтіп, Тәңір ақыл берген соң өзім оны қаған еттім (Тон. 90 б.) Біліг есі, саб есі бен көртүм. – Ақыл иесі, сөз иесі мен болдым (Тон. 90 б.). Түрк будунуғ Өтүкүн йерке, Бен өзім білге Тонукук Өтүкүн йеріг

қонмус, тейін есідіп, Берійекі будун, қуруйақу, йур-йақу, Өңрекі будун келті (Тон. 94 б.). – Түрк халқы Өтүкен жеріне, Мен өзім – Білге Тоныкөкті Өтүкен жеріне келді дегенді есітіп, Түстік халықтар, батыстық, терістік, Шығыстық халықтар келді (Тон. 95 б.). Йеті йуз кісіг удузуғма, Ұлуғ шад ерті. Йағұл! – тіді. Йағмусу бен ертім – Білге Тонукук (Тон. 88 б.). – Жеті жүз кісіні ерткен, ұлығы шад еді. Ілесіңдер! – деді. Ілескен мен едім – Білге Тоныкөк (Тон. 89 б.). Жазбалардан байқағанымыздай, Білге Тоныкөк дұшпандарының ең әлсіз тұстарын байқап, кімге, қалай, қашан соғысатынын белгілі бір күнтізбеге сай белгілеп отырған. Қаншама рет дұшпандарына қарсы соғысқа аттанып, соғыста үлкен жетістіктер мен жеңіске жетіп отырғандығы жазбаларында жиі кездеседі.

Жырдың басынан аяғына дейін Тоныкөк өзінің қарым-қабілетін жоғары сипаттап көрсете біледі, өзі туралы қоғамдық ойды да өзі қалыптастырады: табғаштар, оғыздар мен қидандар түрк қағаны мен кеңесшісі туралы жырда былай ойлайды: Қағану алп ерміс, айғучусу білге ерміс. – Қағаны алып екен, ақылғөйі білгір екен (Тон. 96 б.). Түргес қағанға көрүг келті, Сабу антег: Қағану алп ерміс, Анғучусу білге ерміс, Кач нең ерсер бізні өлтөртечі үкүк, – тіміс. – Түргеш қағанынан елші келді. Сөзі мынадай: қағаны алып екен, ақылғөйі кемеңгер екен. Қалай етсек те бізді талқандары анық, – депті (Тон. 100 б.).

Дұшпандарының сөзін естіп, Тоныкөк былай дейді: Ол сабуғ есідіп, Түн удусукум келмеді, Күнтүз олурсукум келмеді. Анта өртү қағанума өтүнтүм. – Осы сөзді есітіп, Түнде ұйқым келмеді, Күндіз отырғым келмеді. Ақыры, қағанымға өтіндім (Тон. 97 б.). Тоныкөктің бұл сөз қолданыстары ұйқы мен түн тыныштығынан айырылып, елі үшін уайым-сарсаңға түскен, қам жеген адамның ішкі толғаныстарын бейнелейді (Малов, 1951).

Тоныкөк дұшпандарының басын біріктірмей, олардың бірінші шабуыл жасауын күтпестен өзі шабуылдайды. Құтлығ пен Тоныкөк алдымен Солтүстік Қытайдағы Йүн-чу аймағына шабуыл жасайды (Liu, 1958: 306). Орналасқан жері мен ауа-райы қолайлы, Азия ғұндары мен Бірінші Көктүрк қағанатының басты орталығы болған, түркілердің құтты мекені Өтүкен жерінде жан-жаққа бытыраған түркі ру-тайпаларын жинап, билік құру үшін Өтүкенді алуды мақсат тұтады. Оғыздарды жеңгеннен кейін басқа оғыз тайпалары топталып, көктүріктерге келіп қосылады. Құтлығ немесе Елтеріс қағанның кезеңіндегі болған барлық соғыстарға Білге Тоныкөктің қатысқандығы жазбада былайша баяндалады: Елтеріс қаған біліг есін үчүн, алпун үчүн Табғачқа йеті йегірмі сүнүшді, Қуданқа йеті сүнүшді, Оғузқа бес сүнүшді, Анта айғучу йеме бен өк ертім. Йағучусу йеме бен ертім, Ілтеріс қағанқа, Түрк Бөгү қағанқа,

Түрк білге қ...Түн удумату, Күндіз олұрмату (Тон. 108 б.). – Елтеріс қағанның ақылдылығынан, батырлығынан табғаштармен жиырма жеті (рет) соғысты. Құтандармен жеті (рет) соғысты. Оғыздармен бес (рет) соғысты. Сонда ақылғөйі де мен едім, дем берушісі де мен едім. Елтеріс қаған үшін, Түрк Бөгі қаған үшін, Түрк Білге қаған үшін, Қапаған қаған үшін түнде ұйықтамадым, күндіз отырмадым (Тон. 108 б.). Тоныкөк Қапаған қаған кезеңінде де түркі халқы, түркі мемлекеті үшін аянбай еңбек етті. Қапаған қаған мен Тоныкөк басқарған мемлекет күн демей, түн демей желіп барып қырғыздарды ұйқыда басады, он оқтың бектері мен халқын да бағындырады.

Тоныкөктің дала философиясын бойына сіңірген даналық қасиетін: «жұқаны таптау оңай, жіңішкені ұзу оңай. Жұқа қалың болса, алып қана таптар, жіңішке жуан болса, алып қана үзер» деп мақалмен мақамдап, ақылмен астарлап сөйлеуінен байқалады. Бұл – елді салмақтап тең басқаралық, асыл мен жасықты ажырата білейік деген терең толғанысы. Оның елінің тарихын жетік білуі мен келешекті болжай білген көреген саясаты әскери және басқару қызметтерінде үлкен жетістіктерге жетуіне себепкер болды.

Тоныкөк – түгел түркіге өсиет айта білген, «елінің біліктісі, сөз иесі». Академик М.О. Әуезов 1934 жылдары жазған белгілі зерттеуінде Тоныкөк жазуында оның жорықтары ғана емес, мәмілегерлік істері, соғыс тактикасы, ғибратты мағынадағы өсиеттері жазылғанына ерекше зер салып, жалпы Орхон жырларының сюжеттік арнасы, асыл табиғаты қаһармандық эпосқа баспалдақ болуы ықтимал құбылыс екенін атап өтеді (Әуезов, 1985). Ұлы жазушы осы пікірлері арқылы Тоныкөктің батыр ғана емес, көзі тірісінде мәрмәр тасқа өсиетін бәдіздеген ғибратты би, батырлық эпосты тудырушы тұңғыш жырау болғанын меңзейді.

М. Жолдасбеков Тоныкөктің кемеңгерлігін бірнеше ханға ақылғөй болған Бұқар жырауға, оғыз батырлары жайындағы мол жырларды шығарған Қорқытқа теңейді. «Орхон жырларындағы Тоныкөк те небір жорықтардың куәгері, ізінше сол соғыстар жайында әсерлі дүниелер тудырған эпикалық өнердің иесі. Сонда біздің Тоныкөк деп отырғанымыздың өзі, ең алдымен жырау болып шығады. Екіншіден, Тоныкөк – ақылды қолбасшы. Оның есімімен білге эпитеті (Білге Тоныкөк) үнемі егіз аталып отырады. Біздіңше, бұл Тоныкөктің сондайлық ақылдылығына сәйкес халықтың бертіндегі қосып берген аты. «Ақыл иесі, сөз иесі болдым» дейді бір сөзінде Тоныкөк. Соған қарағанда оның әрі ақылды, әрі сөзге шешен болғандығы аңғарылады (Жолдасбеков, 2017: 177).

В.В. Бартольд Тоныкөктің тұлғасын француз саясаткері әрі дипломаты, әйгілі Талейран Перигормен теңестіреді (Бартольд, 2002). Ал қытай деректерінде «Тоныкөк – көпті көрген байсалды, қартайған сайын ақыл-парасаты асқан, құдды (қытайлық) Ли цинь мен Шицзи сияқты дана адам» деп сипатталған. Бұлардан өзге, қытай елшілері мен саяхатшылары оны көреген саясаткер, ақылды әрі айлакер қолбасшы ретінде баяндайды (Бичурин, 1950). Көзі тірісінде өз атынан өзіне ескерткіш орнаттыруы да, мәтінде басынан аяғына дейін үнемі «мен» деп сөйлеуі де, оның тарихта өз атын қалдыруға қам жеген саясатшылығын дәлелдей түседі (Жолдасбеков, 2017: 178).

Тоныкөк ескерткіші мәнін толықтай адамның ақыл-ой шеберлігінің үлгісі ретінде тануға болады. Ой толғай білу, сенім, күдік-күмән, болашақты болжау және жағдайдың, істің егжей-тегжейлі сараптауы Тоныкөкті көне түрк қоғамының қайталанбас тұлғасы ретінде аша түседі: ол бітімгер елші, мықты саясаткер, ақылды кеңесші. «Ақылды» концептісі Тоныкөкке қаратылып айтылғандай, мәтінде ол өзін де «ақылды Тоныкөкпін» дейді (Шаймердинова, 2014).

Тоныкөк ұр да жық асығыстың келте адамы емес, алдағыны күні бұрын болжап білетін сергек ойшыл. Небір қиын-қыстау күндерде қай мәселенің тұсында да асықпай-аптықпай, «осылай етсем ше?» деп, өзіне сауал қойып барып, шешімін содан соң іздейді. Әлсіреп жойылып бара жатқан түрк халқын қайта біріктіріп, қайтадан ел ете алатын басшыны сайлаудан бұрын Тоныкөк: «Арық бұқаның, семіз бұқаның барын білер ме екен?» деп толғанады. Бұл оның ақсүйектер мен бұқараны өштестірмей, жауықтырмай ұстай алар ма екен, жақсы мен жаманды ажырата алар ма екен дегені еді.

Жыршы Тоныкөк өз қағанының да көрегенділігін, парасаттылығы мен кемеңгерлігін үнемі айтып отырады: Елтеріс қаған біліг есін үчүн, алпун үчүн. – Елтеріс қағанның ақылдылығынан, батырлығынан. Қағанум, бен өзүм білге Тонукук өтүнтүк өтүнүчүмін есідү: кеңдүңча удуз тіді – Қағаным мен өзім Білге Тоныкөк өтінген өтінішімді тыңдады: көңіліндегіше баста, – деді (Жолдасбеков, 2017).

Тоныкөктің данышпандық қасиетін түрк халқының жаулары да мойындайды. Түрктен сескенген қидандар, табғаштар, оғыздар өздерінің одақтастарына елші жіберіп, ақыл қосып, күш біріктірудің қажеттігін қайта-қайта пысықтап, әбіржіп жатады. Өйткені олардың айтуынша, түрк халқының «қағаны – алып, ақылғөйі – кемеңгер. Осы екеуі тірі болса, бізге жеңу жоқ» деп налиды. Мұндағы түрк халқының ақылғөйі деп отырғаны – Тоныкөк.

Тоныкөк – айлакер, әскери әдістердің жетік білгірі. Оғыздар, табғаштар, құтандар түрк халқына

қарсы аттану үшін күш қосқалы жатыр дегенді естіген Тоныкөк күні-түні алдағы болғалы тұрған апаттан құтылар жолдарды, тәсілдерді ізденеді. Ақыры күллі ел болып, соның дегеніне көшеді. Тоныкөктің ойынша «жұқаны бүктеу оңай, жіңішкені ұзу оңай, ендеше ол үшеуі бірігіп күшеймей тұрғанда шабуылға түрк жауынгерлерінің өзі шығып, оларды шетінен біртіндеп талқандау керек». Көпті көрген, өмірден түйгені мол Тоныкөктің ақыл-айласы түрк халқына жеңіс әпереді. Жауға ойламаған жерден, дәл осылай, тұтқиылдан шабуыл жасау, бұл да қатал сындардан қапысыз өткен ең сүйікті әскери әдістерінің бірі.

Тоныкөк – жауапты, шешуші жорықтарға қол бастаған ерен батыр. Оның қайсар, батырға тән ерлігі мына бір үзіндіден айқын көрінеді: «Алтын тауын асып келдік, Ертіс өзенін кешіп келдік. Көп екен деп неге қашамыз, Азбыз деп неге қорқамыз. Неге басындырамыз? Шабамыз!» Мұнда мұқалмас жігер, орасан батылдық бар.

Өздеріңізге мәлім, Білге қаған таққа отырғанда, оған кеңесші болған қарт данышпан жетпіс жаста еді: «Өзім қартайдым, Ұлық болдым...» деген жолдардан біз оның ұлғайған шағын көреміз. Бірақ кәрі тарлан қартайдым деп отырмаған, өле-өлгенше түркі халқының қамында болған: «Мен өзім ұзақ жорықтарға да бастадым, Бүкіл түрк халқына қарулы жау келтірмедім, атты әскер жолатпадым» деген жолдар Тоныкөк өмірінің мақсаты мен нәтижесіндей (Жолдасбеков, 2012: 96 б.).

Қорытынды

Түрк бітіктас жырлары кез келген тарихи жырларда бодуға тиісті көркемдік талаптарға толық сәйкес келеді. Онда көркем шығарманың композициялық құрылысындағы барлық детальдардың басын біріктіретін тәсілдер – шығарманың ішкі мазмұны мен сыртқы формасы, яғни сол дәуірдің боямсыз шындығы мен сол шындықты поэтикалық суреткерлікпен жеткізетін көркемдік өрнектер аса шеберлікпен ұштастырылған. Өшпес мұра саналатын Тоныкөк жазбаларының мақсаты да мәтін мазмұнынан анық көрінетіндей. Яғни бұл біріншіден, келер ұрпаққа мықты, бай, қуатты мемлекет құру ісіндегі озық тәжірибені көрсету, екіншіден, өз халқын жаудан қорғау жолында мыңдаған әскерді басқару қабілетін беру және әскери-патриоттық, саяси тәрбиені өсиет ету. Сондай-ақ бұл жазбалардан түрк халқының тұрмыс-тіршілігі, туыстық қатынастар мен ұлттық педагогика элементтері де молынан ұшырасады.

Білге Тоныкөк жетпістен асқан жасында түгел түркіні аузына қаратқан абызға айналып, «елімнің

білік иесі, сөз иесі мен болдым» деп толғаған. Сөз иесі, білім иесі, бітік иесі, ел иесі болған дарабоз бабаның рухы асқақ, гибраты «Мәңгілік ел» ұрпағына өнеге болары анық.

Әдебиеттер

Aalto P. and others. *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei* // JSFOu, 1958. LX: 7, S. 30-61.

Әуезов М.О. Шығармалар жинағы. 19 том. Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы. 1985. – 496 б.

Бартольд В.В. *Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов*. – Москва: Восточная литература РАН. 2002. – 757 с.

Бичурин Н.Я. *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии древние времена*. – Москва: Издательство Академии наук СССР. 1950. – 379 с.

Caferoğlu A. *Türk dili tarihi*. – Istanbul: Enderun Kitabevi. 1964. – 215 s.

Жолдасбеков М. Асыл арналар. I том. Зерттеулер. Мақалалар. – Астана: Күлтегін. 2012. – 344 б.

Жолдасбеков М. Көне түрк жазба ескерткіштері. – Астана: Ғылым. 2017. – 288 б.

Қашқари М. *Түрік сөздігі*. – Алматы: Хант. 1997. – 595 б.

Кляшторный С.Г. *История Центральной Азии и памятники рунического письма*. – СПб.: филол. фак. СПбГУ. 2003. – 559 с.

Кормушин И.В. *Тюркские Енисейские эпитафии. Тексты и исследования*. – Москва: Наука. 1997. – 303 с.

Liu Mau-Tsai *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken*. Bd. I. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 1958.

Малов С.Е. *Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования*. – М.-Л.: Изд.-во Академии наук СССР. 1951. – 455 с.

Radloff W. *Die Inschrift des Tonjukuk*. – St.-Petersburg: L'Academie Imperiale des Sciences. 1899. 1034 p.

Rene G. *Tonyukuk'un Orhon'dan Demir Kapı'yagidiş yolu*. – Paris: Adrien Maisonneuve, 1961.

Sertkaya O.F. *The first line of the Tonyukuk monument* // CAJ, 1979. XXIII, 3-4, S. 288-291.

Taşgöl A. *Gök-Türkler*. – Ankara: Türk Tarih Kurumu. 2003. 147 s.

Tekin T. *Tonyukuk Yaziti*. – Ankara: Simurg. 1994. 89 s.

Томсен В. *Дешифровка Орхонских и Енисейских надписей // Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества*. 1894. Том 8. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук. С. 327-337.

Шаймердинова Н.Г. *Древнетюркская картина мира в текстах письменных памятников*. – Астана: ЕНУ. 2014. – 261 с.

References

- Aalto P. and others, 1958. *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei* // JSFOu, LX: 7, S. 30-61.
- Ájézev M.O. 1985, *Shyǵarmalar jınaǵy* [Digest of articles]. 19 tom. *Zertteýler, maqalalar*. – Almaty: Jazýshy. 496 b.
- Bartold V.V. 2002, *Raboty po istorii i filologii túrkskikh i mongolskikh narodov* [Works on the history and philology of the Turkic and Mongolian peoples]. – Moskva: Vostochnaia literatýra RAN. 757 s.
- Bichýrin N.Ia. 1950, *Sobranie svedeni o narodah, obitavshih v Srednei Azii drevnie vremena* [Collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times]. – Moskva: Izdatelstvo Akademii naýk SSSR. 379 s.
- Caferoǵlu A. 1964, *Türk dili tarihi*. – Istanbul: Enderun Kitabevi. 215 s.
- Joldasbekov M. 2012, *Asyl arnalar. I tom. Zertteýler. Maqalalar*. – Astana: Kúltegin. 344 b.
- Joldasbekov M. 2017, *Kóne túrk jazba eskertkishteri* [Ancient Turkic written monuments]. – Astana: Ğylym. 288 b.
- Qashqarý M. 1997, *Türkik sózdigi* [Turkic dictionary]. – Almaty: Hant. 595 b.
- Kláshtrnyý S.G. 2003, *Istoria Sentralnoi Azii i památniki rýnicheskogo písma* [History of Central Asia and monuments of runic writing]. – SPb.: filol. fak. SPbGÝ. 559 s.
- Kormýshin I.V. 1997, *Túrskie Eniseiskie epitafy. Teksty i issledovaniia* [Turkic Yenisei epitaphs. Texts and research]. – Moskva: Naýka. 303 s.
- Liu Mau-Tsai 1958, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken. Bd. I*. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Malov S.E. 1951, *Památniki drevnetúrskoi písma. Teksty i issledovaniia*. [Monuments of ancient Turkic writing. Texts and research]. – M.-L.: Izd.-vo Akademii naýk SSSR. 455 s.
- Radloff W. 1899, *Die Inschrift des Tonjukuk*. – St.-Petersburg: L'Academie Imperiale des Sciences. 1034 p.
- Rene G. 1961, *Tonyukuk'un Orhon'dan Demir Kapı'ya gidiş yolu*. – Paris: Adrien Maisonneuve.
- Sertkaya O.F. 1979, *The first line of the Tonyukuk monument* // CAJ, XXIII, 3-4, S. 288-291.
- Taşagül A. 2003, *Gök-Türkler*. – Ankara: Türk Tarih Kurumu. 147 s.
- Tekin T. 1994, *Tonyukuk Yaziti*. – Ankara: Simurg. 89 s.
- Tomsen V. 1894, *Deshifrovka Orhonskikh i Eniseiskikh nadpisei* [Deciphering the Orkhon and Yenisei inscriptions] // Zapiski Vostochnogo otdelenia Imperatorskogo rýsskogo arheologicheskogo obshchestva [Notes of the Eastern Branch of the Imperial Russian Archaeological Society]. Tom 8. – Sankt-Peterbýrg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii naýk. S. 327-337.
- Shaimerdinova N.G. 2014, *Drevnetúrskaiia kartina mira*

v tekstah písmennykh památnikov [Ancient Türkic picture of the world in the texts of written monuments]. – Astana: ENÝ. 261 s.

Жиембаева Г.Т., Жиембай Б.С.

Евразийский национальный университет
им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

РОЛЬ ТОНЬЮКУКА В ТЮРКСКОЙ ИСТОРИИ И ЛИТЕРАТУРЕ

Статья посвящена памятнику Тоньюкук, одному из наиболее значительных образцов древнетюркского культурного наследия. В частности рассматривается уровень научного изучения надписи Тоньюкука, анализируются существующие точки зрения исследователей по отношению к событиям эпохи, рассматриваемым на основе поэтического текста. Подробно рассматривается образ Бильге Тоньюкука: авторы рассматривают этимологию имени Тоньюкук на основе лингвистических данных, взглядов исследователей, раскрывают образ Тоньюкука в соответствии с композиционной структурой произведения, рассматривают его место в тюркской истории и литературе.

Ключевые слова: древние тюрки, письменный памятник, Тоньюкук, история, литература, образ, культурное наследие.

Zhiyembayeva G.T., Zhiyembay B.S.

L.N. Gumilyov
Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan

CHARACTER OF TONYUKUK IN TURKIC HISTORY AND LITERATURE

The article is devoted to the Tonyukuk monument, one of the most significant examples of the ancient Turkic cultural heritage. In particular, the level of scientific study of the Tonyukuk inscription is considered, the existing points of view of researchers in relation to the events of the era, considered on the basis of a poetic text, are analyzed. The image of Bilge Tonyukuk is examined in detail: the authors examine the etymology of the name Tonyukuk on the basis of linguistic data, the views of researchers, reveal the image of Tonyukuk in accordance with the compositional structure of the work, consider its place in Turkic history and literature.

Keywords: ancient Turks, written monument, Tonyukuk, history, literature, character, cultural heritage.

Шаймердинова Н.Г., Жиёмбай Б.С.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан Республикасы
e-mail: zhiembai_bibigul@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚЫРЫМШАҚТАРДЫҢ ЭТНОГЕНЕЗІ МЕН ЭТНОМӘДЕНИЕТІНДЕГІ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Мақалада қырымшақтардың мәдениеті, тілі, өмір сүру ареалы, оның ішінде Қазақстанда өмір сүру жағдайы қарастырылды, зерттеуші ғалымдардың олардың этногенезіне қатысты пікір-көзқарастары ашып көрсетіледі: бір жағынан қырымшақтар түркі және түркі емес халықтардың мәдени-генетикалық ассимиляциясы негізінде пайда болды деген пікір орнықса, екінші жағынан қырымшақтар этникалық тұрғыда хазарлардан тараған ұрпақтар ретінде қарастырылады. Сондай-ақ мақалада түркі тілдерінің қыпшақ тобына жататын қырымшақ тілінің тілдік ерекшеліктеріне де мән беріледі. Мақалада қырымшақтардың салт-дәстүрлері мен тұрып-жоралғылары, олардың мәдени ерекшеліктері ерекше орынды еншілейді.

Кілт сөздер: қырымшақтар, этнос, этногенез, салт-дәстүр және жоралғылар, этномәдениет.

Кіріспе

Әлемде саны жағынан аз ұлт өкілдері санатына жатқызылып жүрген, тілдік ерекшеліктері жағынан түркі тілдері тобынан орын алатын, өздерін қырымшақлар деп атайтын ұлт өкілдері негізінен Қырым аумағын (Симферополь, Севастополь, Керчь, Феодосия), Кавказды (Новоросийск, Сухуми) мекен етеді. Десе де түрлі саяси-әлеуметтік жағдайларға байланысты қырымшақтардың қоныстанған аймақтары қатарынан Израиль (600-700 адам), Украина (401 адам), Өзбекстан (173 адам), АҚШ (130 адам), Ресей (90 адам), Қазақстан (35 адам) көрінеді. Бүгінде әлем бойынша 10 түркі тілдес халықтың ана тілі жойылып кету қаупі туындап отырғаны анықталып отыр, тізімге қырымшақ тілі де енген.

Мәселенің әдістемесі

Қырымшақтар этногенезі ғылымда зерттеушілердің түрлі пайымдары мен қарама-қайшы көзқарастарын қалыптастырған. Кейбір зерттеушілер бұл атауды топоним деп есептеп, қырымшақтардың қауымдасып өмір сүрген бұрынғы

мекендері Солхатадағы (Қырым) Қарасубазардың (Белогорск) атымен (XIII ғасыр) байланыстырады.

Этнографтар қырымшақтарды өз дәуірінде Қырымда тұрақтаған еврей өкілдерінен қалыптасқан этнос деп таниды. Ғалымдар қырымшақ термині XIX ғасырда Қырымның түркі тілдес еврейлерін Еуропалық еврейлерден (ашкеназ) ажырату мақсатында туындағанын жазады, бұл түсінікті қалыптастырушылардың бірі ретінде қырымшақ ағартушысы И.С. Кая танылады: «Крымчаки – это особая группа евреев, которая издавна живет на Крымском полуострове и в значительной мере приняла татарскую культуру» (Коробач, 2001: 30), XVIII-XIX ғасырлардағы құжаттарда қырымшақтар өздерін түркіше «срель балалары» немесе көне еврейше «бени Израэль», яғни «Израиль ұлдары» деп атағаны жазылған. Қырымшақ-еврейлер деген ұғым қырым татарларының тіліндегі «қырымша яһудилер», яғни қырымдық еврейлер дегенді білдіреді. XIX ғасырдың екінші жартысында қырымшақтар деген термин осы этникалық қауымдастықты атау үшін қолданыла бастаған (Polynski, 1991: 123-154.).

М. Кизилов қырымшақтар қауымдастығының XII-XVIII ғасырларда әр түрлі тілде сөйлейтін (грек,

латын, араб тілді еврейлер) еврейлерінен шыққандығын айта келе, бұл еврейлер Еуропадан, Кіші Азиядан, Кавказ бен Таяу Шығыстан келгендігіне баса назар аударады. Дәлел ретінде автор қырымшақтардың тегін мысал ретінде келтіре отырып, олардың этимологиясының түрлі тіл мен аймақтарға тиесілі екендігін ашып көрсетеді. (Кизилов, 2008: 56-82). С. Вайсенберг те бұл пікірді қостайды, қазіргі қырымшақ ұлт өкілдерінің тегі әр түрлі қауымдастық өкілдері екендігін растай түседі деп есептейді. Мәселен, Берман, Гутман, Ашкенази (Ачкинази) тектері – Еуропа мен Ресейден келген иммигранттардан қалған; Абрабен, Пиастро, Ломброзо, Треугода – Италия мен Испаниядан шыққандар; Бахши, Стамболи, Измирли, Токатлы, Мизрахи – Түркия мен шығыс мұсылмандарынан; Лехно, Варшавский – Польшадан; Гота, Вайнберг – Германиядан; Гурджи – Кавказдан, т.с.с. Автордың көрсетуінше, қырымшақ ұлт өкілдерінің тектерін талдап көрсеткенде, 40 пайызға жуығы көне еврейлік атауларға тиесілі: Пейсах, Пурим, Рабену, Леви, Бентовим, т.б. (Вайсенберг, 1913: С. 384-399).

Негізгі бөлім

Патшалық Ресейдің ресми құжаттарында қырымшақтар деген термин ең алғаш рет 1859 жылы пайда болады. Новороссийск генерал губернаторы М.С. Воронцов сыртқы істер министріне қырымшақтар туралы келесі мәліметтерді береді: «тұратын жері – Қарасубар қаласы, айналысатын шаруасы – бақ өсіру, кәсібі бас киім тігу, тері өңдеу, тілі қырымшақ тілі, жазуында көне еврей шрифтісі қолданылады...» (Ачкинази, 2000).

«Крымчакские этюды» еңбегінің авторы В.И. Филоненко қырымшақтарды еврейлер мен түркілердің етене аралсуынан туындаған этнос деп те қарайды (Филоненко, 1972: 5-10).

Қырымшақ тілінің лексикалық қорын зерттеген А.Н. Самойлович бұл халықты хазар мәдениетінің өкілдері деп таниды. Қырымшақтардың ұлт болып қалыптасуы VI-X ғасырда Хазар қағанаты тұсында, Ұлы далаға печенег, оғыздар мен половецтер – қыпшақтардың келуінен басталған деген жорамал да ғылымда маңызды орынды еншілейді (Потехин, 2016: 100-103). Осылайша тарихи тұрғыда И.В. Ашкенази тарапынан жасалған тұжырым (Ачкинази, 2000) мен тілдік ерекшеліктері жағынан А.Н. Самойлович, Д.И. Реби тарапынан ұсынылған түркітанулық тұжырым қырымшақтардың шығу тегін тармағына көне дәуірдегі хазар ұрпақтары ретінде, кең мағынада алтай халықтары, түркі халықтарының бірі екендігін растай түседі. Бұл тұжырымды біз де орынды деп есептейміз. Өйткені қырымшақ тілі

ұзақ жылдар бойы қырым татарлары тілінің диалектісі ретінде қарастырылып келгенімен, аталмыш тіл фонология, лексика, синтаксис, морфология саласындағы айырмашылықтарына орай 1997 жылы Ресей Ғылым академиясы тарапынан жеке түркі тілдерінің бірі ретінде танылғаны мәлім. Сондай-ақ қырымшақ әдебиетінің де бастауы тереңде жатыр. Қырымшақ әдебиеті тарихи құжаттармен де, атап айтқанда діни кітаптармен, некелесу келісімшарттары «кесубалармен», фольклорлық және авторлық бай шығармалармен де ерекшеленеді. В.В. Радлов «Образцы народной литературы северных тюркских племен» еңбегінде де қырымшақ жазба әдебиетін ұсынады. Қырымшақтардың жазба әдебиетінің бар екендігін көне дәуір мұрасы, 846 жылға тиесілі «Книга больших и малых пророков» еңбегі және фольклордың қолжазба жинақтары «джонкалар» – ертегілер, өлеңдер, жұмбақтар, мақал-мәтелдер растай түседі (Радлов, 1896).

Д. И. Реби жеті жасына дейін үйренген туған қырымшақ тілін жазып-үйреніп, бұл тілді қырымшақ тілі немесе шағатай тілі деп атаған. Еврей шрифтімен жазылған қырымшақ тіліндегі мұраларды оқып, аударма мен бағалы жарияланымдар жасай отырып, аталмыш ұлттың этникалық тарихын тануда мынадай қорытындыға келеді: қырымшақтар – Қырымға Палестинадан қоныс аударған иудейлер. Дегенмен де қырымшақтық джонкиларды оқи отырып, Тәңрі мен Алланың есімдерінің аталуы қырымшақтардың бұған дейін мұсылман дінін ұстанғандығын көрсетеді. Еврейлік дұғалықта Тәңрі атауының кездесуі бұл халықтың көне түрк құдайына табынғандығын растай түседі (Крымчаки, 2001).

Қырымшақтардың этникалық тарихын тілдік тұрғыда, тілдік деректер негізінде зерттеудің бастауы Е.И. Пейсах (Пейсах, 2013), Я.С. Янбай (Янбай, 2001) еңбектері мен аудармалары арқылы көрінеді. Нәтижесінде ұзақ жылдар бойы мұрағаттар қорында сақталған, қырымшақ тілінде еврей әліпбиімен жазылған мұралардың тілі талданып, көне қолжазбалардағы (джонкалар, діни қолжазбалар) қырымшақ тілінің лексикасы мен грамматикасы жүйеленеді. Зерттеушілер қырымшақ жазуының арамей алфавиті негізінде пайда болуы көне еврей тіліндегі дұғаларды аудару қажеттілігінен байланысты болуы мүмкін деген де болжам айтқан.

Қырымшақтарда еврейлік, хазарлық және түркілік сипаттың болуын антропологиялық зерттеулер де, краниологиялық өлшемдер мен қан талдаулары да растай түседі. Бұл бағытта да ғалымдардың түрлі пікірлері мен ой-тұжырымдары молынан ұшырасады. Мәселен, С.С. Заболотный тарапынан жүргізілген генетикалық талдаулар қырымшақтардың семит

Қазақ тілінде	Қырымшақ тілінде	Қырым татарлары тілінде	Қарайым тілінде
аспан, көк	көк	kök, sema	көк
адам, кісі	adam	adam, insan, kişi	адам, инсан
жұлдыз	йулдуз	йылдыз	йылдыз
күн (день)	күн	kün	күн
тыныштық	хенлык	раат	рахъатлык
шынайы	қысреге	doğru, aqıqıy, keğcek	кэрчэк, догъырлыкъ
мақтану, мақтанбақ	магъурланмах	гъурурланмакъ	къампаймакъ
қиналу, азаптану	опранмах	qıyналmaq	азапланмакъ
аңдаусыздан, кенеттен	анистан	апансыздан	апансыздан

Кесте 1. Лексемалардың салыстырмалы талдауы.
Table 1. Comparative analysis of lexems.

халықтарына мүлде жатпайтындығын көрсеткен (Макаренко, 2016: 41-45).

Қырымшақ тілі Н.А. Баскаковтың классификациясы бойынша түркі тілдерінің шығыс ғұн тобының қыпшақ-половец топшасына жатады. Бұл тілде көне архаикалық сөздік қордың сақталуы қарайым, құмық және чуваш тілдерімен де жақындастыратындығы белгілі. XIX ғасырдың соңына дейін қырымшақтар өз тілдерін шағатай тілі деп атағанын да тарихи деректемелер растайды.

Қырымшақтардың әліпбиі көне еврейлік төрт-бұрыштық жазу негізінде қалыптасқан. 1930 жылдарға дейін шыққан қырымшақ тілі бойынша жасалған оқу құралдарында латын әліпбиі қолданылған. 1930 жылдан бастап қырымшақтар кириллицаны пайдалана бастады. 1990 жылы кириллица негізінде қырымшақтардың жаңа әліпбиі жасалып, қырымшақ тілінде кездеспейтін орыс әріптері: ё, ц, щ, ь, ю, я әріптері алынып тасталды.

Қырымшақ тілінің негізгі сөздік қоры түркілік қабаттан, кірме сөздерден жасақталғандығы байқалады. Лексикасы туыстас қырым татарлары және қарайым тілдерінен сәл де болса да ерекшеленеді, иврит-арамей тілдеріне тән сөздер көбірек ұшырасады: адони – мырза, мазон – тағам, нес – ғажайып, т.с.с. Қырымшақтар тілінің қыпшақ тобы тілдеріне жақындығын қазақ, қырымшақ, қырым татар және қарайым тілдеріндегі лексемалардың салыстырмалы талдауы дәлелдей түседі (қараңыз: кесте 1).

Қырымшақ тілінің фонетикасындағы айрықша белгілерге алдыңғы қатарлы дауысты и дыбысының ерекше күшті редукциясы жатады, ол әлсіз позицияда жазуда ы әрпімен таңбаланады: быр – бір, сыз – сіз, кытийм – кетейін, кыбык – қалай, т.б. Сөз соңында қ спирализациясы көрінеді: бойдах – бойдақ, қартлых – қарттық, т.с.с. Сондай-ақ кей тұста қырым

татарлары және қырымшақ тілдеріндегі сөздерде әріптердің алмасуы ұшырасады: сөз басында қырым татар тіліндегі б-в дыбысына ауысады; қырым татар тіліндегі сөз басындағы т дыбысы ч-ға алмасады. Сингармонизм заңының осы шақ формасында өзгеріске ұшырауы жиі байқалады й әсерінен а>и: ашийим (я ем), йашийим (я живу). Көмекші етістіктің оғыз формасы ол – бол, болу.

Қырым татарлары тіліндегі көсемшенің – п аффиксіне біткен сөздер қырымшақ тілінде – б аффиксіне сәйкестенеді. Қырымшақ тілінің тағы бір ерекшелігі, екі вариантты өткен шақ аффиксі – мыш пен төрт вариантты – гъан аффиксінің қолданылуы болып табылады. Сонымен қатар қырымшақ тіліне бельким, чюнкюм, илен, кибик сынды көмекші сөздердің қолданысы тән. Морфология саласында қырым татарлары тілінің орта диалектісімен сәйкеседі (Медведева, 1988: 99 с.). Жалпы қырымшақ тілінің грамматикасы түркі, қыпшақ тілдерінің грамматикасына сәйкес келеді.

Қырымшақтар өз салт-дәстүрі мен ғұрып-жоралғыларын берік ұстанатын ұлт өкілдері болып есептеледі. Дәстүрге беріктік ұлттық киімінен, тұрмыстағы ұстанатын кәсібі мен ұлттық тағамдарынан мол көрініс тапқан. Қырымшақ халқының кейбір салт-дәстүрлеріне көңіл аударайық: олар нәресте сәбидің дүниеге келуі, құда түсу, той жасау, жерлеу жоралғылары. Бұл салт-дәстүрлерді Қазақстанды мекендеген қырымшақ ұлт өкілдері де жақсы сақтап қалған.

Баланың дүниеге келуінде қырымшақтар отбасында кіндік шешенің «збанай» рөлі зор болған. Сүт ана ретінде босанушының туысы не жақын құрбысы болатын болған, ол жаңа туған нәрсетеге бірінші болып өз көкірегін беріп, эмчек анна атанған. Бала дүниеге келген соң сегізінші күнде ұл баланы сүн-

деттеген (сүнәт), ал қыз балаға ат қою мейрамы өткізілген (ат кошмах). Бұл айтулы күндері жиналған туыстардың барлығы өз сыйлықтарын алып келген, ал әмшек анна «арле» сусынын дайындап әкеліп, қонақтардың бәріне ұсынуы міндетті саналған, бұл дәстүр «къаве ичмек» деп аталған (Лякуб, 1993).

XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басында қырымшақ қыздарының тұрмысқа шығу жасы, әдетте 13-16 жас болып есептелген, балаларын жас кезінде атастырып қою салты кездеседі. Құдалық белгісі ретінде болашақ күйеудің атынан айттырушының «эльчи» қызға беріп жіберген қымбат сыйлығы – алтыннан жасалған әшекейдің «бә» қыз тарапынан қабылдауы болған. Осыдан кейін жігіт «кюув» пен қыздың «келин» ата-аналарының берілетін қалың малды сөйлесу үшін кездесуі «нышпан» өткен (Багинская-Гуджи, 1993).

Әдетте той күзге қарай белгіленеді, арагідік көктемде жасалады. Той жексенбіге қараған түнде «йух кун» басталады. Қыздың жасауы келген адамдардың «джеиз кормек» көруі үшін оның ата-анасының үйінің бір бөлмесіне ілініп «джеиз асмах» қойылады. Сейсенбі күні (орта кун) қыз кеші «къыз кечесы», ал сәрсенбіде (къан кун) жігіт кеші «яшлар кечесы» өткізіледі. Бұл кештерде күйеу жігіт пен қалыңдықтың туыстары орамалдармен алмасады (марама сәрмәк) және күйеу жігіт пен қалыңдық өздерінің сүт аналарына (эмчек ана) дәстүр бойынша міндетті түрде табысталатын сыйлықтарын береді. Тойды күйеу жігіттің туыстарының біреуі немесе таныстарының бірі – игитлер ағасы басқарады. Сәрсенбі күні кешкісін қалыңдықтың үйіне шақырылған қонақтар, молда келеді және қалыңдыққа берілетін жасаудың тізімдемесі жүргізіледі. Сол күні кешке қыздың жасауы қайын жұртының үйіне жеткізіліп, күйеу жігіт жақтың әйелдері оны сандықтарға бөліп салады. Неке қию бейсенбі күні (кичкене кун) күйеу жігіт (кюув амамы) пен қалыңдықты (келин амамы) моншаға түсіру салтымен басталады (Ефимов, 1995).

Қалыңдық киімі «кушак» ақ түсті болып, жан жағы алтын түсті жіппен зерделенеді, басына міндетті түрде бетін бүркеп тұратын бас киім «пыл бурунчих» кигізіледі. Бас киімге қалыңдықтың анасы үш алтын – «юзлик алтын», «алтын», «мамадьялар» іліп қоятын болған, әкесі қыздың белдігін таққан. Қыздың анасы бал мен майдың қоспасы жағылған нанды «птә» екіге бөліп, екі жақтың қатысушыларына тарататын болған, бұл дәстүрдің барлығы да жоралғы әндерді орындау арқылы іске асқан. Сенбі күні (шаббат кун) үйлену тойы әрі қарай жалғасын тауып, күйеу жігітке таңнан «къаалға» барып, қасиетті жазуды оқу міндеттелген. Қалыңдық «кеин кермек» сыйлықтарын алып келген әйелдерді күткен: бұл үшін неке қиярдағы киімін киіп, ал тұрмыстағы

әйелдер басына салып жүрген міндетті орамалы «кых» тағып отыратын болған. Жексенбі күні қалыңдықтың «қорымны» (жасауы) көріліп, қалыңдықтың туыстары дастархан жайып, қызмет көрсетеді. Той өткеннен кейін қырық күнге дейін қалыңдық үйден шықпай, өзге адамдарға көрінбей, өзінің әдептілігін көрсетуі қажет болған.

Қырымшақтардың жерлеу салтында иудаизм жоралғылары мен пұтқа табынушылық сақталған. Ақтық сапарға өлген адамды шығарып салу салтын міндетті түрде жерлеу бауырластығы өткізетін болған. Қарасубазарда XX ғасырдың басына дейін қайтыс болғандарды басын солтүстік-батысқа қаратып, тік төртбұрышты қабірде жерлеп келгенін, жерлеу рәсімі кезінде Тәңріге қарап айтылатын ерекше мадақ жырлары орындалғанын деректер растайды. Қабірдің қырларынан иықтан төмен төсеніш төселіп, топырақпен жабылатын болған. Молаға ер адамдар ғана баратын болған, әйелдерге көпірге дейін ғана бару рұқсат етілген. Моланың кіре берісінде арнайы салынған шіркеуде қайтыс болған адамды арақ ішіп, бәліш «чоче» және пісірілген жұмыртқа «амин ямырта» жеп еске алған. Моладан қайтып келгеннен кейін қайтыс болған адамның үйінде әйелдер мен ер адамдарды бөлек отырғызып, бата оқыр «авель аши» өткізілген. Қайтыс болғаннан кейін жеті, отыз күннен кейін еске алу «тъкун» өткізілген. Бақилық болған адамның үйіндегілер 40 күн қара жамылып, 11 ай өткен соң ғана бейіттің басына ескерткіш қоятын болған (Ачкинази, 2000).

Жерлеу рәсіміне байланысты кебінді тігу мен алпыс жасқа толған қарияларды «кефенлик бечмек» жоқтау салты сақталған. Арнайы шақырылған жақын туыстар бұл рәсімге қатысып, ақ матадан өлікке арнап шалбар, көйлек, және қалпақ, жастық қап пішкен, салт-жоралғыларға толы әндерді орындаған, иудейлік жерлеу дұғаларын оқыған, бұл рәсімді «азекен» деп атаған, өлік киіздің үстінде жатып, «жаназасына» тікелей қатысатын болған (Мормуль, 1999: 167-170).

Қорытынды

Байқап отырғанымыздай, қазіргі таңда саны аз және жоғалып бара жатқан ұлттар қатарынан орын алатын қырымшақтардың этногенезі де көне дәуірден бастау алады, әдебиеті мен мәдениетін ғасырдан-ғасырға барынша сақталып отыр. Қырымшақтардың ұлт болып сақталуы, тілі мен мәдениетінің болашақта дамуы дәл осы ұлт өкілдерінің өз қолдарында екені белгілі, әлем аталмыш ұлт өкілдерінің этномәдениетінің қайта өрлеуін тілейді, күтеді. Түркі халықтарының мәдениетін сақтау, фольклорын жинақтау, тілдерін жазып алу, олардың

жоғалып кетпеуіне жағдай жасау – бүгінгі түркітанудың өзекті мәселелерінің бірі болып саналады.

Әдебиеттер

Polynski M. *The Krymchaks: history and texts* // *Ural-Altaische Jahrbücher*, 1991. – №63. – S. 123-154.

Ачкинази И.В. К проблеме сохранения культурного наследия крымчаков // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. – Вып. X. – Керчь, 2000. – 628 с.

Ачкинази И.В. Крымчаки. Историко-этнографический очерк. – Симферополь: Дар, 2000. – 191 с.

Багинская-Гуджи В. Свадьба в крымчакской семье // *Дружба народов*, 1993. – №8. – 219 с.

Вайсенберг С. Фамилии караимов и крымчаков // *Еврейская старина*. – СПб, 1913. – Вып. 3. – С. 384-399.

Ефимов М. Свадьба в крымчакской семье // *Сборник статей под редакцией Г.М. Фомина*. – Симферополь: Таврия, 1995. – 368 с.

Кизилов М. Крымчаки: современное состояние общины // *Евразийский еврейский ежегодник*. – 5768 (2007/2008). – Москва: Паллада, 2008. – С. 56-82.

Коробач Н. Выдающийся просветитель И.С. Кая // *Крымчаки*. (сост. Д.И. Реби, В.М. Ломброзо). – Симферополь, 2001. – 167 с.

Крымчаки. (сост. Д.И. Реби, В.М. Ломброзо). – Симферополь, 2001. – 167 с.

Крымчакско-русский и русско-крымчакский словарь / Реби Д.И. – Симферополь: Диалог, 2016. – 415 с.

Лякуб П. Занятия и обычаи крымчаков // *Таврические ведомости*, 1993. – №30.

Макаренко Г.И. Формирование этноса крымчаков как отражение исторически сложившегося полиэтнического пространства Крымского полуострова // *Вестник Вятского государственного университета. Серия Исторические науки и археология*. – 2016. – С. 41-45.

Медведева Л.Я. Коллекции караимских и крымчакских рукописей в ЛО Института Востоковедения АН СССР // *Советская тюркология*. – 1988. – №6. – с. 99.

Мормуль О.Г. Крымчаки: история и реальность // *Культура народов Причерноморья*. – 1999. – №6. – С. 167-170.

Пейсах Е.И. Личный архив Пейсах Евсея Исааковича // *Российский этнографический музей*. – Санкт-Петербург, 2013.

Потехин Д.В. Крымчаки: история и современность // *Общество: философия, история, культура*, 2016. – Вып. 9. – С. 100-103.

Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. – СПб., 1896. – Ч. VII. – 935 с.

Русско-караимский словарь. 35062 слов / Сост. Марк Лавринович – Тракай, 2007. – 247 с.

Русско-крымско-татарский словарь / Сост. Усе-

инов С.М., Миреев В.А. – Симферополь: Форма, 2018. – 138 с.

Филоненко В.И. Крымчакские этюды // *Roznik Orientalistyczny*, 1972. – №25. – С. 5-10.

Янбай Я.С. Тюркская литература крымчаков. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2001. – 509 с.

References

Achkmazi I.V. K probleme sohraneniia kul'turnogo nasledia krymchakov [On the problem of preserving the cultural heritage of the Krymchaks] // *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii*. – Vyp. X. – Kerch, 2000. – 628 s.

Achkmazi I.V. Krymchaki. Istoriko-etnograficheski ocherk [Krymchaks. Historical and ethnographic sketch]. – Simferopol: Dar, 2000. – 191 s.

Baginskaia-Gýdji V. Svadba v krymchaksoi seme [Wedding in the Krymchak family] // *Drýjba narodov*, 1993. – №8. – 219 s.

Vaisenberg S. Familii karaimov i krymchakov [Surnames of Karaites and Krymchaks] // *Evreiskaia starina*. – SPb, 1913. – Vyp. 3. – S. 384-399.

Efimov M. Svadba v krymchaksoi seme [Wedding in the Krymchak family] // *Sbornik statei pod redakciei G.M. Fomina*. – Simferopol: Tavria, 1995. – 368 s.

Korobach N. Vydaýshusýa prosvetitel I.S. Kaia [The outstanding educator I.S.Kaya] // *Krymchaki*. (sost. D.I. Rebi, V.M. Lombrozo). – Simferopol, 2001. – 167 s.

Kizilov M. Krymchaki: sovremennoe sostoianie obshiny [Krymchaks: the current state of the community] // *Evroaziatski evreiski ejegodnik*. – 5768 (2007/2008). – Moskva: Pallada, 2008. – S. 56-82.

Krymchaki. [Krymchaks.] (sost. D.I. Rebi, V.M. Lombrozo). – Simferopol, 2001. – 167 s.

Krymchaksko-rýsski i rýssko-krymchakski slovari [Krymchak-Russian and Russian-Krymchak dictionaries] / Rebi D.I. – Simferopol: Dialog, 2016. – 415 s.

Lákýb P. Zanátia i obychai krymchakov [Activities and customs of the Krymchaks] // *Tavricheskie vedomosti*, 1993. – №30.

Makarenko G.I. Formirovanie etnosa krymchakov kak otrazhenie istoricheski slojivshegosýa polietnichnogo prostranstva Krymskogo polýostrova [Formation of the Krymchak ethnos as a reflection of the historically formed polyethnic space of the Crimean Peninsula] // *Vestnik Vátskogo gosýdarstvennogo ýniversiteta. Seria Istoricheskie nauki i arheologia*. – 2016. – S. 41-45.

Medvedeva L.Ia. Kolleksi karaimskih i krymchakskih rýkopisei v LO Institýta Vostokovedenia AN SSSR [Collections of Karaime and Krymchak manuscripts in the Leningrad Region of the Institute of Oriental Studies of the USSR Academy of Sciences]. // *Sovetskaia túrkologia*. – 1988. – №6. – s. 99.

Mormyl O.G. Krymchaki: istoria i realnost [Krymchaks: history and reality] // *Kúltúra narodov Prichernomora*. – 1999. – №6. – S. 167-170.

Peisah E.I. Lichnyi arhiv Peisah Evseia Isaakovicha [Personal archive of Peisakh Evsei Isaakovich]. // *Rossiski etnograficheski múzei*. – Sankt-Peterbúrg, 2013.

Polynski M. The Krymchaks: history and texts // *Ural-Altaische Jahrbucher*, 1991. – №63. – S. 123-154.

Potehin D.V. Krymchaki: istoria i sovremennost [Krymchaks: history and modernity] // *Obshestvo: filosofiya, istoria, kúltúra*, 2016. – Vyp. 9. – S. 100-103.

Radlov V.V. Obrazsy narodnoi literatúry severnykh túrkских племен [Samples of folk literature of the northern Turkic tribes]. – SPb., 1896. – Ch. VII. – 935 s.

Rýssko-karaimski slovar [Russian-Karaite Dictionary]. 35062 slov / Sost. Mark Lavrinovich – Trakai, 2007. – 247 s.

Rýssko-krymsko-tatarski slovar [Russian-Crimean-Tatar dictionary] / Sost. Ýseinov S.M., Mireev V.A. – Simferopol: Forma, 2018. – 138 s.

Filonenko V.I. Krymchakskie etúdy [Krymchak etudes] // *Roznik Orientalistyczny*, 1972. – №25. – S. 5-10.

Ianbai Ia.S. Túrkская literatúra krymchakov. Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavru [Turkic literature of the Krymchaks. Materials on archeology, history and ethnography of Tavria]. – Simferopol, 2001. – 509 s.

Шаймердинова Н.Г., Жиёмбай Б.С.

Евразийский национальный университет
им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭТНОГЕНЕЗА И ЭТНОКУЛЬТУРЫ КРЫМЧАКОВ КАЗАХСТАНА

В статье рассматривается культура, язык, ареал локального проживания крымчаков, в том числе в Казахстане, раскрываются неоднозначные суждения исследователей по их этногенезу: с одной стороны, крымчаки появились в результате культурно-гене-

тической ассимиляции тюркских и нетюркских народов, с другой – они этнически восходят к древним хазарам. Также в статье авторы обратили внимание на языковые особенности крымчаков относящиеся к кыпчакской группе тюркских языков. Важное место в статье занимают традиции и обычаи крымчаков, их характерные культурные особенности.

Ключевые слова: крымчаки, этнос, этногенез, традиции и обычаи, этнокультура.

Shaymerdinova N.G., Zhiyembay B.S.

L.N. Gumilyov
Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan

SOME FEATURES OF THE ETHNOGENESIS AND ETHNOCULTURE OF THE KRYMCHAKS OF KAZAKHSTAN

The article examines the culture, language, area of local residence of the Krymchaks, including in Kazakhstan, reveals the ambiguous judgments of researchers on their ethnogenesis: on the one hand, the Krymchaks appeared as a result of cultural and genetic assimilation of the Turkic and non-Turkic peoples, on the other hand, they ethnically go back to ancient Khazars. The article also draws attention to the linguistic features of the Krymchaks as a language belonging to the Kypchak group of Turkic languages. An important place in the article is occupied by the traditions and customs of the Krymchaks, their characteristic cultural features.

Key words: Krymchaks, ethnos, ethnogenesis, traditions and customs, ethnoculture.

Мақала ҚР БҒМ-нің «2018-2020 жылдарға арналған ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру» бағдарламасы негізінде АР05131798 «Қазіргі Қазақстан жағдайында қыпшақ-оғыз халықтарының этникалық мәдени мұрасын сақтау және дамыту» жобасы тақырыбы аясында дайындалды.

УДК: 391.7

<https://doi.org/10.47500/2020.v01.i1.08>

Лачкова М.К., Нургожина Б.Е., Джанеева А.К.
Национальный музей Республики Казахстан,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: lachkova.marina@mail.ru

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЮВЕЛИРНЫХ ИЗДЕЛИЙ ЭПОХИ БРОНЗЫ И ТРАДИЦИОННЫХ УКРАШЕНИЙ КАЗАХОВ XVIII – XIX ВВ.

В статье рассказывается о проблемах изучения магического и религиозного значения традиционных казахских женских украшений, также приводятся примеры аналогичных украшений, распространенных в женском традиционном костюме эпохи бронзы на евразийском пространстве. В исследовании ювелирные изделия рассматриваются как форма этнической самоидентификации казахского народа и как источник информации о культурных отношениях с другими этническими группами.

Ключевые слова: женский костюм, украшение, оберег, символ, ювелирное искусство

Национальные украшения казахского народа являются бесценными произведениями мастеров ювелирного искусства: их носили не только из-за красоты, но и в качестве оберега от сглаза. Особое значение имеет не только форма и орнамент украшений, но и материал. При выборе материалов и камня, обрамляющего украшение, особое внимание уделялось их естественному облику, а также магическим свойствам.

Казахские ювелирные украшения были и остаются неотъемлемой частью национального костюма, придавая ему особую торжественность.

Если обратиться к более отдаленным временам в истории человечества можно отметить, что в жизни женщины украшения играли огромную роль с глубокой древности. Именно в эпоху бронзы в женском костюме начинает уделяться значительное внимание именно украшениям (Куприянова 2008: 9). Женские украшения, найденные в погребениях эпохи бронзы позволяют получить важную информацию как о женском костюме андроновской женщины, и проследить преемственность украшений того или иного типа на протяжении истории человечества.

Археологические данные свидетельствуют, что первыми украшениями были именно амулеты и талисманы – всевозможные ожерелья, браслеты, коль-

ца и другие украшения, изготовленные из костей, зубов, когтей и других частей животных.

Стоит отметить, что слово «амулет» произошло от арабского слова, означающего «носить». В широком смысле это название применимо к любым украшениям-оберегам, которым приписываются магические свойства. Появлению различных типов оберегов способствовала вера людей в их сверхъестественную силу, которая по представлению древних могла оградить человека от воздействия внешних недобрых сил, нападений врагов и животных (Ибрайшина, 2007: 25).

По мнению исследователя Г. Молдашевой: Обереги подразделяются на вещественные (предметные), символические и словесные (заговоры). В число вещественных оберегов входят различные амулеты и талисманы (от сглаза, порчи, болезней и т. д.), заговоренные народными целителями, знахарями, обладающими зарядом положительной энергии. Каждый из типов амулетов имел специальное предназначение, место хранения и ношения. Обычно они хранились в отдельно отведенном месте или их вкладывали в амулетницы – бойтұмар, тұмарша или қолтықша, изготовленные из серебра. Такие амулеты можно было носить и как самостоятельное украшение. К наиболее простым типам относятся

Рис. 1. Портрет женщин и девушек в свадебных костюмах и головных уборах саукеле. Казахи, Прикаспия, конец XIX - начало XX вв. Из собрания Кунсткамеры.
Fig. 1. Portrait of women and girls in wedding dresses and saukele headdresses. Kazakhs, Caspian Sea region, late XIX - early XX cc. From the collection of the Kunstkamera.

Рис. 2. Тумарша. Оберег. XVIII век.
Fig. 2. Tumarsha. Charm. XVIII c.

кожаные амулеты либо амулеты на тканевой основе, имеющие треугольную форму (Молдашева, 2008: 2).

Казахские зергеры (ювелиры) изготавливали женские украшения: украшения для кос, браслеты, подвески, серьги, ожерелья, височные подвески, перстни, детали для костюма и др. Для изготовления этих украшений использовали золото, чаще – серебро. Из драгоценных камней исследователи отмечают рубин, сапфир, бирюзу, изумруд, бриллианты. Ювелиры использовали также агат, хризопраз, сердолик, жемчуг, коралл, перламутр, смальту, пасту, цветные стекла. Уже в древности серьги, кольца, перстни, наконечники имели смысл оберега.

Как известно, ювелирные изделия казахов классифицируются по 4 группам: 1) головные украшения; 2) шейные и нагрудные; 3) поясные; 4) украшения для рук.

Что касается женских украшений эпохи бронзы, то их можно разделить на идентичные категории. Н. А. Аванесова делит женские украшения эпохи бронзы следующим образом: 1) головные украшения, куда входят серьги, височные подвески, предметы головного убора, наконечники украшений; 2) нагрудные и шейные украшения, среди которых гривны, подвески, бляхи, ожерелья из бус; 3) украшения для рук: браслеты, кольца, перстни; 4) принадлежности одежды, такие как бляхи, бляшки, обоймы, пуговицы, булавки, зеркало, бусы (Аванесова, 1991: 50).

Е. В. Куприянова систематизирует женские украшения следующим образом: 1) украшения головы и волос (наконечники, челюстно-лицевые подвески, височные украшения, обшивку венчика, косоплетки, в том числе клыки-амулеты, вплетенные в косу, и пр.); 2) украшения рук (браслеты, низки бус и амулетов, кольца, обшивка рукавов); 3) украшения обуви (низки бус, пронизей и амулетов на щиколотках, украшения, нашитые на обувь, и пр.); 4) украшения шеи и груди (нагрудники, ожерелья, гривны, пуговицы); 5) прочие украшения (к этой категории отнесены наименее распространенные украшения, такие, как обшивка бусами платья и штанов, детали пояса и пр.) (Куприянова, 2008: 111). Как мы видим, на протяжении тысяч лет, несмотря на некоторые видоизменения женского костюма, категории украшений оставались идентичными, вероятно их символическое значение и в протяжении этого времени также оставалось неизменным.

Серьги у казахов издревле считались сильнейшим оберегом. Носили их казахские женщины постоянно – с самого раннего детства. Разнообразие серег – великое множество:

тұмаршасырға – треугольные серьги-амулеты,
қаралысырға – черные,
кумбезді – куполообразные,

сояусырға – остроконечные серьги, а также серьги в форме луны, колокольчика, с подвесками, с камнями и пр.

Накосные украшения также имели сакральный смысл, вплетались в косы либо прикреплялись к ним. Среди них можно выделить несколько типов: шолпы, шашбау, шаштенге. У казахов существовало представление о том, что подвески своим движением, шумом или звоном способны отпугивать нечистую силу. Определенные подвески в виде семени, лепестка, шара помимо защитной функции играли и репродуктивную роль, а монеты символизировали богатство. Головные уборы с накосными украшениями характерны не только для женского казахского костюма, они встречаются у всех современных народов, проживающих на евразийских территориях от Урала до Средней Азии, и от Поволжья до Сибири. Согласно археологическим исследованиям, головные уборы с накосными украшениями были распространены на данных территориях уже в эпоху бронзы, во II тыс. до н.э. (Усманова, Логвин, 1998: 57).

Многие украшения казахок связаны с разнообразными головными уборами. Группа головных украшений делится на следующие подгруппы: украшения для головного убора (үкіаяк), височные украшения, серьги, украшения для волос. Височные кольца являются достаточно частым украшением, встречаемым в алакульских и петровских погребениях эпохи бронзы. Как правило они изготовлены из листа бронзовой фольги, который наматывался на деревянный прут. Реже встречаются височные кольца изготовленные из бронзы и обтянутые золотой фольгой (Куприянова, 2008: 26).

Одним из красивейших примеров ювелирного искусства является нагрудное украшение «өңіржиек». Оно широко было распространено в Западном и Южном Казахстане. Входит в комплекс праздничных украшений казахских женщин. В декоре «өңіржиек» часто присутствуют ромбы и треугольники, выложенные зернью. Мотив ромба – символ плодородия, жизненного блага – часто встречается в казахском ювелирном искусстве.

Следующим видом нагрудных украшений, являются украшения «тумарша», «бойтумар». Это серебряные футляры треугольной, прямоугольной и трубчатой формы, полые внутри, с помощью цепочек их подвешивали на грудь. Поверхность тумара богато украшалась гравировкой, чернением, позолотой к нижнему краю крепились подвески из кораллов, перламутра, металлические пластинки. Тумары служили для хранения молитв из Корана, написанных на бумаге и вложенных внутрь, то есть использовались не только в качестве украшения, но и как амулет, средство от сглаза, от всяких бед и напастей.

Казахские национальные украшения подразделялись на съемные и те, что можно было пришить к одежде. К последним относятся «қапсырма» – застежки, «түйме» (туйме) – пуговицы различных форм, «таңа» (тана) – узорные пряжки. Камзолы, узорные безрукавки, пояса можно было закрепить яркой застежкой. Эти изделия определяли особый статус их обладателя, а также использовали в качестве оберега, от сглаза и порчи.

Женский костюм эпохи бронзы также украшался при помощи подвесок и бляшек различных форм. Среди подвесок выделяют следующие типы: 1) крестовидные подвески – цельнолитые украшения в форме креста, со сквозным отверстием для пришивания или подвешивания; 2) очковидные подвески – плоские украшения из уплощенной или округлой металлической проволоки, с концами свернутыми в спираль; 3) подвески в полтора-два оборота – украшения, свернутые в виде спирали из металлической пластины желобчатой формы; 4) листовидные подвески – из плоской пластины металла в форме древесного листа, с отверстием для пришивания. Подвески использовались в декорировании головных уборов, накосных украшений, одежды, обуви и т.д. (Куприянова, 2008: 22-26). Помимо подвесок, женский костюм украшали бляхами. Их также можно поделить на категории: 1) полушарные бляхи – круглые металлические пластины с отверстиями для пришивания по краям; 2) плоские полукруглые бляхи – с вычеканенным узором, с отверстиями для пришивания; 3) плоские круглые бляхи – с чеканным орнаментом и отверстиями для пришивания; 4) ромбические и четырехугольные бляхи – четырехугольной формы, с чеканным орнаментом и отверстиями для пришивания; украшения из плоского металлического листа четырехугольной формы с нанесенным орнаментом и отверстиями для пришивания (Куприянова, 2008: 27).

Перстни, среди ювелирных украшений, отличались особым разнообразием. Вера в магическую и очистительную силу колец и перстней – распространенное явление на Востоке. Каждая женщина должна была носить кольцо или перстень, в противном случае, пища, приготовленная ею, будет не чистой. Кольца носили по три, четыре, они являлись повседневным украшением. У казахов по этому поводу существует поговорка: «Тамақ адал болу үшін, қолда күміс жүзік болу керек» (чтобы пища была чистой, на руках должен быть серебряный перстень).

Перстни – категория украшений, также характерных для погребений андроновской культуры. Как правило, перстни представлены в виде спиралей из металлической проволоки или колец. В большинстве своем у перстней присутствуют щитки 8-образ-

ной формы. Диаметр перстней варьируется от 1,5 до 2,5 см. Перстни можно поделить на 2 подтипа: 1) перстни, свернутые в один оборот; 2) перстни, свернутые в два и более оборота (спираль) (Куприянова, 2008: 21).

Ювелирные изделия по стилевым особенностям определяя следы тотемистических верований, космологических представлений, зооморфных воззрений, вместе с тем, являются источниками исторических, географических, психологических, социальных сведений об авторе и обладателе. Имущественные, возрастные, территориальные различия, запечатленные в ювелирных украшениях, вскрывают иерархию социальных и эстетических норм красоты (Шаханова, 1998: 75).

Следует отметить, что некоторые животные и птицы, также наделялись магическими свойствами и считались священными. К таким животным относились, прежде всего, баран и горный козел. Прежде они считались родовыми тотемами. Поэтому в орнаменте ювелирных изделий часто встречается изображение стилизованных рогов или головы барана. Наряду с защитной функцией изображение рогов символизировало богатство, приумножение скота. Такие мотивы, как: «бараний рог» – «қошқармүйіз», «раздвоенное копыто» – «ашатұяқ», «верблюжий след» – «түйетабан», «птичий клюв» и «птичье крыло» – «құсмұрын», «құсқанат» уходят в глубины скифского и сакского времени, базируясь на многочисленных сюжетах некогда яркого искусства звериного стиля. Стоит отметить, что классические для андроновской культуры подвески в полтора оборота некоторые исследователи также трактуют как образ бараньего рога. В эпоху развитой бронзы такие подвески выступали в качестве основной детали ушного гарнитура, который крепился к головному убору (Умеренкова, 2011: 94). Еще более древними являются солярные и геометрические мотивы. Во всевозможных треугольниках – «тұмарша», зигзагах – «ийрек», прямоугольных фигурах с отростками – «тарақ», солярных узорах типа «вихревой розетки» – «айшық», заметны следы первобытного искусства скотоводов трехтысячелетней давности» (Шевцова, 2007: 15).

Доктор исторических наук Ш. Тохтабаева в книге «Серебряный путь казахских мастеров» подчеркивает: три основные магико-религиозные функции женских украшений: апотропеическую (защитную или охранную), множительную и репродуктивную, благопожелательную. Например, охранно-благожелательная функция ювелирных украшений явлена современникам казахской культуры в форме и декоре.

Коммуникативная природа ювелирных украшений связана не только с их функциональным на-

значением, но и с возможностью отражения в нем философских и эстетических концепций. Кроме того, непосредственный контакт с человеком как создателем и как обладателем, а также древнейшая связь ювелирных украшений с мистикой и магией, обосновывают не только необходимость изучения ювелирного искусства как типа коммуникации, но и выявляют новые возможности исследования (Тохтабаева, 2005: 276).

Женские украшения во все времена располагались в одних и тех же зонах одежды: головной убор, рукава, ворот и подол платья, верхняя часть обуви. Очевидно, располагаясь в этих зонах, украшения должны были не допустить внешнего, пагубного влияния от враждебных сил (Куприянова, 2008: 122). Обращаясь к мифологическим представлениям народов мира, мы видим, что волосы всегда представлялись как символ плодородия, продолжения рода, символ новой жизни (Гаген-Торн, 1960: 139-142). Очевидно, что многочисленные украшения, украшавшие головные уборы и волосы женщины во все времена, должны были не только защитить ее от враждебных сил, но также и подчеркнуть ее роль в обществе в качестве продолжателя жизни. Вероятно, именно эти причины и привели к появлению множества свадебных обрядов у народов мира, связанных с покрытием женской головы после вступления в брак (Куприянова, 2008: 123).

Таким образом, расшифровка семантической стороны казахских украшений раскрывает целую систему различных магических представлений. Смысловым значением была наделена вся структура ювелирного изделия: его форма, детали, материал и орнамент.

Подводя итоги, можно считать, что магико-религиозное значение традиционных казахских женских украшений занимало особое место в декоративно-прикладном искусстве Казахстана.

В свою очередь, можно полагать, что ювелирные украшения можно анализировать как тип коммуникации, что позволяет расширить горизонты исследования. Это обусловлено тем, что украшения – это своего рода язык культуры, заключающий в себе сакральное знание, формы этнической самоидентификации казахов, а с другой стороны, они становятся источником информации о культурных контактах с другими этносами.

Литература

Аванесова Н.А. *Культура пастушеских племен эпохи бронзы Азиатской части СССР*. – Ташкент: Фан, 1991. 202 с.

Гаген-Торн Н.И. 1960. *Женская одежда народов По-*

волжья. - Чебоксары: Чувашское государственное издательство, 1960. - 234 с.

Ибрайшина Г. Язык казахского орнамента. Истоки своей культуры как важный момент осознания этносом национальной самобытности // Мысль. 2007. №2, - С. 62.

Куприянова Е.В. Тень женщины: женский костюм эпохи бронзы как «текст» (по материалам некрополей Южного Зауралья и Казахстана). - Челябинск: Автограф, 2008. 244 с.: ил.

Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров - Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 474 с.

Умеренкова О.В. К проблеме изучения мировоззрения древних сообществ (на примере украшений эпохи бронзы Западной Сибири) // Вестник археологии, антропологии и этнографии. №2 (15). 2011. С. 89-97

Усманова Э.Р. Логвин В.Н. Женские накосные украшения Казахстана эпохи бронзы. - Лисакоск, 1998. 64 с.

Шаханова Н.Ж. Мир традиционной культуры казахов. - Алматы: Казахстан, 1998. 174 с.

Шевцова А.А. Казахский народный орнамент: истоки и традиция. - Москва: «Этносфера», 2007.

References

Avanesova N.A. Kultura pastusheskih plemen epohi bronzy Aziatskoi chasti SSSR [Culture of pastoral tribes of the Bronze Age of the Asian part of the USSR]. Tashkent :Phan, 1991. - 202 s.

Gagen-Torn N.I. Zhenskaya odezhda narodov Povolzhya [Women's clothing of peoples of the Volga region]. Cheboksary: Chuvashskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1960. - 234 s.

Ibraishina G. Yazyk kazhskogo ornamenta. Istoki svoei kultury kak vazhnyi moment osoznaniya etnosom nacionalnoi samobytnosti [The language of the Kazakh ornament. Origins of own culture as an important moment of the realization of a national distinctness by ethnos // Mysl'. № 2, 2007. - 62 s.

Kupriyanova E.V. Ten' zhenshiny: zhenskiy kostyum epohi bronzy kak «tekst» (po materialam nekropolei Yuzhnogo Zauralya i Kazahstana) [Woman's shadow: women's costume of the Bronze Age as "text" (on the base of the materials of necropolises of the South Trans-Urals and Kazakhstan)]. - Chelyabinsk: AutoGraf, 2008. - 244 s. : il.

Tokhtabayeva Sh.Zh. Serebryanyi put' kazhskikh masterov [Silver path of the Kazakh masters]// In-t vostokovedeniya im. R.B. Suleimenova MON RK.-Almaty: Daik-Press, 2005. - 474 s.

Umerenkova O.V. K probleme izucheniya mirovozzreniya drevnih soobshestv (na primere ukrasheni epohi bronzy Zapadnoj Sibiri) [To the issue of the study of ancient societies' worldview (through the example of jewelry of the Bronze Age of the East Siberia)]// Vestnik arkheologii, antropologii i etnografii. - 2011. - №2 (15). - s. 89-97

Usmanova E.R., Logvin V.N. Zhenskie nakosnye ukrasheniya Kazahstana epohi bronzy [Women's plait decorations of Kazakhstan of the Bronze Age]. Lisakovsk, 1998 - 64 s.

Shahanova N.Zh. Mir tradicionnoi kultury kazahov [World of the traditional culture of the Kazakh people]. - Almaty: Kazakhstan, 1998. - 174 s.

Shevcova A.A. Kazhskiy narodnyi ornament: istoki i tradiciya [the Kazakh national ornament: origins and tradition]. - M.: «Etnosfera», 2007.

Лачкова М.К., Нургожина Б.Е., Джанеева А.К.
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

ҚОЛА ДӘУІРІНІҢ ЗЕРГЕРЛІК БҰЙЫМДАРЫ МЕН XVIII – XIX ҒҒ. ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ӘШЕКЕЙЛЕРІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТАЛДАУЫ

Мақалада дәстүрлі қазақ әйел әшекейлерінің сиқырлы және діни мәнін зерттеу мәселелері сипатталады, сонымен қатар Еуразия кеңістігіндегі қола дәуірінің дәстүрлі киімінде кең таралған ұқсас әшекейлердің мысалдары берілген. Зерттеу барысында зергерлік бұйымдар қазақ халқының этникалық өзіндік анықтау нысаны ретінде және басқа этникалық топтармен мәдени қарым-қатынасы туралы мәлімет беретін ақпарат көзі ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: әйел киімі, әшекей, тұмар, нышан, зергерлік өнер

Lachkova M.K., Nurgozhina B.E., Dzhaneeva A.K.
National Museum of the Republic of Kazakhstan
Nur-Sultan, Kazakhstan

SEMANTIC ANALYSIS OF THE BRONZE AGE JEWELRY AND TRADITIONAL KAZAKH JEWELRY OF THE XVIII-XIX CC.

The article tells about the issues of studying the magical and religious meaning of the traditional Kazakh women's jewelry, as well as gives examples of analogous jewelry, widespread in women's traditional costume of the Bronze Age in the Eurasian space. The jewelry is considered as a form of ethnic self-identification of the Kazakh people and as a source of information about cultural relations with other ethnic groups in the study.

Keywords: women's costume, decoration, amulet, symbol, jewelry art

Асылбеков К.М.

НИИ «Национальное достояние» Национального музея РК,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: askalibek@mail.ru

ПРИМЕНЕНИЕ ДАННЫХ ДЗЗ В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

В статье рассматривается опыт применения различных данных ДЗЗ в археологических исследованиях и геоинформационном картографировании историко-культурных объектов на примере Целиноградского района Акмолинской области. Анализируются источники и виды данных ДЗЗ, а также аспекты практического применения данных ДЗЗ в конкретном проекте.

Ключевые слова: дистанционное зондирование земли, геоинформационное картографирование, Сарыарка.

Данные дистанционного зондирования земли (далее ДЗЗ) начали активно применяться в археологических исследованиях благодаря появлению спутниковых систем ДЗЗ, предоставляющих космические снимки с высоким пространственным разрешением, и программам, позволяющим проводить обработку полученных пространственных данных. К космическим аппаратам ДЗЗ новейшего поколения относятся: QuickBird, WorldView-1, WorldView-2, WorldView-3, GeoEye, IKONOS. У спутника WorldView-3 пространственное разрешение до 31 см в панхроматическом, 1,24 м в мультиспектральном и 3,7 м в среднем инфракрасном диапазоне. Такие снимки позволяют создавать и обновлять топографические карты масштаба 1:5000 (Чермошнцев, 2012).

Космические системы ДЗЗ могут снимать во всех диапазонах спектра электромагнитных волн, используемых в современных дистанционных методах – видимом и ближнем инфракрасном, тепловом инфракрасном и радиодиапазоне (микроволновом и ультракоротковолновом). Космические методы являются удачным дополнением к традиционным наземным и аэрометодам. Они представляют основу для разработки универсальной системы поиска и наблюдения за состоянием археологических памятников, причем как ранее изученных, так и еще не исследованных (Сидорина, 2018, 146). Актуальные данные ДЗЗ предоставляются на коммерческой основе через сеть международных дистрибьютеров.

Приобретение таких снимков на значительные территории требует больших финансовых возможностей, которыми многие исследователи и научные организации не располагают. Выходом из ситуации для многих археологов являются картографические сервисы и веб-карты Google, Bing, Яндекс и др. IT-гиганты в своих геосервисах загружают архивные снимки космических аппаратов ДЗЗ. С каждым годом охват земной поверхности снимками высокого и сверхвысокого разрешения растет. Особенно в этом продвинулся в последнее время геосервис Bingmaps компании Microsoft. Такие снимки в видимом диапазоне спектра хорошо подходят для создания различных векторных и топографических карт, а также для проведения поисковых работ и выявления археологических объектов. С помощью разновременных снимков можно мониторить состояние памятника и увидеть следы ограбления. Это отражает в своих исследованиях американский археолог Сара Парсек (Sarah H. Parcak, 2009).

Опыт применения данных ДЗЗ в археологических исследованиях реализуется в рамках программы «Изучение, сохранение и популяризация историко-культурного наследия Сарыарки». Одна из задач программы предусматривает выпуск свода памятников истории и культуры Акмолинской области по районам. Выпуск свода памятников комплексная научно-практическая работа, в которую входит работа с источниками, архивными материалами, выезд на объекты для обновления фотографий

Рис. 1. Зимовки на космических снимках.
Fig. 1. Winterings on the space images.

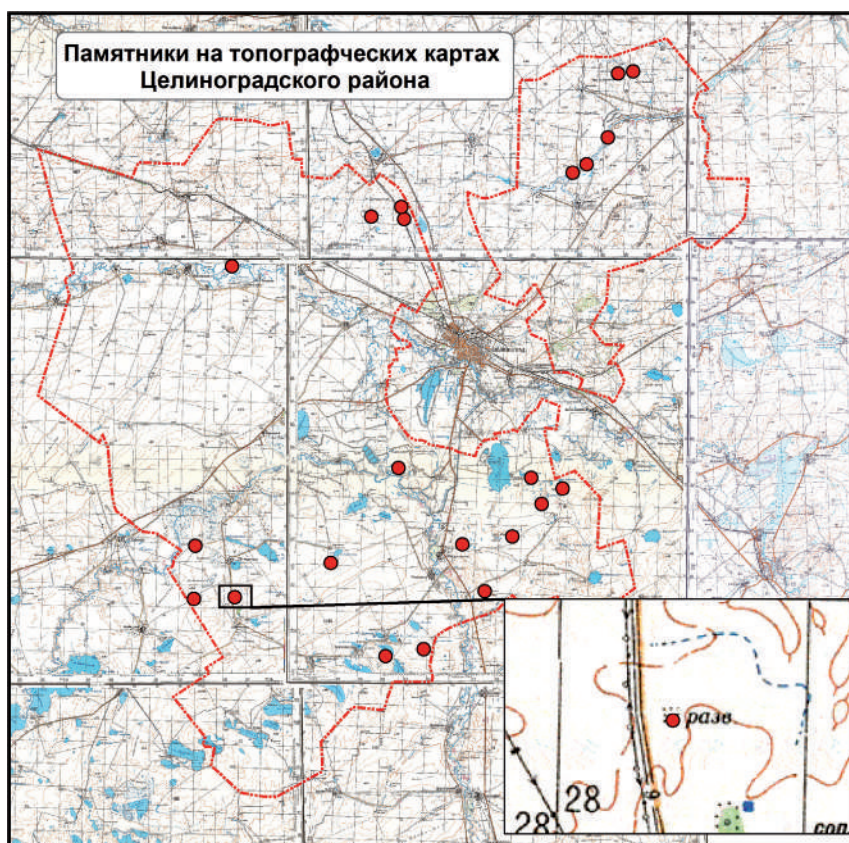

Рис. 2. Памятники, выявленные на топографических картах Целиноградского района.
Fig. 2. Monuments, identified on the topographic maps of Tselinograd district.

и планов, проведение археологической разведки для поиска и выявления новых памятников. Данные ДЗЗ высокого разрешения позволяют проводить предварительную археологическую разведку и пометить на электронной карте навигатора возможные археологические объекты для уточнения при полевой разведке (рис 1). Картографический сервис Google Maps также позволяет скачивать космические снимки и рассматривать территорию без доступа к интернету в полевых условиях в максимальном разрешении.

Топографические карты генерального штаба также являются ценными материалами в поиске памятников. Так многие памятники, которые когда-то отмечались топографами на картах, не были зарегистрированы ни в одном источнике. Получилось так, что мы выявили эти памятники благодаря топографическим картам (рис 2).

При геоинформационном картографировании памятников Целиноградского района применялись данные опτικο-электронных и радарных аппаратов ДЗЗ (таб.1).

Радарные снимки позволяют получить цифровую модель рельефа (ЦМР) или карту высот. Скачанные космические снимки сшивались в мозаику и обрабатывались в ГИС программе ArcGISDesktop 10.6. Модули «Spatial Analyst» и «3D-Analyst», разработанные для ГИС ArcView (ESRI), обладают возможностями построения цифровых моделей рельефа и пространственного мо-

Космический аппарат	Пространственное разрешение/ масштаб	Даты создания и выпуска	Источник
Космические снимки с высоким пространственным разрешением			
QB2 (Pan, MS-1) WV2 (Pan, MS-1)	0,66 m 0,46-1.84 m	2018- 2019-	https://www.google.com/earth SAS.Planet/
Цифровая модель рельефа (DEM)			
Aster GDEM	30 м	2011	https://earthexplorer.usgs.gov/
SRTM	30 м	2000	https://earthdata.nasa.gov/

Таблица 1. Источники и виды данных ДЗЗ для проекта.

Table 1. Sources and types of data D33 for the project.

Рис. 3. Цифровая модель Целиноградского района по снимкам Aster GDEM.

Fig. 3. Digital model of Tselinograd district on Aster GDEM images

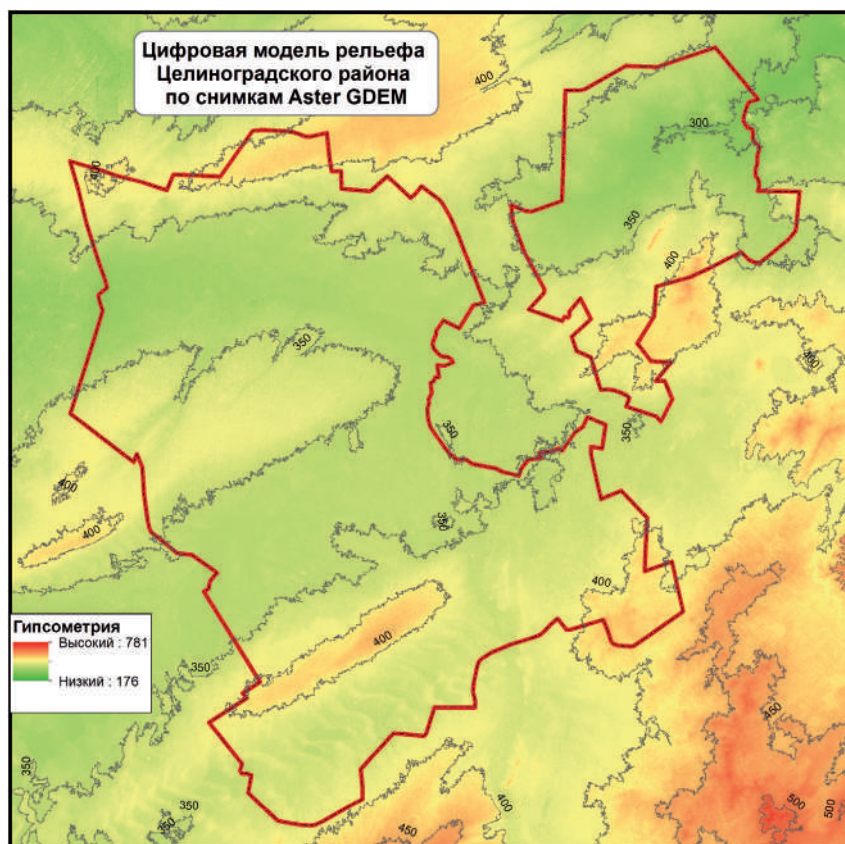

Рис. 4. Поселение Нура 1. Бронзовый век. (съемка с квадрокоптера).
Fig. 4. Nura settlement 1. Bronze Age. (shooting from a quadrocopter).

делирования археологических данных. С их помощью можно получить изолинейные векторные либо растровые grid-модели с возможностью их последующей переклассификации с учетом заданных характеристик (Крупочкин, 2010, 114). Так из снимков Aster GDEM построена цифровая модель рельефа (Рис.3).

Карты сделанные на основе данных ДЗЗ в ГИС программе были включены в свод памятников истории и культуры Целиноградского района. Данные ДЗЗ из оптико-электронных аппаратов использовались при векторизации территории населенных пунктов и актуальных границ гидрографических и иных объектов.

Археологическая разведка включала следующие виды работ:

Подготовка к полевым работам: сбор и анализ данных по памятникам истории и культуры района;

Выявление новых объектов методом наружного наблюдения;

Описание, замер параметров памятника, определение точных координат, предварительная датировка, фотофиксация;

Уточнение координат и фотографирование ранее выявленных памятников истории и культуры региона;

Подготовка карт

Разведка проводилась по маршруту: Акмол-Оразак-Егиндигол-Маншук-Жалгызкудык-Красноярка-Нура Кабанбай батыр Рахымжан Кошкарбаев -Аганас-Косшы-Тайтобе-Каражар-Караоткель-Талапкер-Нуресиль Кажымукан Мунайтпасов – Родина.

В ходе экспедиции выяснилось, что у многих, ранее выявленных, объектов неправильные координатные данные, которые в ходе разведывательной экспедиции были скорректированы GPS приёмником GarminTrex20. Для поиска точного местоположения таких объектов, кроме описания местоположения, использовался квадрокоптер и космические снимки высокого разрешения (Рис.4).

Выводы

Применение данных ДЗЗ отдельно и в среде ГИС программ дает существенные преимущества в поиске, анализе и визуализации объектов истории

ко-культурных объектов. Этому способствует появление в открытом доступе все больше снимков с высоким и сверхвысоким пространственным разрешением. Наряду с коммерческими решениями сейчас активно развиваются геоинформационные системы с открытым кодом, которые позволяют современным исследователям поднять свои исследования на новый уровень.

Литература

Крупочкин Е.П., Боечко К.А. Археологическое картографирование в России: состояние и пути развития // Изв. Алт. гос. ун-та. – 2010. – № 3-2 (67). – С.114.

Сидорова И.Е., Позднякова Н.А. и др. Применение ДЗЗ в геоинформационном картографировании для археологических исследований // Материалы международной конференции ИнтерКарто. ИнтерГИС. 2018. – Т. 24. – Ч.2. – С. 141-150

Чермошенцев А.Ю. Updating 1: 5,000 scale topographic plans using ultra-high resolution satellite images // Интерэкспо Гео-Сибирь. – 2012. – Конф. 4, Ч. 1 Sarah H. Parcak Remote sensing for archaeology // published in the Taylor & Francis e-Library, 2009. Page 286.

References

Krýpochkin E.P., Boenko K.A. Arheologicheskoe kartografirovaniye v Rossii: sostoyaniye i puti razvitiya [Archaeological mapping in Russia: state and ways of development] // Izv. Alt. gos. ún-ta. – № 3-2 (67). – 2010. – S.114.

Sidorina I.E., Pozdnáková N.A. i dr. Primeneniye DZZ v geoinformatsionnom kartografirovanií dlá arheologicheskikh issledovanií [Application of remote sensing in geoinformation mapping for archaeological research] // Materialy meždýnarodnoi konferensii InterKarto. InterGIS. Tom 24 (2018), chast 2. Str 141–150.

Chermoshensev A.Iý. Obnovleniye topograficheskikh planov masshtaba 1: 5 000 s ispolzovaniem kosmicheskikh snim-

kov sverhvyssokogo razresheniya // Interekspo Geo-Sibir. Konferensia 4. Chast1. – 2012.

Sarah H. Parcak Remote sensing for archaeology // published in the Taylor & Francis e-Library, 2009. Page 286.

Асылбеков К.М.

ҚР Ұлттық музейінің «Халық қазынасы» ҒЗИ
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ ЖЕРДІ ҚАШЫҚТЫҚТАН ЗОНДАУ БАЗАЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Мақалада Ақмола облысы Целиноград ауданының мысалында тарихи-мәдени объектілерді археологиялық зерттеу мен геоақпараттық картографиялауда жерді қашықтан зондаудың түрлі деректерін қолдану тәжірибесі қарастырылады. Мақалада жерді қашықтан зондау деректерінің көздері мен түрлері, сондай-ақ ғарыш деректерін нақты жобада практикалық қолдану аспектілері талданады.

Түйін сөздер: жерді қашықтықтан зондау, геоақпараттық картографиялау, Сарыарқа.

Asylbekov K.M.

National Museum of the Republic of Kazakhstan
Nur-Sultan, Kazakhstan

APPLICATION OF REMOTE SENSING DATA IN ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

The article considers the experience of using various remote sensing data in archaeological research and geographic information mapping of historical and cultural objects using the example of Tselinograd district of Akmola region. The sources and types of remote sensing data, as well as aspects of the practical application of remote sensing data for a specific project are analyzed.

Keywords: remote sensing of the earth, geoinformation mapping, Saryarka.

Артықбаев Ж.О.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті,

Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

e-mail: socantropology@mail.ru

ҚИЯТ ДОМБАУЫЛ ӘНГІМЕСІ (ӘФСАНАНЫ ТӘПСІРЛЕУ ТӘЖІРИБЕСІ)

Қазақ халқының ауызша деректер кешені өте бай. Егер осы дерек көздерді өзге түркі-моңғол халықтарының фольклорлық мұрасымен, шығыстың жазба мәдениеті ескерткіштерімен қатар қолдансақ, көне тарихтың көптеген жұмбақтарына жауап табылар еді. Осы себептен бұл мақалада қазақ халқының және Орталық Азияның өзге халықтарының ғажайып тарихи-фольклорлық мұрасының көрнекті жемісі болып табылатын Домбауыл мерген туралы әфсанаға тәпсір жасап, осы тұлғаның тарихи дәлелді бейнесін жасап көреміз.

Ежелгі заманның Домбауыл сияқты қаһарманы туралы деректер негізінен ауызша дәстүрде, оның ішінде әфсана-мифтерде көрініс тапқан, яғни бұл тұлғам тым ерте, жазба мәдениетіне дейінгі дәуірдің қаһарманы. Оның бір мысалы түркі-моңғол халықтарының ауызша дәстүрінде Домбауыл атының Домрул, Добун-Баян, Дүйін-Баян, Добу мерген, Тоқтауыл сияқты әр түрлі болып кездесуі. Сонымен бірге бізді Домбауылға байланысты қият (қаз. қиян, ағыл. xionites, авест. x'iaona; пехл. хуōн/хуōн; согд. хwn) мәселесі де қызықтырады. Қазақтың шежіресінде Домбауыл мерген қияттың атасы еді делінеді. «Қият» пен «қиян» бір сөз, т дыбысы көптік жалғау қызметін атқарып тұрғанын Әбілғазы баһадүр хан шежіресінен анықтаймыз. Қияндар «Авеста» мәтінінде «хиюн» делінеді, «Шахнамада» да солай аталады. Шығыстың ерте жазба деректеріне (византия, армян, т.б.) оларды ақ ғұндармен байланыстырып «эфталит» деп атайтынын да ескеру керек. Қалай болғанда да Шығыс деректеріндегі қиян/хиюн мәселесі арья (ариан) мен түр (тұран) тайпалар қауымдарынан бастау алып, орта тұсында ғұндар /хунну, хиюн, эфталиттер/ арасында жалғасын тапқан.

Түйін сөздер: Домбауыл, қият, әфсана, Добу мерген, Тоқтауыл.

Кіріспе

Қазақ халқының тарихына қатысты тарихи деректердің кешенінде ауызша дәстүрдің алатын орны аса маңызды. Қазақтың және Ұлы дала белдеуін қазаққа дейін мекендеген қыр халықтарының ауызша шығармашылығының әр түрлі ескерткіштерінде сақталған аса құнды мағлұматтар арқылы тарихи өткен шақты қайта қалпына келтіру мүмкіндігі шексіз. Әдеби шығармашылықтың бір саласы және тарихи жадының қоры есебінде бұл білімдер көбінесе бір ұрпақтан екіншісіне мыңдаған жылдар бойы ауызша беріліп отырған. Ауызша шығармашылықтың

жалпы нобайы тарихи аңыздар мен әңгімелердің тұтас циклыларын, көпшілікке танымал эпикалық жырларды, мақалдар мен мәтелдерді, ал кейде тарихи оқиғалар мен оған қатысушылар туралы орынды айтылған қанатты сөздерді де қамтиды.

Өкінішке орай, көрсетілген ұлттық деректер кешені әлі күнге дейін қазақ тарихшылары тарапынан зерттеу нысанына айналған жоқ. Филологтар ауызша дәстүрдің көркемдік сипатын зерттеушілердің назарынан тыс қалып келеді. Біз бұл мақалада қазақ халқының және Орталық Азияның өзге халықтарының ғажайып тарихи-фольклорлық мұрасының көрнекті жемісі болып табылатын Домбауыл мерген

Сур. 1. Домбауыл кесенесі.
 Fig. 1. Dombauyl mausoleum.

туралы әфсанаға тәпсір жасап, осы тұлғаның тарихи дәлелді бейнесін жасап көреміз.

Домбауыл туралы деректерге шолу

Жоғарыда айтқанымыздай Домбауыл туралы деректер негізінен ауызша дәстүрде, оның ішінде әфсана-мифтерде көрініс тапқан, яғни бұл тұлғатым ерте, жазба мәдениетіне дейінгі дәуірдің қаһарманы. Оның бір мысалы түркі-моңғол халықтарының ауызша дәстүрінде Домбауыл атының Домрул, Добун-Баян, Дүйін-Баян, Добу мерген, Тоқтауыл сияқты әр түрлі болып кездесуі.

Домбауыл туралы әңгіме «Моңғолдың құпия шежіресінде» кездеседі және оны біз ауызша дәстүрдің жазбаға түскен алғашқы нұсқасы деп есептейміз: «Бір күні Дува соқыр Добу мерген бауырымен бірге Бурхан Халдун тауына шығады. Дува соқыр Бурхан Халдун тауынан қараса Түнхелег бұлағына қарай бір топ ауыл көшіп келеді екен.

Сонда Дува соқыр: «Мына көшкен ауылдың ішінде, бітеу арбаның алдында бір сұлу қыз кетіп барады. Егер біреудің жары болмаса, бауырым, Добу мерген, саған айттырып алып берейін», – деп оны көріп келуге Добу мерген бауырын жібереді.

Добу мерген манағы көшке барып, қызды көрсе, шынында хас сұлудың өзі екен және біреудің жары емес екен. Есімі Алан-гуа екен» (Сокровенное сказание ..., 1990: 8; Моңғолдың құпия..., 1979: 5).

Міне, осы Алан-гуа Добу мергенге тұрмысқа шығып, одан Бүгүнтай, Белгүнтай деген екі ұл туа-

Сур. 2. Домбауыл кесенесі. Жанынан қарағандағы көрінісі.
 Fig. 2. Dombauyl mausoleum. Near view.

ды. Бір замандарда Добу мерген қайтыс болыпты. Осыдан кейін Алан гуа Бұқа Хатаги, Бұқату салджи, Боданшар-мунхаг атты үш ұл туады. Осы үшеуі қайдан туды дегендерге Алан-гуа «Алланың асасынан берген ұлдар, күннің нұры болып келіп жатырыма енді. Оларды тобырларға теңеуге болама? Қарапайым адам қаған болса ғана оның мәнін түсінер», – деп бой бермейді екен.

Осы Добу мерген мен Алан гуа ұрпағы моңғол шежірелерінде және олармен көрші елдердің арасында «қият» аталады. Мысалы, Темужин тоғыз жасқа келген уақытта оған қыз айттырамын деп Олхонут еліне келе жатқан Есугей батыр жолда қоңырат Дай шешенді кездестіреді. Сонда Дай шешен Есугейге түнде көрген түсін айтып, ай мен күнді шеңгелдеп ұстаған бір аппақ сұңқар қолыма қонған екен дей келе: «Сіздің қият руының киесі келіп, маған түс болып көрінген шығар», дейді. Бір ескертетін мәселе, Рашид-ад-дин Шыңғыс хан шежіресін жазған уақытында Алан-гуаның күйеуі, қият әулетінің негізін салушы Домбауыл атауын Добун-Баян түрінде қолданады.

Енді қазақ арасында белгілі және В.В.Радлов пен М.Ж.Көпейұлы жазбалары арқылы ғылымға танылған осы әңгіменің бір нұсқасын қысқаша берейік: «Бір Алтынбел деген хан болған. Ханның жалғыз ұлы бар еді, аты – Қайшылы хан. Сонан басқа баласы жоқ еді. Бір күндерде ханның қатыны құрсақты болды. Бір уақытта бір қыз бала келтірді: «Ай дейін десе, аузы бар, күн дейін десе, көзі бар». Ол қызды тапқан шешесі қызын көріп, көркінен талып қалды. «Сондай бір қыз келтірді!» – деп, ханға айтады. Хан балгер, бақсыларын алдырып:

Осы туған баланың бақ – талайына бал ашыңдар! – деді. Балгерлер бал ашты:

Бақ-талайы зор, бұрын ешкімнен мұндай бала тумаған. Бұған екі нәрседен қатер бар: осы қыз он бес жасқа жеткенде, ер ұл табады. «Ол қайдан табады?» – десең, не желден табады, не күннен табады. Бұған күн көрсетпей, жел тигізбей бағу керек! – десті... Хан да:

– Өзім де осыны ойлап едім! – деп, адамға көрсетпей, кісі көрмесін деп, жасырын асыратты.

Сонан соң ханның қатыны бір кемпірді шақырды. Кемпірге жылына жүз ділда берді. Кемпір баланы алып, қараңғы темір үйге салып асырады. Қыз түтіктен су ішіп, түндіктен Күннің өзі емес, сәулесін көріп, он бес жасқа жетті. Бұл қыз бір күндерде кемпірден сұрайды:

– Сен қайда барып жүрсің? – деп.

Кемпір айтады:

– Ей, балам, бір жарық дүние бар. Бұл жарық дүниеде әкең бар, шешен бар, талай жандар бар. Анда-санда мен барамын, – деді. Қыз айтты:

– Ай, енеке, ешкімге айтпайын, маған сол жарық дүниені көрсетші!

Кемпір айтты:

– Жарайды, ешкімге айтпасаң, көрсетейін, – деп, кемпір бұл қызды тысқары шығарды. Шығарғаннан соң, ол қыз бұл жарық дүниені көріп, өне бойы балқып, есі ауып, талып қалды. Сол тысқары

шыққан күндерінде оған Алла тағаланың көзі түседі. Алланың әмірімен сол қыз құрсақты болды. Бір күндерде іші өсіп, зорайды. Ол қыз буаз болғанын кемпір білді.

– Енді мені өлтіреді! – деп қайғы жеді. – Енді мені өлтірсе де, қаным ақ, ханның қатынына айтамын! – деді.

Кемпір келіп, ханның қатынына айтты:

– Қызыңыз құрсақты болды. Еш адамға көрсеткенім жоқ. Өлтірсең, қаным – ақ. Тірі қалсам, жолым – ақ!

Ханның қатыны айтты:

– Сен онан басқа не қылдың?

– Кемпір айтты: – Қылғанымды жасырмаймын. Менің қылған жазығым – бір-ақ рет жалынған соң тысқары шығарған едім. Шыққаннан бері қарай құрсақты болды. Ханның қатыны айтты:

– Сен жамандық қылмаған болсаң, ханға жауабын мен өзім берейін! – деп.

– Солай айтып ханға барды. Ханға келіп айтады:

– Қызыңыз құрсақты болды – Алланың әміріменен. Оны еш адам көрген жоқ! – деді.

– Хан айтты: – Олай болса, өлтір оны! – деді.

Қатыны айтты ханға: – «Хан қызын өлтіріпті!» – деген атақ жаман болар.

Хан айтты:

– Енді не қылсаң-дағы көзімнен жоғалт! – деді.

– Қатын өлтіруге қызын қимады. Бір алтындатқан әбдіреге салып, аузын жауып, кілтін сыртына байлап, ағып жатқан дарияға салып, қоя берді. Бұл қыздың аты – «Алмалы-Көрікті» еді. Салып жіберген дариясы – ұзын аққан Ертіс. Сол судың бойында көшпелі болып жүрген Қалмақ деген жұрт бар екен. Домбауыл деген мерген, Шабасоқыр деген түрікпен қарауылшысы мен екеуі аң аулап, елсіз, күнсіз су бойын жағалап жүр екен. Шабасоқыр түрікпен күндік жерден көреді екен де, түстік жерден есітеді екен. Дарияның ортасында ағып келе жатқан әбдірені көрді:

– Ай, жолдас, дарияның ортасында судың ағыны еріксіз айдап, бір нәрсе ағып келе жатыр! – деді.

– Домбауыл мерген айтты: – Көкте тәңірім жар болса, біз оны алармыз.

Ала қалсақ, сен ішін аламысың, тысын аламысың? Күн бұрын үлеселік, қолымызға келген соң, қызықты нәрсе болса, бірімізге біріміз қимай, таласып, араз болармыз!

– Шабасоқыр түрікпен айтты: – Менің көзім жалғыздық қылмаса, жарқ-жүрқ етіп, алтын мен күмістей күнге шағылысып келеді. Не болса да, мен сыртын аламын! – деді. Домбауыл мерген айтты:

– Мен ішін аламын, не шықса, ол шықсын. Мейлі дәнеме шықпасын, бағымды байқаймын! – деді. Жақындап келген соң, алтын әбдіре екендігін та-

ныған соң, жібектен жіп есіп, оққа байлап, атпақшы болғанда, Шабасоқыр түрікпен қарауылшы:

– Қия ат, қия ат! – деді. – Туралап атпа, ішінде жанды нәрсе бар болса, оқ тиіп, өліп қалар! – деді.

Сол «Қия ат!» – дегендігінен, «Қият» атанып кетіп, мұның үрім-бұтағы өсіп-өніп, көп ел болды. Қобыланды батырдың жырында: «Қалың Қыпшақ, Қияттан, Озушы едің жарыста!» – дегендегі Қият – Шабасоқыр Түрікпеннің ұрпақ жұрағаты...» (Радлов, 1994: 45-53; Көпейұлы, 2013: 16-24).

Моңғолдың «Добу мерген» дегені қазақ аңызындағы Домбауыл батырға сәйкесетіні сөзсіз. Оған дәлел моңғолдың шежіресінде де, қазақтың аңыздарында да айтылатын Домбауыл мергеннің жолдасы Дува (Дуа) соқыр, кей аңыздарда Дуа қожа, Шаба соқыр, маңдайында жалғыз көзі бар, сол жалғыз көзімен қияндағыны көретін қырағы адам. Дува соқыр, немесе Дува қожа бейнесінің арғы жағынан біз Еуразия халықтарының ежелгі әфсаналық мұрасынан белгілі Төбе көзді, яғни Циклопты көреміз. «Моңғолдың құпия шежіресінде» Қияннан бастап Домбауылға дейінгі аталар түгел көрсетілген, ал қазақ әфсаналарында қият тарихын Домбауылдан бастайды. Еуразия халықтарына ортақ әфсаналық нұсқа мен шежірелік деректер Шыңғыс хан заманында қайта жаңғырып, ұлы қағанның сакралді бейнесін сомдауға қолданылғаны сөзсіз. Шыңғыс ханның өмірге келу тарихы, оған Домбауыл (Добу) мен Дуа (Дува, Шаба) соқырдың қатысы «Моңғолдың құпия шежіресі» мен қазақ аңыздарында бір-біріне ұқсас болып келеді.

Ә.Х. Марғұлан пікіріне қарағанда көне оғыздардың «Қорқыт ата» циклындағы Домрул да жоғарыдағы Домбауылдың аңызға түскен бір бейнесі. «Қорқыт ата» кітабында Домрулды Доқа қожа ұлы Дели Домрул деп атайды. Ол Әзірейілдің өзімен алысатын көзсіз ер: «Күндердің бір күнінде Домрулдың салғызған көпірінің жанына шағын ауыл келіп қоныпты. Сол ауылдың көптен сырқат бір жақсы жігіті Алланың әмірімен опат болады. Біреулері «ұлым» деп, біреулері «бауырым» деп жылайды. Сөйтіп, ауыл маңы азан-қазан болады. Кенет шауып келген Дели Домрул:

– Ей, жарандар, неге жылайсыңдар? Менің көпірімнің жанында бұл не қылған айғай-шу? – дейді.

– Бір жақсы жігітіміз дүниеден өтті, соған жылаймыз, – деді халық. Дели Домрул тұрып:

– Ол жігітті кім өлтірді? – деп сұрайды.

– Бек жігіт, Алла тағаладан бұйрық болды, қызыл қанатты Әзірейіл келіп, жанын алды.

Дели Домрул тұрып:

– Ей, Әзірейіл дегеніңіз адамның жанын алатын қандай кісі өзі? Менің көзіме көрсетіңдер оны, соғы-

сайын, шекісейін, тіресейін, жақсы жігіттің жанын құтқарайын, тағы бір жақсы жігіттің жанын алма-сын, – дейді» (Қорқыт ата, 1999: 164-165).

Сонымен Хақ Тағала Домрулдың сөзін қош көрмей, менің билігімді қабыл алмаған есер неменің жанын ал деп Әзірейілді жұмсайды. Домрул Әзірейіл келгенде жас жігіттің жанын өзіне қайтармақ болып жекпе-жекке шығып, қолына қара қылышын ала салып қарсы ұмтылады. Әзірейіл болса көгершінге айналып терезеден ұшып кетеді, оның соңынан Домрул «миыңды қаршығаға жегізейін» деп қолына қаршығасын алып қуады. Әрине, ақыры түбі Алланың пәрменімен келген Әзірейіл Домрулды жеңеді, кеудесіне қонады, енді жанын алмақ болғанда Тәңірі ара түсіп: «Мына есер менің жеке дара екенімді білді, билігіме бағынды. Дели Домрул өз жанының орнына басқа жан берсін, оның өз жаны азат болсын», деп бұйрық берді. Осыдан кейін Домрулдың жанына араша сұрап әкесіне келгені, одан шешесіне барғаны, олардың жанын қимағаны, ақыр түбінде әйелі өз жанын бермек болғаны сияқты қызықты әңгімелер жалғасып кетеді. Ә.Х.Марғұлан «Деде Қорқыт кітабын» талдай келе, «Қорқыт жырында шалқыта айтатын Домрулды қазақтар сол әдемі күйінде Домбауыл атымен сақтап келген» дейді (Марғұлан, 1985: 141). Біз академиктің оғыздың әфсаналық қаһарманы Домрулды Домбауылмен шендестірген бұл болжамын қабылдаймыз. Домбауыл мерген бейнесі қазақ даласында протооғыздық, яғни ариан-тұран дәуірінен бері ауызша дәстүрде өмір сүріп келе жатқан ұлы бейне деген нанымды.

Жоғарыдағы Домбауыл туралы қазақ аңызында «қият» атауы қолданылатынын еске түсірейік. Қият туралы мәліметтер де Еуразия халықтарының, соның ішінде негізінен түркілер мен моңғолдың ауызша деректерінде сақталғанын ескеруіміз керек. Бұл аңыздарды алғаш жазбаға түсіргендердің бірі шығыстың ұлы тарихшысы Рашид-ад-дин деп есептейміз, одан кейін бұл тақырыпты атақты Әбілғазы баһадүр хан жалғастырған. Қият туралы әңгіме әфсаналық кезеңге, татардың ханы Сүйініш пен моңғолдың ханы Ел хан заманына қатысты. Әбілғазының жазуына қарағанда «Ел хан мен Сүйініш хан бір кезде патшалық құрды, сондықтан екеуінің арасында ұрыс-соғыс көп болушы еді» (Әбілғазы, 1993: 26). Осындай соғыстардың бірінде Сүйініш хан маңайындағы түрік билеушілерінің басын қосып Ел ханның елін шапты «үлкендерін қылыштан өткізіп, кішілерін пенде қылды». Бұл қырғыннан екі жас жігіт, Ел ханның баласы Қиян мен ханның інісінің Нүкіс деген баласы ғана әйелдерімен аман қалады да Ергене көңге барып паналайды. Осы Қияннан тараған ел кейін «қият» атанды дейді Әбілғазы хан: «Қиянның мағынасы – таудан құлап, күшпен аққан

сел деген сөз. Ел ханның ұлы сондай тез және күшті кісі еді. Сондықтан қиян дер еді. Қият соның көпше түрі» (Әбілғазы, 1993: 28).

Қазіргі қазақ тілінде «қиян» алыс дала, кең сахара, адам аяғы баспаған жер түрінде қолданылады, ежелгі мағынасы Әбілғазы жазатындай «сел» болуы мүмкін, бірақ оған дәлел жоққа тән. Рашид-ад-дин де, Әбілғазы баһадүр хан да осы Қияттан Шыңғыс хан әулетін таратып алып шығады да, одан әрі ұлы қағанның жорықтары, саясаты, тұқым-заузатына түседі.

Тақырыптың зерттелу аясы

Өкінішке орай Домбауыл мергеннің қай заманның адамы екендігі анықталмаған, онымен бірге деректерде аталатын қият деген елдің тарихы ғылыми тарихнамада арнайы қарастырылмаған. Домбауыл атын ресейлік ғылыми тарихнамада алғашқы қолданған зерттеушілердің бірі Г.Н.Потанин «Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе» атты атақты кітабында Франк мемлекетінің негізін салушы Ұлы Карлдың өмірбаянының Шыңғыс ханға ұқсайтын тұсын қарастыра отырып Домбауыл туралы әңгіменің сюжетін қолданады «два брата Донду-гуль и Тохту-гуль изловили ящик. Женщина досталась Тохту-гулю, он сделал ее женой. Она родила сначала Шингиса, потом от Тохту-гуля еще трех сыновей...» (Потанин, 2005: 131). Г.Н.Потанин жинақтарының ішінде Шоқанның інісі Махмұд пен Қарқаралы сұлтаны Ханқожадан жазылып алынған «Дүйін-Баян – Шыңғыс хан, нәсілдің нұрдан жаралған» делінетін әфсаналар бар, бірақ зерттеуші бұл Домбауылдың (Дүйін – Баян) қай заманның адамы екеніне, бұл әфсаналардың тарихи оқиғалармен байланысы туралы мәселеге көңіл бөлмеген. Домбауыл туралы әңгімелердің мазмұнында әфсаналық нышандар тым көп болғаннан кейін оны шынайы тарихпен байланыстыру аса қиын шаруа.

Домбауыл әңгімесін ғылыми айналымға қосқан екінші ғалым академик Ә.Х. Марғұлан да бұл әфсананың тарихи негіздері туралы біржақты пікір айта қоймаған. Тек «Қорқыт туралы қазақтың қария сөздері» мақаласында Домбауылды Қорқытпен замандас, яғни ортағасырлармен шендестіргені байқалады және Ұлытау өңіріндегі Домбауыл кесенесін VII – VIII ғасырларға жатқызады (Марғұлан, 1985: 140).

Сонымен қорыта келсек, Домбауыл тақырыбы ғылыми тарихнамада сирек көтерілген, әлі де толық зерттелді деуге келмейтін жұмбақтардың бірі десек те болады. Бұл дүбәра жағдай қазақ аңыздарында Домбауыл негізін салды делінетін «Қият» әулетінің тарихына да қатысты. Осы себептерге байланысты біз әуелі қият мәселесіне қатысты пікірімізді білдіре

отырып, онымен Домбауыл тақырыбын сабақтастырамыз.

Қият – хион параллельдері

Иран халқының «Аяткар Зареран» жырында тур (тұран) халқының жері деп Хион (қаз. қиян, ағыл. xionites, авест. x'iaona; пехл. хуōн/хуōп; согд. xwn) өлкесі көрсетілген. Біздің ойымызша бұл өлке тарихи тұрғыдан қазақ жеріне келеді, оның бір дәлелі қазақ ауызша дәстүрінде сақталған «қиян», «қиян дала» ұғымдары. Қазақтың шежіресінде Домбауыл мерген қияттың атасы еді делінеді. «Қият» пен «қиян» бір сөз, т. дыбысы көптік жалғау қызметін атқарып тұрғанын Әбілғазы баһадүр хан шежіресінен анықтаймыз.

Қияндар «Авеста» мәтінінде «хион» делінеді, «Шахнамада» да солай аталады. Шығыстың ерте жазба деректеріне (византия, армян, т.б.) оларды ақ ғұндармен байланыстырып «эфталит» деп атайтынын да ескеру керек. Мысалы, Мехрдад Бахар атты Иран тарихшысы «Авестадағы» хион аталатын ел эфталиттің өзі дейді (Короглы, 1983: 89). «Шахнама» мәтінін терең талдаған Х.Г.Көроғлы тұрандықтар мен ирандықтар бір-біріне туыс болса да, екі бөлек тілде сөйлеген екен дейді. Қалай болғанда да Шығыс деректеріндегі қиян/хион мәселесі арья (ариан) мен тур (тұран) тайпалар қауымдарынан бастау алып, орта тұсында ғұндар /хунну, хион, эфталиттер/ арасында жалғасын тапқан.

Қият – прототүркі әулеті

И.С.Брагинский Тур/Тұран елінің шыққан тегі мәселесіне қатысты «В иранской мифологии (Тур – Ж.А.) родоначальник туранцев, сын Иимы (бұл жерде Шығыс аңыздарындағы Жәмшид патша туралы – Ж.А.)» дей келе, «в «Шахнаме» он сын Феридуна, когда Феридун делит свое царство между сыновьями, то Туру достаются Чин и Туран...» деген анықтама береді. Бұл жерде «Авеста» мәтіні де, Фердоуси пайдаланған ауызша дәстүр де ариан және тұран халықтарының шығу тегі бір екенін аңғартады.

Көне деректерде аңызға айналған Турдың немересі, Тұран патшалығына иелік жасаған Афрасиябпен бірге оның мұрагері Арджасп аты хиондармен байланысты мәтіндерде аталады. «Шахнама» жырында Арджасп Афрасиябтың інісі, олардың әкесі Пашанг (Бушанг), оның әкесі атақты Тур. «Шахнама» мен «Авестаның» көне мифтік қабаттарында – Гаржасп аты кездеседі, бірақ тым ертегіленген түрде, мысалы Зохках аждаха, т.б. әңгімелерімен аралас. И.С.Брагинскийдің Арджаспа атауына берген энциклопедиялық анықтамасы да біздің тақырыбымызға

қажет деген пікірдеміз: «Арджасп (фарси), Арджаспа (авест.) в иранской мифологии вождь туранских кочевых племен, по более поздним сказаниям («Шахнамені» айтып тұр – Ж.А.) – хионитов (эфталитов), выступающий воинственным противником веры в Заратуштры (зороастризма)» (Брагинский, 2017: 196). «Авестадағы» Арджас-аспа деп атауын қазіргі тілге аударсақ «тамаша, қымбат аттардың иесі» деген мағынада. Ол қиян әскерін басқарып, Иранның белгілі патшаларымен, батырларымен соғысып жүр.

«Шахнама» жырында (қазақ арасында көбінесе «Рүстем-Дастан» аталатын бөлігі белгілі) Арджасп Иран патшасы Виштаспан Зардүштен бас тартуды талап етеді:

Слышал я, что повелитель

Ту непрочную религию

От Ормазда принял...»

/Е. Бертельс аудармасы/

Екі арадағы келіспеушіліктің негізгі себебі арийлердің турларға (түркі, қиян) алым-салық төлеуден бас тартуы. Үгіт жүргізуші Зардүштің өзі:

Наши цари с древних времен

Не платили тюркам никакой дани,

Ты тоже следуй этому сегодня (Бертельс, 1960: 143)

Фердоуси қанша жерден ирандық (ариан) болғанымен, Арджасптың жақсы бағасын жырдың әр тұсында беріп отырады:

Арджасп, полководец отважных,

Мудрый всадник во всем мире.

В том царском письме написал

Доброе благословение письмом ябгу.

Бұл жерде «письмо ябгу» байырғы оғыз-түріктерінің немесе сақтардың әлі де шешімін таппаған руникалық жазуы болуы мүмкін.

Парсы деректері хион/хиюн/ атауын текке қолданып отырған жоқ, бұл атаудан тақырыпты одан әрі өрбітіп – ғұн, хун-ну, хона, қиат т.б. алып кетуге болады. Шежірелік аңыздарды тәпсірлеудің өз қиындығы мен қызық-шыжығы бар, бірақ біздің жыл санауымыздың басында болған тарихи оқиғалар қазақ шежіресінің көмескі түрде болса да тарихи шындықтан хабар беретінін дәлелдейді.

Шыңғыс хан Домбауылдан тарайды

Қияттың боржігін бұтағынан атақты Шыңғыс хан тарайтыны мәлім. Қазақ тарихшысы З. Қинаятұлы «Қазақ мемлекеті және Жошы хан» атты монографиясында Жошы ханның өлімін анасы Бөртеге естіртудің аса қиын болғанын, өзі айтуға бата алмай Шыңғыс ханның Елюй Чу Цайға әдейілеп жарлық жазғызғанын баяндайды: «Шыңғыс хан үшін басы

азар көндіккен үлкен қайғыны Жошының анасы Бөртеге естірту тіптен оңайға түспесе керек. Жошының өлімі жайлы қайғылы хабарды оның анасы Бөрте әжеге тура естіртуге жүрегі дауаламаған Шыңғыс хан кеңесшісі Елюй Чу Цайға әдейі жарлық жаздырады. Онда «Хан ұлым Жошы Қыпшақ даласының бір үстіртінде дүниеден өтіпті. Ол мекен еткен жер бұрын біздің ата-бабамыз Бөрте бөрі мен Сұлу Марал мекен еткен Марал (Арал ?) теңізінің жағалауы екен. Жошы ата затына сай Тәңірінің өмірімен біздің боржығындарға жіберген қонағы екен, міне ол Тәңіріне қайтып аттанып кетті...» делінген (Қинаятұлы, 2004, 157).

Бұл әңгіме жапон жазушысы Иноуэ Ясашидің «Көкжал (Шыңғыс хан туралы)» романында да Шыңғыс ханның ата-баба жері туралы айтқаны түрінде көркем тілмен баяндалады: «Ұлым Жошы хан қыпшақ жерінде дүниеден көшіпті. Ол жер моңғолдардың ата-бабасы әрі Құдай тағаланың өмірі бойынша туған Көкжал мен Ғауа Марал өтіп келген Каспий теңізі дейтін жер екен. Төтенше ер жүрек, ерен қабілетті Жошы хан талай ұрысқа қатысып, моңғол әскерлері мен сардарларына өнеге көрсетті, тоқсан қаланың қамалын бұзып, екі жүз қаланы бағындырды. Алтын патшалығына ойсырата соққы беріп, Хорезм еліне шабуыл жасап, Арал, Каспий, Қара теңіз сияқты жерлердің солтүстік жағында Қыпшақ хандығын құрып, өзі соның тұңғыш ханы болды. Жошының ұрпақтары қыпшақ хандығын мәңгі билесін, Жошының әскерлері мен сардардары сол жерді мекен етіп, Жошы хан құрған хандықты қорғасын» деді ол» (Ясаши, 1992: 216).

Моңғолдың билеуші әулетінің негізін салған Бөрте Шино мен Гао Маралдың батыстан келгені тарихнамада дау тудырмаса керек. Жоғарыдағы айтылған әңгіме «Моңғолдың құпия шежіресіне» негізделетінін біз айтпасақ та болар еді, себебі қазақ тарихшысы да, жапон жазушысы да ең алдымен «Моңғолдың құпия шежіресіне» сүйенеді. Енді шежіре мәтінін берейік: «Шыңғыс қағанның тегі: Тәңірі бақытты етіп жаратқан Бөрте – Чино зайыбы Гуа Маралмен бірге талай теңіз-дарияны кешіп өтіп келіп, Онон өзенінің жоғарғы бойы Бурхан Халдун тауын тұрақ еткен кезде Батцагаан атты бір ұл туады.

Батцагаан ұлы Тамаша, Тамаша ұлы Хоричар мерген, Хоричар ұлы Уужин буурал, Уужин буурал ұлы Саль хачау, Саль хачау ұлы Ихнүден, Ихнүден ұлы Шинсочи, Шинсочи ұлы Харчу.

Харчу ұлы Боржигидай мерген еді. Боржигидай мергеннің зайыбы Монголжин гуа, онан туған ұл – Торголжин бай. Торголжин байдың Борогчин гуа зайыбы, Боролдай суялби деген жас жалшысы, жауыр екі көк аты болатын. Торголжин байдың ұлы Дуа

соқыр, Добу мерген екеуі еді». Осы жерде «Моңғолдың құпия шежіресі» келіп қазақтың арасында жиі тараған, біз жоғарыда келтірген Домбауыл туралы әфсанамен астасып кетеді.

Бұл әфсананы тәпсірлеу оңай емес, дегенмен Домбауыл туралы әфсана мәтінінде «ұзын аққан Ертіс» өзені аталады. Ертіс жазба тарихнамада да, ауызша дәстүрде де қазақ даласындағы негізгі географиялық белгі. Аңызда «сол судың бойында көшпелі болып жүрген Қалмақ деген жұрт бар екен» делінеді, ал «қалмақ» деп қазақ ауызша дәстүрінде шартты түрде дінді қабылдамаған елдерді айтады. Бізге бұл мәтіннен ең керегі көне дүниенің негізгі қаһармандарының бірі «Домбауыл деген мерген, Шабасоқыр деген түрікпен қарауылшысы». Бұл жердегі «түрікпен» сөзі Шаба соқырдың тегінің протоғыздарға, яғни ежелгі турларға, содан кейін сақтарға қатысты екенін білдіреді деген пікірдеміз.

Аңызда алтын әбдіренің ішіндегі аяғы ауыр қызды Домбауыл мерген алғаны, күннің нұрынан жаралған баланың атын «Шабасоқыр түрікпен мен Домбауыл мергеннің «Шынқыз» қойғаны» айтылады. Патша қызы Домбауыл «мергенге басыбайлы қатын болған соң, алты айда бір бала, алты айда бір бала таба берді. Бұлардың аты: Бөденетай, Бүргелтай, Жөргемтай болды. Ойнауға жарап, ойын баласы болғанда, ана үшеуі бірыңғай ойнайды, Шынқыз өзі жапа-жалғыз жүріп, бірыңғай ойнайды. Сонда шешелері айтып отырады дейді:

– Бұланға ерген таза жерге аунап ойнайды, доңызға ерген балшыққа аунап ойнайды! – деп». Аңызда бұдан әрі Шыңғыстың патша болу тарихы баяндалады және ол сюжет «Моңғолдың құпия шежіресіне» де, қазақ арасындағы Шыңғыс хан туралы басқа аңыздарға да келе қоймайды. Біз қият шежіресінің көне қабаттарына кейінгі заманда Шыңғыс хан факторының пайда болуына байланысты өзгерістер енгізілген деп есептейміз.

Сонымен моңғол шежіресінде Шыңғыс әулетінің неге «қият» атанғаны түсіндірілмейді, ал қазақ аңызына қарасақ – «Қия ат!» – дегендігінен, «Қият» – атанып кетіп, мұның үрім-бұтағы өсіп-өніп, көп ел болды...». Біздің ойымызша көне жырларда, ортағасырлық тарихи жазбаларда Домбауылдың ұрпағы аталатын Қият деген ел байырғы заман жазбаларындағы хион, хон т.б. Бұл әулеттің тарихын біз қазақ жерін қола дәуірінде мекендеген және «Авестада» хион (хон, хион) атымен белгілі қауымдастықты байланыстырамыз. Бұған қосымша дәлел ретінде біз бір-екі мысалды келтіре кетейік. Біріншіден, қазақ тілінің сөздік қорында «қиян» аталатын сөз далалық өңірді нұсқайды («қиян дала», «ит арқасы қиянда» т.б.), екіншіден, қазақ ауызша дәстүрінде «Домбауылдың елден кетуі» деген әңгіме бар. Мысалы,

Г.Н. Потаниннің Шоқанның інісі Махмұт Ұәлихановтан жазып алған «Шыңғыс-намедегі Шыңғысхан туралы әңгіме» жазбада «По той же реке внизу жил царевич Домбаул-мерген, изнанный из своего царства; при нем был товарищ Шяба-сокур (вар. Шва-сокур), который мог видеть на сороковерстном расстоянии» дейді (Потанин, 2005: 304).

Бұл аңызды аздаған өзгерістермен, бірақ Г.Н.Потанин жазбасына сүйене отырып, академик Ә.Х. Марғұлан да қайталайды: «Ол өзеннің аяқ жағында елінен қуылған Домбауыл мерген, оның қасында Дуа соқыр (Махмұттың айтуынша – Шаба соқыр) деген бір ер тұратын» (Марғұлан, 1985: 141). Екі дерек көзінде де қият әулетінің пайда болуы Дуа (Шаба) соқырдың Домбауыл мергенге «қия ат» дегенімен байланыстырылады.

Жоғарыда баяндалған «Алтын бел хан» туралы аңызда қият әулетінің өкілі Шыңғыс ханға қатысты «Садағын сағымға ілу» деген ұғым кездеседі. Бұл ұғым билік жүргізетін әулеттің ерекше қасиеттілігінің белгісі ретінде (харизма) қазақ эпикалық жырлары мен аңыздарында жиі қолданылады. Боржігін аталатын бұл атаның шежіресі Бөрте Чинодан бастап Жошы ханға дейін жиырма үш ұрпақ болады. Егер біз әр атаға жиырма бес жас беріп санайтын болсақ, Бөрте Чино сияқты аңыздық тұлға мен Жошы хан аралығында бес жүз жылдай ғана уақыт өткен болып шығады. Бұл қарапайым есеппен алғанда біздің жыл санауымыздың VI-VII ғасырлары болмақ, яғни Түркі қағанатының өмірге келген дәуірі. Осыған қарап боржігін шежіресі Түрік қағанаттарының дәуірінде қайта бір електен өтті деп пайымдауымызға болады.

Қорытынды

Сонымен қорыта келсек, қиян//қият (ағыл. xionites, авест. x'iaona; пехл. хуōn/hyōn; согд. Xwn) қазақ даласын қола дәуірінен бастап мекендеген көне қауымдардың бірі. Тарихнамада қиян халқын ариандарға да, ғұндарға, не түркілерге жатқызатын дәстүр бар. Мысалы, «Авеста» қасиетті мәтіндерінде ол x'iaona (хьяон) атымен жүргені белгілі, бұл дерек қиян тарихын қола дәуіріне алып баруға себеп. Сонымен бірге канадалық лингвист Э.Дж. Пуллиблэнк қияндарды сюнну (Н.Я.Бичурин бойынша – хунну, яғни Еуропада ғұн атағымен белгілі-Ж.А.) тобына жатқызады (Пуллиблэнк, 1986: 29-71). Соңғы жорамал белгілі дәрежеде XIX ғасыр соңындағы ресейлік мықты түркітанушы К.А. Иностранцевтің қиянды эфталиттермен жақындатқан теориясына жақын. Осы тақырыпқа қалам тартқан Л.Н. Гумилев те қияндарды ғұндармен бірге қарастырады (Гумилев, 2017: 323). Бұл пікірлер бізге қиян тарихы қола

дәуірінен басталғанымен, тарихи аренаға белсенді шыққан уақыты эфталиттермен (ақ ғұндар) сәйкесетіні туралы жорамал жасауға мүмкіндік береді. Екінші жағынан Э.Дж. Пул्लиблэнк, К.А. Иностранцев, Л.Н. Гумилев сияқты ғалымдардың қияндарды ғұндардан алып шығуы «Авеста» мәтінінің Сасанид дәуірінде ғана жазбаға түсуімен байланысты болуы мүмкін екендігін жоққа шығармаймыз.

Қиян қауымдары б.э.б. II мыңжылдықта тұран және ариан топтарымен қазақ даласында қатар өмір сүргенін дәлелдеу үшін «Авеста» мәтінімен зерттеу жұмыстарын жүргізу керек. Бұлай деуіміздің бір дәлелі ретінде Домбауылдың Алаша хан туралы аңыздарда аталуын және қазақ сахарасындағы жер-су атауларын қарастыруға болады. Біз «алаша» атауының пайда болуын энеолит жылқышы тайпаларымен байланыстырамыз (Артыкбаев, 2017: 265-295).

«Алаша хан екі қатын алған кісі дейді» – делінеді бір аңызда. «Үлкен қатыннан бала тумай, кіші қатыннан 70 жасқа келгенде бір бала туып атын Жошы хан қойған. Шыңғыс ханның Жошы деген баласы болған екен. Сол Жошы хандай болар ма екен деп. Алаша ханның Домбауыл деген мергені болған. Түп тегі Қыпшақ (аңыздың басқа нұсқаларында – Қалмақ, Торғауыт т.б.). Жошы хан жеті жасқа келгенде бір күні Домбауыл мергенге:

– Аңға шығайық, маған бүгін құлан атып бер, құлан атқаныңды көргенім жоқ, – деп болмай мергенді аңға, құланға алып шыққан екен. Елсіз далада келе жатса, құланның мың қаралы тобы көрінеді. Домбауыл балаға айтады:

– Бұрыңғылар айтушы еді: «Қалың тобын атпа, қағар киелісі болады» деуші еді, – деп. Бала:

– Біреуін атып бер, – деп болмаған соң:

– Ал, ендеше мен атайын, сен екі атқа ие болып тұр, – деп бұғып, атуға жөнелді.

Мерген барып атады. Мылтық даусынан шошып, үркіп, қаптап жөнелгенде, ат ұстап тұрған баланың үстін басып, ат пен бала құланға араласып, көп құлан атты да, баланы да еліктіріп алып кетіп, екі атты да, баланы да быт-шыт қылып жеп кеткен. Артынан қарап бірнеше уақыттан кейін баланың жалғыз сирағын тауып алып, соған арнап там салған.

–Құлан менің тұқымымды құртты, мен құланның тұқымын құрттамын, – деп ор қаздырған. Осы күнгі Құлан өтпес деген өзен содан қалған...

Сонда көзге көрінген құланнан бір топ құлан құтылып бара жатқан соң, Домбауыл мерген Аққабак пен Еңкей торы аттың бірін мініп, бірін қосаққа алып, бірнеше жолдаспен құланның соңынан қуып, бәрін қырып, ең аяғында бес құлан құтылады. Бір үлкен көлдің суалған орнына барып, қыр-сорын жалап тұрады. Екі ат ұшып өледі. Екі аттың өлген жері

бүгінде бар атаулар. Бес құлан құтылған жер «Бес құлан» атанған...».

Домбауылға қатысты өзен-су, жер атауларына қарасақ оның Шыңғыс ханнан бірталай заман бұрын өмір сүргені сөзсіз. Сарысу мен Шудың аяғы тарихтың жазылмаған оқулығы сияқты. Кезінде Қ.Сәтбаев Ұлытауды жер бетін басқан мұхит суынан алғашқы көтерілген таулардың қатарына жатқызған: «Ұлытау кенересі агностозой дәуіріне қосылады. Бұл дәуірде судан шыққан бүкіл жер жүзінде Скандинавия, Шотландия, Сібірдің таулары, Саян тауы және Ұлытау ғана болған. Біздің қазақ даласының жартысы, тіпті бертін кайназой дәуірінде (адам баласы жаралған кезең – Ж.А.) ғана су астынан шыққан» (Сәтбаев, 1999: 78). Сол заманнан бері ұлы атанған тауда ерте заманның ең қасиетті ескерткіштері болуы заңды. Ал Ұлытаудан батысқа қарай, Торғай мен Ырғыздың құярында жатқан Ақсақал-Барбы көлін «Авестада» айтылатын Ворукаша теңізімен байланыстырамыз. Бүгінгі күні Торғай мен Ырғыз Су аяғы Құрдым деген жерде қалың борпылдақ топырақ басқан алаңқаймен бітеді. Одан батысқа қарай Шалқар теңіз аталатын ащы көлдің алыстан сағымдай құлпыратын көгілдір толқындары ойнайды, одан әрі жүрсек жыл сайын ортайып бара жатқан көлдің ақ таңдақ жағалауларын көреміз. Дегенмен, біз Домбауылды тікелей қола дәуіріне апара алмаймыз. Қиян (т) елі ариан және тұран дәуіріне, яғни б.э.б. II мыңжылдыққа барғанымен Домбауыл тұлғасы Ғұн дәуіріне көбірек қатысты сияқты.

Екінші бір дәлел әфсанада аталатын Домбауылдың ағайыны, немесе қарауылшысы Дува (Дуа, Шаба) соқырдың түрікпен делінуі. Домбауыл мен Дува түркі-моңғол халықтарына ортақ әфсаналық кейіпкерлер, аңызда түркімен атының аталуы Дуваның шығу тегі көне (прото) оғызға, яғни «Авеста» турларына байланысты деген пікірдеміз. Бұл жерде бір анықтауды керектеніп тұрған мәселе «Моңғолдың құпия шежіресінде» Домбауылдың шежіресі толық жазылып, ал түркілік аңыздық деректерде оның аталарының аталмауы. Осыған қарағанда қияттардың негізгі бөлігі тым ерте дәуірлерде, яғни моңғолдар жалпытүркілік одақтан шықпай тұрып қазақ даласынан оңтүстікке және шығысқа қоныс аударған болуы тиіс.

Қият Домбауылға қатысты тағы бір дәлел – Орталық Қазақстан жерінде салынған Домбауыл дыңы. Әрине, бұл кесене б.э.б. II мыңжылдықта салынған жоқ. Жалпы дың стилі ғұндарға қатысты кең тарады деген пікір дұрыс, бірақ мәселе осы дыңмен қатарлас жатқан мұртты қорғандарда болса керек. Бұл дерек Домбауыл дыңы орнаған жерде б.э.б. I мыңжылдықта культтік орталық болу мүмкіндігі туралы ой-

ларға жетелейді. Белгілі дәрежеде Домбауылдың Ғұн дәуірінде салынған Тәңіріге және аруақтарға табынатын зиярат құрылысына ұқсайды.

Сонымен б.э.б. II мыңжылдықтың соңындағы ұлы көші-қондар кезінде қияндардың бір бөлігі ариандармен бірге Оңтүстік Азияға қарай көпсе, екінші бір бөлігі Орталық Азияның шығыс аймағына орнықты. Бұл үдеріс ариан халықтары арасындағы патшалық әулеттің белгілі дәрежеде қиян қауымымен генеалогиялық байланысты болғанын көрсететін патшаларына берілетін «кей/кеянид» дәрежесімен (Кей-Қысрау, Кей-Қуат т.б.) дәлелденеді.

Қазақ аңыздарындағы «Домбауылдың елден қуылғаны» туралы әңгіме қияндардың Орталық Азияның шығыс өңіріне баруымен байланысты болуы мүмкін. Шығыс бағытында көшкен қиян қауымдары кейіннен Ғұн империясының пайда болуына тікелей ықпал жасады. Домбауыл мерген осы «халықтардың ұлы қоныс аудару» дәуірінде елге танылған алапат тұлға деп білеміз. Одан кейінгі замандарда қияттардың моңғол тобында сақталған боржігін бұтағы атақты Шыңғыс ханды өмірге әкелді. Осыдан бері қарай бізге жазба деректер арқасында да, ауызша дәстүр арқылы да көбірек танылған ортағасырлық тарих басталады.

Әдебиеттер

- Артыкбаев Ж.О. *Кочевники Евразии в калейдоскопе веков и тысячелетий*. Астана-Москва, 2017.
- Әбілғазы. *Түрік шежіресі*. Алматы, 1993.
- Бертельс Е.Э. *Избранные труды. История персидской и таджикской литературы*. М., 1960
- Брагинский // *Мифологический словарь*. Гл. ред. Е.М.Мелетинский. М., 1991.
- Гумилев Л.Н. *Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации*. Litres, 2017
- Короглы Х.Г. *Взаимосвязи народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана*. М., 1983.
- Көпейұлы М.-Ж. *Шығармалары*. 8-том. Павлодар, 2013.
- Қинаятұлы З. *Қазақ мемлекеті және Жошы хан*. Астана, 2004.
- «Қорқыт ата» энциклопедиялық жинақ. Алматы, 1999.
- Марғұлан Ә.Х. *Ежелгі жыр, аңыздар*, Алматы, 1985.
- Моңғолдың құпия шежіресі. Баян Өлгий. 1979.
- Потанин Г. Н. *Избранные сочинения: в 3 т.* / Г. Н. Потанин. – Павлодар: ЭКО, 2005. – 3 т.
- Пуллиблэнк Э. Дж. *Язык сюнну // Зарубежная тюркология*. Вып. 1. *Древние тюркские языки и литературы* / Отв. ред. А. Н. Кононов. М., 1986.
- Радлов В.В. *Ел қазынасы – ескі сөз*. Құраст. С.Дәуітов. Алматы, Ғылым, 1994. 275-279 бб.;

Сәтбаев К. *Қазақстан – менің отаным*. Алматы, 1999.

Сокровенное сказание монголов: Анонимная монгольская хроника 1240 г. Элиста, Калм.кн.изд-во, 1990.

Ясаши И. *Көкжал (Шыңғыс хан туралы)*. Алматы, 1992.

References

- Artykbaev ZH.O. *Kochevniki Evrazii v kaleidoskope vekov i tysacheletii*. Astana-Moskva, 2017.
- Abilgazy. *Turik shejiresi*. Almaty, 1993.
- Bertels E.E. *Izbrannye trudy. Istoria persidskoi i tadzhikskoi literatury*. M., 1960
- Braginski // *Mifologicheskii slovar*. Gl. red. E.M.Meletinski. M., 1991.
- Gumilev L.N. *Ritmy Evrazii: epokhi i sivilizatsii*. Litres, 2017
- Korogly H.G. *Vzaimosvazi narodov Srednei Azii, Irana i Azerbaidjana*. M., 1983.
- Kopeuly M.-J. *Shygarmalary*. 8-tom. Pavlodar, 2013.
- Qinaiatuly Z. *Qazaq memleketi janye Joshy han*. Astana, 2004.
- «Qorqyt ata» *ensiklopedialyq jinaq*. Almaty, 1999.
- Marqulan A.H. *Ejelgi jyr, aңыздар*, Almaty, 1985.
- Moңgoldyn qupia shejiresi. Baian Olgi. 1979.
- Potaniin G.N. *Izbrannye sochinemia: v 3 t.* / G. N. Potaniin. – Pavlodar: EKO, 2005. – 3 t.
- Pulliblenk E.Dj. *Iazyk sunny // Zarybejnaiа turkologia*. Vyp. 1. *Drevnie turkskie iazyki i literatury* / Otv. red. A. N. Kononov. M., 1986.
- Radlov V.V. *El qazynasy – eski söz*. Qurast. S.Dayıtov. Almaty, Gylym, 1994. 275-279 bb.;
- Satbaev Q. *Qazaqstan – meniñ otanym*. Almaty, 1999.
- Sokrovennoe skazanie mongolov: Anonimnaia mongolskaia hronika 1240 g.* Elista, Kalm.kn.izd-vo, 1990.
- Iasashi I. *Kokjal (Shyngys han tyraly)*. Almaty, 1992.

Артыкбаев Ж.О.

Евразийский национальный университет
им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

РАССКАЗ О ДОМБАУЫЛЕ ИЗ КИЯТОВ (ОПЫТ ИНТЕРПРЕТАЦИИ МИФА)

Материалы входящие в комплекс устной традиции казахского народа очень богатый. Если использовать эти источники в купе с фольклорным наследием других тюрко-монгольских народов, с памятниками письменной культуры востока, то мы могли бы ответить на многие загадочные вопросы древней истории. По этой причине, с целью воссоздания

исторического портрета легендарной личности, мы взяли за интерпретацию мифологических сюжетов о Домбауыл мерген, который является яркой фигурой в прекрасном историко-фольклорном наследии как казахского народа, так и других народов Центральной Азии.

Исходя из того, что Домбауыл и ему подобные герои древнего мира сохранились в устной традиции, и в особенности в мифах, мы можем предположить, что эта личность представляет героя дописьменного периода истории. Одним из показателей этого является поливариантность имени Домбауыла в тюрко-монгольской устной традиции – Домрул, Добун-Баян, Дүйін-Баян, Добу мерген, Тоқтауыл. В этой связи нас интересует также материалы исторического прошлого киятов (каз. қиян, англ. xionites, авест. x'iaona; пехл. хуōн/хуōн; согд. Xwn). В казахском шежере Домбауыл мерген представлен как родоначальник киятов. «Қият» и «қиян» представляют собой одно и то же, поскольку в данном случае «т» применяется как множественное число, о чем говорится в шежере Абулгази бахадур хана. Қияны в тексте «Авесты» обозначаются как «хиюн», в «Шахнаме» также пишется как в «Авесте». В древних письменных источниках Востока (византия, армян и т.д.) их связывают с белыми гуннами и называют «эфталитами». Как бы то ни было проблема қиян/хиюн в восточных источниках начинается со времен арья (ариан) мен тур (тұран) и находит продолжение в гуннах (хунну, хиюн, эфталиты).

Ключевые слова: Домбауыл, қият, әфсана, Добу мерген, Тоқтауыл.

Artykbaev Zh.O.

L.N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan

THE STORY OF DOMBAUL OF KIYAT (EXPERIENCE IN INTERPRETATION OF MYTH)

The materials included in the complex oral traditions of the Kazakh naroda very rich. If we use these sources in conjunction with the folklore heritage of other Turkic-Mongol peoples, with monuments of written culture of the East, we could answer many mysterious questions of ancient history. For this reason, in order to recreate the historical portrait of the legendary personality, we have taken up the interpretation of mythological stories about Dombauyl Mergen, who is a bright figure in the beautiful historical and folklore heritage of the Kazakh people, as well as other peoples of Central Asia.

Based on the fact that Dombauyl and similar heroes of the ancient world have been preserved in oral tradition, and especially in myths, we can assume that this person represents a hero of the pre-written period of history. One of the indicators of this is the polyvariance of the name Dombauyl in the Turkic-Mongolian oral tradition-Domrul, Dobun-Bayan, Duin-Bayan, Dobu Mergen, Toktauyl. In this regard, we are also interested in the materials of the historical past of the kiyats (KAZ. Kiyan, English xionites, Avest. x'iaona; Pehl. xyōn/hyōn; Sogd. Xwn). In the Kazakh Shezhire Dombauyl Mergen presented as the ancestor of kiyato. «Kiyat» and «Kiyan» are one and the same, since t in this case is used as a plural, as mentioned in the shezhir of Abulgazi Bahadur Khan. Iany in the text, the Avesta, referred to as the «Hyun» in «Shahnameh» also written as in «Avesta». In ancient written sources of the East (Byzantium, Armenians, etc.), they are associated with the white Huns and are called «eftalites». However, the problem of Kiyan/hiyun in Eastern sources begins with the time of Arya (Arian) men Tur (Turan) and is continued in the Huns (Hunnu, hiyun, eftalites).

Keywords: Dombaul, Kiyat, legend, Dobu Mergen, Choctaul.

Жәкішева З.С.
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: zabira.zhakisheva@gmail.com

ҰЛЫ АБАЙДЫҢ АЙНАЛАСЫНДАҒЫ ӨНЕРПАЗ ТҰЛҒАЛАР МЕН МУЗЫКАЛЫҚ АСПАПТАР

Еңбектің «Сөз басы» аталатын бірінші бөлімінде халқымыздың бас аспабы саналатын домбыраға негізделген дәстүрлі ән-күй өнері сөз болады. Халықтық дәстүрлі өнерді жасаушы және жеткізуші Ұлы Дала тұлғалары қолданған музыкалық аспап-мұралардың жинақталып-сақталуына, зерттеп-насихатталуына музей мекемелерінің атқарып отырған ғылыми-танымдық рөлі айтылады. Сондай-ақ, Абай өмір сүрген ортадағы өнерпаз-тұлғалардың ұлы ақынның мәңгілік шығармаларымен сусындап қана қоймай, өз жандарынан ән-күйлер мен өлең-жырлар шығарып, қазақтың аспапты-музыка өнерінің дамуына үлес қосқаны айтылады.

Еңбектің «Абай, ұрпақтары және музыкалық аспап-мұралары» бөлімінде Абайдың және ақынның тікелей ұрпақтары саналатын өнерпаз-тұлғалар тұтынған тарихи домбыралар жайынан мағлұмат беріледі.

Еңбектің «Абайдың айналасындағы өнерпаздар мен музыкалық аспаптары» бөлімінде Абайдың ән-күй шығармашылығын жалғастырушы тұлғалар мен Шыңғыстау өңіріне кең тараған үш ішекті домбыралар жайы сөз болады.

Қорытынды бөлімде қазақ домбырасы мен домбыра аспабына негізделген ән-күй шығармашылығының ұлт өнер-мәдениеті тарихындағы алатын орны мен маңызы айтылады.

Түйін сөздер: Абай, домбыра, өнерпаз тұлғалар, музыкалық аспаптар.

Кіріспе

Халқымыздың негізгі де төл мұрасы саналатын домбыра аспабымен орындалатын дәстүрлі ән-күй өнерінің негізін салып, іргесін бекіткен өнер-мәдениет тұлғалары ел ішінде көптеп саналады. Олардың тұтынған музыкалық аспап-мұралары қазіргі кезде жаңа технологиялық жетістіктермен жабдықталған кең де сәулетті музей ғимараттарында сақталып-насихатталуда. Мұның өзі халықтық дәстүрлі өнерді жасаушы және жеткізуші Ұлы Дала тұлғаларына деген құрмет пен сүйіспеншіліктен және тарихи мұраларды сақтап, болашақ ұрпаққа жеткізуге деген қамқорлықтан туындаған маңызы зор шара екені белгілі. Тұлғалар мен мұралар тарихына деген мұндай танымы мол тағылымды шаралар еліміздің барлық аймақтарында жүзеге асырылуда.

Қазақтың кең-байтақ Ұлы Даласы ел арасынан суырылып шыққан тарихи тұлғаларға кенде болмаған. «Тұлға бар жерде – мұра, ал мұра бар жерде – тұлға бар» дейміз. Тұлға мен мұра егіз ұғым және бұл сөз әркім-әркімге қарата айтылып, таңыла бермейді. Бұл ретте ұлы бабамыз – Әбунасыр әл-Фараби, Махамбет, Жамбыл, Біржан-сал, Әміре, Ахмет, Сейтек, Дина әжеміз секілді т.б. өнер-мәдениет тұлғаларын атасақ, олардың ән-күй шығармашылықтарына серік болған көне музыкалық аспаптарының тарихы да өз алдына маңызды.

Мәселен, Абайдың, ұрпақтары мен айналасындағы өнерпаз-тұлғалардың өмірі мен өнеріне серік болған тарихи музыкалық аспап-мұралары еліміздің бірқатар музейлерінің қор-көрмелеріне жинақталып, сақталып, зерттеліп-насихатталуда. Олар ұлы ақынның мәңгілік шығармаларымен сусындап қана қоймай, өз жандарынан небір шұрайлы ән-күйлер

мен өлең-жырлар шығарып, оны музыкалық аспаптармен орындап насихаттай білді. Осылайша, Абай айналасындағы шыңғыстаулық өнерпаздар қазақтың аспапты-музыка өнерінің дамуына барынша үлес қоса білді.

Төменде Абайдың өмірі мен шығармашылығына қатысты болып келетін өнерпаз тұлғалардың еліміздің музейлері қорына жинақталған және жеке адамдардың қолдарында сақталған музыкалық аспап-мұралары жайында қысқаша мағлұмат беріледі.

Негізгі бөлім

Абай, ұрпақтары және музыкалық аспап-мұралары

Абай Құнанбайұлы (1845-1904) – ұлы ақын, ойшыл-философ, ағартушы, композитор. Қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Шыңғыстау өңірі, Абай ауданының, сырт «Қасқабұлақ» жайлауында дүниеге келген. Әкесі Құнанбай мен анасы Ұлжаның «от басы, ошақ қасы» тәлім-тәрбиесінен нәр алып өскен жас Абай жан-жақты саналы, білімпаз, ойшыл, кемеңгер болып қалыптасты. Білім-ғылымға деген құштарлығының, ұмтылысы мен ізденісінің арқасында орыс, шағатай, араб, парсы, татар, түрік тілдерін меңгерді. Осы тілдерде жарық көрген ғұламалардың шығармаларымен танысып, кітаптарын оқыды және өзінің бірқатар шығармаларын осы тілдерде жазды. Абай – қазақтың ұлан-ғайыр Ұлы Даласын Батыс пен Еуропа елдерінің әдебиетімен, мәдениетімен, өнерімен, білім-ғылымымен, тарихымен жалғастырушы дәнекер болды.

Патшалы Ресейден қуғын көріп, Шыңғыстау өңіріне жер аударылған Е.П. Михайлэс, Н.И. Долгополов секілді орыс революционерлерімен бірігіп, 1883 жылы Семей қаласында алғаш рет ашылған «Өлкетану музейінің» іргесін қалады. Абайдың қолдау-көмегімен ел ішінен 50-ден аса ұлттық мұралар жинақталды. Қазіргі кезде «Семейдің облыстық тарихи-өлкетану музейі» аталатын бұл музейдің қор-коллекциясында жалпы Шыңғыстау өңірінен жинақталған көне қылқобыздың екі нұсқасы, домбыра, сыбызғы, шаңқобыз, дабыл, даңғыра, асатаяқ қатарлы ондаған музыкалық аспап-мұралар сақталып-насихатталуда.

Сондай-ақ, музейдің көрмелеріне Абайдың аспапты-музыкалық ән-күй шығармашылығын жеткізуші және жалғастырушы – Мәдениет Ешкеев, Жәнібек Кәрменов, Бекен Жамақаев, Болат Сыбанов, Аманкелді Жікенов, Келденбай Өлмесеков т.б. секілді шыңғыстаулық әнші-сазгерлердің тұтынған домбыра, қобыз, сырнай аспаптары қойылған. Сон-

дай-ақ, Шәкір Әбенов, Кәмен Оразалин, Мерғали Ибраев, Төлеген Жанғалиев, Төкен Ибрагимов қатарлы ақын-жазушылардың шығармалары, өлең-жыр кітаптары мен зерттеу еңбектері қойылған.

Домбырасы: Көнекөз қариялар мен зерттеушілердің деректерінде Абайдың өз ғұмырында бірнеше домбырасы болғаны айтылады. Соның бірі – Семейдің тарихи өлкетану музейінің қорына 1885 жылы Абай өз қолымен тапсырған екі ішекті қоңыр домбырасы (Сур. 1). Аспаптың шанағы тұтас ағаштан шауып жасалған, бет қақпағы ағаш шегелермен бекітіліп, оған үш дыбыс ойықтар салынған. Уақыт өте келе бұл тарихи домбыра отбасылық мұрадан өтіп халықтық жәдігерге, ұлттық құндылыққа айналды.

1980 жылғы тамыз айының 1-ші жұлдызында № 358 санмен Алматыда Қазақтың республикалық музыка аспаптары музейін ұйымдастыру жайында Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің Жарлығы шығарылды. Осы Жарлыққа сай еліміздің әр өңірлеріндегі музейлердің қор-көрмелерінде сақталған тарихи тұлғалардың тұтынған музыкалық аспап-мұраларын бір жерге жинастыру жұмыстары атқарылды.

Соның нәтижесінде 1981 жылы Семей қаласындағы Абайдың әдеби-мемориалдық музейінде сақталған Абайдың, одан баласы – Ақылбайдың, одан немересі – Исрайылдың қолына өткен үш ішекті тарихи домбырасы аталған музейге алғашқы коллекциялардың бірі болып әкелінді. Абайдың осы үш ішекті домбырасын кейіннен 1960-63 жылдар шамасында Исрайылдың қыздары Күлзипа мен Нәзипа Семейдегі Абайдың әдеби-мемориалдық музейінің қорына тапсырғаны жайында деректер сақталған (Турсунов, 1981; Жәкішева, 1991).

Үш ішекті домбыраның Қазақстанның басқа өңірлеріне қарағанда, әсіресе, Шыңғыстау өңіріне кең тарағаны жайында өнертану ғылымда-

Сур. 1. Абайдың Семей музейінде сақталған түпнұсқа көне қоңыр домбырасы.

Fig. 1. Abay's original old dombyra, stored at the Semey Museum.

рының кандидаты Б.Ш. Сарыбаев: «...Үш ішекті, кейде шанағының ішіне тартылған қосымша ішектері тағы бар көне домбыралар Семей облысы, Шыңғыстау өңірінің Абай ауданында жиі кездеседі. ...Ел ішінде Абай дәстүрінде үш ішекті домбыра тартудың Т. Мамырбеков, М. Әзімханов т.б. секілді тамаша орындаушылары көп болған. Олардың орындауында «Боз жігіт», «Боз айғыр», «Асан қайғы» т.б. қатарлы халық күйлері болған», -деп мәлімет береді (Сарыбаев, 1981: 119).

Абай екі және үш ішекті домбыраны шебер меңгере жүріп, өз жанынан шығарған «Айттым сәлем, қаламқас», «Желсіз түнде жарық ай», «Көзімнің қарасы», «Қараңғы түнде тау қалғып», «Сегіз аяқ», «Өзгеге көңілім тоярысың» т.б. секілді елуден аса ән-романстар ел арасына кең тарады. Абай әндерін Б.Г. Ерзакович, А.Қ. Жұбанов секілді академик ғалымдар аса мән беріп зерттеу еңбектеріне енгізгені белгілі. Сондай-ақ, Абай күй өнеріне де ден қойып, өз жанынан бірнеше күй шығарғаны туралы күйші-зерттеушілердің еңбектерінен белгілі. Мәселен, «...Абайдың «Мамыр түні», «Торы жорға» аталатын күйлерін алғаш жеткізген домбырашы Ғайса Сармурзин (1904-1987) болды. Оның орындауында жазып алынған күйлерді 1983 жылы ҚР Еңбек сіңірген артисі, күйші Уәли Бекенов (1934-2004) нота жазбасына түсірді», -деп көрсетеді күйші-зерттеуші М. Әбуғазы (Әбуғазы, 2009).

Ал Абайдың «Майда қоңыр» күйін жеткізген Жүнісбай Стамбайұлының (1891-1973) орындауында нота жазбасына күйші-ғалым Мұрат Әбуғазы түсірсе, Абайдың «Ақтолықын» аталатын күйін анықтап, мазмұндық құрылымын зерттеп, нота жазбасына түсірген өнертану PhD докторы, күйші Ардаби Мәулетұлы (Мәулетұлы, 2020).

«...Абай күйлерінің үш ішекті домбыраға арналған нота жазбаларын алғаш рет Құрманғазы атындағы консерваторияның түлегі, домбырашы Нұргүл Әкімғожина (1965-2018) түсірді», - деп жазады зерттеуші Ж. Шәкәрімов (Шәкәрімов, 2013: 62).

Осылайша, Абайдың аспапқа негізделген музыкалық шығармалары білім жүйесі мен өнер сахнасы арқылы жеке орындаушылардың, оркестрлер мен ансамбльдердің репертуарларынан тұрақты орын алды.

Домбырасы: Абай тұтынған үш ішекті домбыраның жалпы ұзыны – 92 см. Шанағы тұтасымен қарағай ағашының түбірінен ойып жасалған. Бет тақтайы ағаш желіммен және 24 (жиырма төрт) дана қатты жынысты қайың ағашынан жасалған шегемен бекітілген. Бет тақтайдың орта тұсында 10 (он) ұсақ үндік ойықтар бар. Жалпақтау мойынына он екі перне байланған. Аспап XIX ғ. 2-ші жартысын-

Сур. 2. Абайдың Алматы музейінде сақталған үш ішекті домбырасы.
Fig. 2. Abay's three-stringed dombyra, stored at the Almaty Museum.

да жасалған. Өңі сарғыш түсті. Түпнұсқа (сур. 2) (Ықылас Дүкенұлы...).

Ділда Алшынбайқызы (1843-1924) – деректерде ұлы Абай – бәйбішесі Ділдаға арнап шағын домбыра жасатқаны айтылады. Көркіне ақылы сай Ділда Абай ауылына келіп-кетуші өнерпаздар мен әнші-күйшілердің өнерін тамашалаумен қоса, өзі де тамылжыта ән салып, Абай әндерінің насихатшысы бола білген. Ділдаға арнап Абай жасатқан домбыраның түпнұсқасы Алматы қаласындағы ҚР Мемлекеттік Орталық музей-

дің қор-көрмесінде сақталуда.

Домбыраның көшірме нұсқасын осы жолдар авторының тапсырысымен Қазақстанның Мәдениет қайраткері, белгілі шебер А. Құмаров жасады.

Домбырасы: Ділда тұтынған домбыра екі ішекті, жалпы ұзыны 82 см., шанақ биігі 11 см. Мойын бетіне жұқалап сүйек пен пластиктен ою-өрнектер салынған. Шанағы жұмыр, тұтас ағаштан шабылған. Аспаптың бұл көшірме нұсқасы 1995 жылдан бері Ықылас Дүкенұлы атындағы халықтық музыка аспаптары музейінің алтын қорында сақталып насихатталуда (Сур. 3) (Ықылас Дүкенұлы...).

Халиолла Құнанбайұлы – 1848 жылы дүниеге келген Абайдың кіші інісі. Әкесі Құнанбай қажы Халиолланы Омбыдағы екі жылдық «Ғабитхан» медресесіне оқуға береді.

Сур. 3. Ділда домбырасының көшірме нұсқасы.
Fig. 3. Copy version of Dilda's dombyra.

Осы екі жылдың өзінде-ақ өнер-білім жинаған зерек Халиолла скрипка, гармон аспаптарын қоса меңгеріп, Шыңғыстау өңірінің Абай ауылында алғашқы әуесқой скрипкашы атанады. Абай екеуі қастарына Ысқақ, Оспан, Смағұл секілді іні-туыстарын жинап алып, оларға орысша сабақ беріп, гармон, скрипка аспаптарын ойнауды үйретіп, өнерге баулиды.

Шыңғыс төренің баласы Шоқан Уәлиханов Омбы Кадет корпусында оқып жүрген Халиолланың зеректігіне көңіл аударып, бос мезгілінде орыс ғалымдарының шығармаларын оқытып, түсіндіріп, ұстаздық етеді. Халиолла Омбыдағы оқуын бітірген соң, Абайдың қаражат-көмегімен Москвадағы «Павлов кавалериясы» аталатын жоғары әскери мектепке оқуға түседі. Осы оқу орнын бітірген ол «корнет» деген әскери шен алып шығады.

Сүйген қызы Айғанымның ата-анасы мен туыстары екеуінің тұрмыс құруларына қарсы болғандықтан Айғаным осы күйіктен қайтыс болады. Омбыда қызметте жүрген Халиолла да көп ұзамай Айғанымның қайғысынан дертті болып, науқасқа шалдығып дүние салады. Осылайша Халиолла алған білімі мен өнерін туған халқына бере алмай дүниеден ерте өтеді.

Халиолла тұтынған скрипка, гармонь аспаптары елде сақталмаған.

Шәкәрім Құдайбердіұлы (1858-1931) – аға сұлтан Құнанбай қажының Күңке деген бәйбішесінен туған Құдайбердінің баласы. Шәкәрім жеті жасқа толғанда әкесі қайтыс болады. Содан бастап Абай өскен ортада тәрбиеленген ол ақын, шежіреші, ғалым, сазгер секілді өнер түрлерін меңгерген талант иесі болып қалыптасты. Шәкәрімнің бастама-бастауымен Абай ауылы мен ақын айналасына өнерлі жастардың жиі жиналатыны жөнінде: «...Абай ауылына келіп-кетуші жастар ән салып, өлең айтып, скрипка, гармонь, домбыра тартып, басқа да өнер түрлерін көрсетіп жарысқа түсетін. Сол жиынды бастаушы Шәкәрім болатын», – деп көрсетіледі зерттеушілердің еңбектерінде (Садықова, 2013).

Шәкәрім есейе келе Мекке-Мәдинаға қажылық сапарға аттанады. Меккедегі қажылықта үш айдай болған Шәкәрім осы сапары жайында баласы Ақатқа қалдырған естелігінде: «...Меккенің тарихи орындарында болып көп қажеттерімді таптым, Мәдинаға бардым. Одан араб халқының ескі замандағы Абу Суфиян, Қытай тарихшысы Юан-Шау-Ми-Ши сияқты ғұламаларының жазбаларымен таныстым. Үнді, Парсы, Рим ғалымдарымен пікір алыстым.... Тарихи орындарды ақтарып, «Тарих ғұмими», «Тарих ғұсмани», «Тарих интишар слам» кітаптарын, Нашим Ғасымбектің «Түрік тарихы», Абылғазы жазған «Шежіре түрік», В.В. Радловтың «Ойғыр туралы», Аристовтың «Түрік нәсілі туралы», түркінің

ең ескі шежіресі «Құдатғу білік», «Кушушидам» кітаптарын алдым», – деп жазады (Шәкәрім, 2011).

Шәкәрімнің жастайынан домбыра, гармонь аспаптарында ойнай білетіні жөнінде:

*«...Он жасыма келген соң,
Домбыра, гармон білген соң,
Мылтық атып жүрген соң,
Аңшы боп түстім азапқа...», –*

деп келетін өлең жолдарында айтылады (Сапаралы, 1992: 72).

Шәкәрім қажы Абайдың ән-өлеңдерінен нәр ала жүріп, өз жанынан әндер мен өлең-жырлар шығара бастады. Өз жанынан «Жастық туралы», «Қозы көш», «Еңлік – Кебек», «Анадан алғаш туғанда», «Кәрілік» т.б. секілді өзінің төлтума өлеңдеріне әндер шығарды. Оның «Бұл ән, бұрынғы әннен өзгереді» аталатын туындысы қазақтың ән өнері тарихында құрылысы бөлек, өзіндік айшықты мәнерімен ерекшеленеді. Қазіргі кезде бұл әндер Р. Рымбаева, Т. Асар, К. Өлмесеков секілді белгілі әншілердің репертуарынан тұрақты орын алған.

Шәкәрім Құдайбердіұлының бір баласы Шәмелдің ұрпағы Бану апа Шәмелқызы (1923-2002) кезінде Абай ауданына қарасты «Құндызды» ауылына ұзатылып, өмірінің соңына дейін сол ауылда өмір сүрді. Шәкәрім қажыға аумақ тартқан апамыз 10 бала тәрбиелеп жеткізген «Алтын медалді – Ардақты Ана». Еңбек және тыл ардагері ретінде ҚР Президенті, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Жарлығымен «1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы жеңісінің 50 жылдығы» Мерекелік медалімен және Алғыс хатымен марапатталған. Шәкәрім қажының немере қызы саналатын Бану апаның кіндігінен тараған ұрпақтары қазіргі кезде де Семей қаласында, Абай ауданы мен Құндызды ауылында өмір сүріп отыр.

Домбырасы: Шәкәрім қажы тұтынған екі ішекті домбыра – Шыңғыстау өңірінің тумасы, Шәкәрім қажының тікелей ұрпақтарының бірі, мекенат – Медғат Құлжановтың қолында сақталған. Домбыраның шанағы ұзынша, тұтас ағаштан шауып жасалған. Бегі жұқа тақтаймен жабылған. Мойыны жалпақтау ұзынша.

Сур. 4. Алматы музейіндегі Шәкәрімнің домбырасы.
Fig. 4. Shakarim's dombyra, stored at the Almaty Museum.

Аспап бірнеше рет жөндеу мен тазалаудан өткізіліп, тұтасымен ақшыл қоңыр түске боялған. Домбыраны 2019 жылы ҚР Еңбек сіңірген артисі, белгілі әнші Ерлан Рысқали Ықылас атындағы халық аспаптары музейінің қорына тапсырған. Аспап түпнұсқа (Сур. 4) (Ықылас Дүкенұлы...).

Тұрағұл Абайұлы (1875-1934) – Абайдың әйелі Әйгерімнен туған дарынды балалардың бірі. Оның музыкаға әуестігін байқаған Абай Семей қаласындағы Яков деген скрипкашыға ақысын төлеп жүріп үш жыл оқытады. Скрипка мен домбыра аспаптарында ойнауды меңгерген зерек Тұрағұл «Боз жігіт», «Сары өзен», «Қалмақтың күйі» т.б. секілді халық күйлерімен қоса, Халиолладан үйренген орыстың «Однополка», «Дунайская волна» т.б. шығармаларын домбыра мен скрипка аспаптарында кезек-кезек ойнап ел арасына таратқан.

Тұрағұл тұтынған домбыра, скрипка аспаптары сақталмаған.

Исрайыл Ақылбайұлы (1895-1959) – Абайдың өнерпаз балаларының бірі – Ақылбайдың ұрпағы. Ақылбай әкесі Абаймен бір жылда дүниеден өткенде Исрайыл 10 жаста қалған. Бала кезден домбыра ойнауды меңгеріп, өсе келе әнші, сазгер, күйші болып қалыптасады. Абай қолданған үш ішекті домбыра баласы Ақылбайға, одан Исрайылға мұраға қалады. Екі және үш ішекті домбыраларда ойнауды шебер меңгерген Исрайыл «Ала байрақ», «Бұлаң жігіт», «Саймақтың сары өзені», «Арғынғазы» секілді халық күйлерімен қоса, Абайдың «Торы жорға», «Мамыр түні», «Майда қоңыр», «Ақтолқын» т.б. күйлерін де ел арасына таратып насихаттаған.

Шыңғыстау өңірінде кездесетін домбыралардың құрылысы басқа өңірлерге қарағанда өзгешелеу болып келеді. Абай айналасындағы айтыс ақындары мен әншілер қолданатын домбыралар көбінесе екі, үш ішекті және тоғыз пернелі болып келеді. Домбыралардың шанағы бұрышты, текше немесе үш бұрышты тұмарша тәрізді етіп жасалады. Ел ішінде бұл нұсқа «тұмар домбыра» деп те аталады. Осы тұмар домбыра нұсқасын Абайдың айналасындағы Әни-яр Молдабайұлы, Әлмағанбет

Сур. 5. Исрайыл тұтынған домбыра.
Fig. 5. Israiyl's dombyra.

Қапсәлемұлы секілді әншілер де үнемі қолданып келген.

Домбырасы: Исрайыл тұтынған Халықтық музыка аспаптары музейінде сақталып отырған екі ішекті тұмар домбыраның шанағы үш бұрышты, бет қақпағына жалғыз үндік ойық салынған. Мойыны жалпақтау, 9-12 пернелі. Өңі – қоңыр түсті, боялмаған табиғи. Түпнұсқа (Сур. 5) (Ықылас Дүкенұлы...).

Әйткеш Толғанбаев (1924-1995) – Шыңғыстау өңірі, Абай ауданы Қарауыл ауылында дүниеге келген ол қазақтың кәсіби аспапты-музыка мәдениеті мен өнеріндеесімі аңызға айналған тұлға. Ұлы Абайдың немере інісі. Арғы атасы Ырғызбайдың төрт ұлдарының бірі Мырзатайдан – Толғанбай, одан – Әйткеш дүниеге келген. Анасы – Бибісара қазіргі тілмен айтқанда меццо-сопрано дауысты ғажайып әнші болған және Абай әндерін тамылжыта шырқап таратқан. Қазақстандағы кәсіби скрипкашылар мектебінің негізін салған дарын иесі, ҚР Еңбек сіңірген артисі Шыңғыстау өңірінің Абай ауылында Халиолла, Түсіпжан секілді әуесқой халық өнерпаздары Семей қаласындағы орыс музыканттары ойнайтын скрипка аспабына аса қызығушылық танытқаны белгілі. Әйткеш те осы қызығушылықтың арқасында кәсіби скрипкашы болуды армандайды. Өнерге осындай құнарлы ортадан қанат қаққан ол Тәттімбет, Құрманғазы, Біржан сал, Естай т.б. секілді халық композиторларының шығармаларын скрипка аспабында алғашқы кәсіби орындаушы, жеткізуші, насихатшы болды.

«...1942 жылы майданға жіберілген Әйткеш неміс-фашистерінің мұздай қаруланған жойқын шайқастарының бірінде ауыр жараланып ес-түссіз жатқан жерінен тұтқынға түсті. Оның азиаттық скрипкашы екенін білген офицерлер неміс композиторларының шығармаларын күндіз-түні саусағынан қаны ағып, жаны кеткенше ойнататын. Соғыс аяқталып, тұтқын азабын тартып, денсаулығынан айырылып, құр сұлдерімен елге жеткен оны 1947 жылы жалған жаламен тағы да Колыма, Бутырка түрмелеріне, Қиыр Сібірге, Магадан азап лагерлеріне жер аударады... Осындай ауыр жылдарды бастан өткеріп елге оралған Әйткеш Крейслердің «Махабат қуанышы», Сарасатенің «Цыган толқындары», Брамстың «Венгер биі», Огинскийдің «Полонез», Моцарт, Бетховен т.б. секілді әлемдік композиторлардың классикалық шығармаларын орындап, үздік өнер көрсетіп, ұстаздық жұмыс атқарады. Оның орындаушылық шеберлігі мен біліміне тәнті болған музыка мамандары оны «Қазақтың Паганиниі» деп бағалады...»-деп жазады Әйткештің өмірі мен шығармашылығы жайлы қалам тербеген белгілі журналист-жазушы Қ. Сәрсенбай (Сәрсенбай, 1995).

Әйткештің қазақ өнері мен мәдениетінде, кәсіби өнер ортасында шынайы мойындалуы мен ақталуы – ата-бабалар армандаған ел тәуелсіздігімен тұспа-тұс келді. Ел тәуелсіздігін көзбен көрді, қуанды, жылдар бойғы көрген азабы бір сәтте ұмытылды, 1992 жылы толық ақталды. Оның 1942 жылдан басталған қасіретке толы азапты өмірінің елу жылы аяқталды. Әйткештің «Тағдырдың қатал сынағы» атты өмірбаяндық еңбегі 1993 жылы «Қазақстан» баспасынан жарық көрді.

Скрипкасы: Өмірі мен өнеріне серік болып, от мен оқтың ортасынан аман қалып, өзімен бірге елге жеткен тарихи скрипкасын Әйткештің қыздары Сәулетә мен Сәниятә Толғанбаевалар сақтап отыр (Сур. 6).

Абайдың айналасындағы өнерпаз тұлғалар мен музыкалық аспап-мұралары

Ұлы Абай өзінің туған-туыстарымен қоса, айналасында өмір сүрген Әділқанұлы Мұқас, Мұхаметжан, Қиясбай, Түсіпжан, Әлмағанбет т.б. секілді әнші, күйші, сыбызғышы, скрипкашы өнерпаздардың ән-күйге, өнер-білімге деген құштарлығына үнемі қолдау білдіріп отырған. Абай ауылында ескіше білім алып, туа бітті әншілігімен танылған өнерпаздардың бірі – Әлмағанбет.

Әлмағанбет Қапсәлемұлы (1870-1931) – деректерде Абай Семей қаласындағы қолөнер шеберлеріне барып жүріп, өзі жақсы көріп тыңдайтын әншісі Әлмағанбетке қоңыраулы домбыра жасатып сыйға бергені жайында айтылады. Абай домбыра, скрипка аспаптарын қоса меңгерген әнші-күйші өз балалары Ақылбай, Тұрағұлдармен бірге Әлмағанбетті де үш жыл Семейдегі орыс музыканттарына беріп оқытқан. Сол себептен Әлмағанбеттің аты бүкіл Шыңғыстау өңіріне, Семей қаласына «Абайдың әншісі» ретінде танылады. Абай ауылындағы өнер-білім дарыған ортада өскен Әлмағанбет 1914 және 1924 жылдары Семей қаласында Абайды еске алуға арналған әдеби кештерге қатысып, Абай әндері мен күйлерін орындап естеліктер айтқаны жайында деректер сақталған.

Екі және үш ішекті домбыраны шебер меңгерген оның орындауындағы «Түрікпен», «Алшағыр», «Боз торғай», «Азамат қожа», «Тепең көк», «Рүстемнің күйі», «Бұлаң жігіт» аталатын күйлерді кезінде заңғар жазушы Мұхтар Әуезов қазақтың музыка фольклорын жинаушы, ҚР Халық артисі А. В. Затаевичке нотаға түсірткен. Сондай-ақ, скрипкашы Халиолладан үйренген «Дунайская волна», «Птичий марш», «Краковьяк», «Возвратное время» секілді сол тұста Семей өңіріне кең тараған орыс шығармаларын домбыраға салып орындайтыны жөніндегі әң-

Сур. 6. Әлмағанбеттің Семей музейінде сақталған домбырасы.

Fig. 6. Almagambet's dombyra, stored at the Semey Museum.

гімелер бүгінгі музыканттар арасында аңыздай болып айтылады.

Домбырасы: Әлмағанбеттің де өз өмірінде бірнеше домбырасы болғаны жайында мәліметтер бар. Әлмағанбеттің Семейдің «Облыстық тарихи-өлкетану музейінде» шанағы үш бұрышты тұмарша тәріздес етіп жасалған үш ішекті түпнұсқа домбырасы сақталуда. Бет тақтайына ірілеу етіп бір дыбыс ойық, оның астына ұсақ төрт дыбыс ойықтар салынған. Мойыны жалпақтау, оған 8-9 перне байланған. Аспап боялмаған, өңі – сары қоңыр түсті. Түпнұсқа (Сур. 7, 8) (Семей облыстық...; Семей қаласындағы...).

Сур. 7. Әлмағанбет пен Ақиық Нұрғалиұлы.

Fig. 7. Almagambet and Akiy Nurgaliuly.

Сіләмбек Берікбайұлы (1877-1934) – қобызшы, бақсы, жыршы, күйші. Сіләмбектің әкесі – Берікбай Сәтиұлы – Шыңғыстау өңіріне қобызшылығымен, жыршылығымен, емші-бақсылығымен аты жайылған Абайдың замандасы болған адам. Ол 1914

Сур. 8. Сіләмбек нарқобызымен.
Fig. 8. Silambek with his narkobyz.

жылы Семей қаласында өткен ұлы Абайдың қайтыс болғанына 10 жылдық еске алу кешінде нарқобызаспабымен бақсылық сарындарды ойнап, рух шақырып, нарқобыз күйлерін орындаған. Кейіннен осы аспап баласы – Сіләмбек Берікбайұлына мұраға қалған.

Нарқобыз, қобыз күйлерімен қоса, ел арасындағы бақсылар мен емшілерден қобыз сарындары мен күйлерін ойнауды меңгерген Сіләмбек әкесінің ізін басып, 1924 жылы Семейде өткен Абайдың қайтыс болғанына 20 жылдық еске алу жиынына қатысқан. Еске алу кешінде әкесі Берікбайдан мұраға қалған нарқобызбен бірнеше күй тартып, бақсылық өнерін көрсетіп жиналған жұртшылықты қайран қалдырған. Сіләмбектің нарқобыз аспабында ойнап отырған сол кеште түсірілген суреті 1924 жылы Орыс География Қоғамының кітапшасына жарияланған. Бұл сурет осы түпнұсқа фотокөшірмеден алынды.

Нарқобызы: Екі ішекті, ыспалы аспап. Тұрқы әдеттегі қылқобыздарға қарағанда үлкен, беті ашық. Шанақ ішіне айна, темір шығыршықтар, ұсақ қоңыраулар ілініп, басына үкі байланған. Аспап түпнұсқа, көне. Қазіргі кезде де Семейдегі Абайдың әдеби-мемориалдық музей-үйінің қор-көрмесінде сақтаулы. Аспап түпнұсқа (Сур. 8) (Семей қаласындағы...).

Ақат Шәкәрімұлы (1900-1984) – ұстаз, ақын, шежіреші, сазгер, домбырашы. Жастайынан Абай мен Шәкәрімнің мектебінен тағылым алған Ақат Семей қаласындағы мұғалімдер даярлайтын пед.техникумды тәмамдайды. Шыңғыстауда бала оқытып,

ұстаздықпен айналыса жүріп, ақындық шеберлігін ұштап, өлеңдеріне ән шығарып, сазгерлік өнерге ден қояды. Алайда, бойына өнер қонған, жаратылысы бөлек Ақат солақай саясаттың тұзағына ілінеді. Ол Шәкәрім қажы Құдайбердіұлының ұрпағы болғаны үшін ғана жалған жаламен үш рет түрмеге қамалып, ұзақ жыл Ресейдің қалың ормандарында ағаш кесіп, қара жұмысқа жегіліп қуғын-сүргін көрді.

Музыка фольклорын жинаушы, зерттеуші Талиға Бекхожина Шәкәрімнің ән шығармашылығын алғашқылардың бірі болып зерттеп, бірқатар әндерін нота жазбасына түсірді. Соның нәтижесінде 1979 жылы «Жалын» баспасынан жарық көрген «Қазына» атты еңбекке Ақаттың 11 (он бір) әні енгізіліп, нотасымен жарияланды. Белгілі ғалым Қайым Мұхаметқанов: «...Ақат жиырмадан астам ән шығарған, музыка өнері туралы бірнеше өлең жазған, болмысы бөлек адам болған еді...», – деп жазады (Мұхаметқанов, 2007; Шәкәрім, 2011).

Семейлік ұстаз, сазгер, қолөнерші, ҚР Журналистер Одағының, Қазақстан Музыка қайраткерлері Қоғамының мүшесі Арғынбек Ахметжанов (1936 ж.т.) Ақаттың өмірінің соңғы кездерінде аралас-құралас, сырлас болған адам. Ол Абай өлеңдеріне ән жазумен бірге Ақаттың шығармашылығымен де жете таныс болған. Оның «Абай ұрпақтарының үні», «Шыңғыстау» секілді бірқатар әндері топтастырылған «Сазды сапар» атты әндер жинағы 2000 жылы жарық көрді.

Домбырасы: Ақат тұтынған екі ішекті домбыраның бірі Жидебайдағы Абайдың әдеби-мемориалдық музейінде сақталып отыр. Аспаптың мойыны мен шанағы ұзынша. Шанақ арты тұтас ағаштан шабылған. Аспап бірнеше рет әрлеп жөндеуден өткен (Сур. 9) (Абайдың Жидебайдағы...).

Шәкір Әбен (1901-1994) – халықақыны, шежіреші, сазгер, домбырашы. Абай ауданы «Құндызды» ауылында дүниеге келген. Еңбек және соғыс ардагері. ҚР Жазушылар Одағының мүшесі. 1941 жылы екінші дүниежүзілік соғыста өз еркімен майданға аттанып, Сталинград шайқасында ауыр жараланып елге оралды. Соғыс аяқталған 1945 жылы жалған айыппен «халық жауы»

Сур. 9. Ақат тұтынған домбыраның бірі.
Fig. 9. Akat's dombyra

атанып, ұзақ жыл Сібірдің азап лагерлерінде айдауда болды. 1961 жылы толық ақталған ол әдеби және музыкалық шығармашылықпен айналысты. Өз жанынан «Алтай аруы», «Сары жұлдыз» «Жүрекадыр», «Шыңғыстау сазы» т.б. секілді жиырмадан астам ән-күй шығарды. Ән-күйлерін Абай айналасындағы өнерпаздар арасына кең тараған және үнемі қолданыста болған үш ішекті домбырамен (Сур.12, 13, 14) орындап таратқан.

Шәкәрім қажы Құдайбердіұлы, Көкбай Жанатайұлы, Әріп Тәңірберген секілді ақындардан үлгі-өнеге алған Шәкір әр жылдары «Кейпін батыр» (1939), «Таңшебер Жапал» (1962), «Алданған қыз», «Тоқтамыс батыр» қатарлы дастандары, «Шыңғыстау» (1980) т.б. қатарлы өлең-дастандарын шығарып жариялады. 1990 жылы «Халықтар Достығы» орденімен, түрлі медальдармен марапатталды. Ақын-сазгердің туған ауылы Құндыздыда «Шәкір Әбенов атындағы орта мектеп» және «Әдеби-мемориалдық музейі» жұмыс істейді.

Домбырасы: Шәкір ақынның өз өмірінде үш ішекті домбырасының 2-3 нұсқасы болды. Оның бірін үш ішекті домбыра күйлерін насихаттап жүрген, өзі шәкіртім деп таныған домбырашы Нұргүл Әкімғожинаға (1962-2018) сыйға берген. Қазіргі кезде ол мұра Нұргүлдің ұрпақтары қолында сақтаулы. Енді бірі ақынның Құндызды ауылындағы «Әдеби-мемориалдық музейінің» қорында сақталып отыр. Ақынның тұтынған үш ішекті домбыраларының 4 түрлі нұсқасы бар. Аспап тұрқы шағын, бұрышты болып келеді. Домбыраның бет тақтайы халықтық әдіс-тәсілмен қатты жынысты қайың ағашынан жасалған шегелермен бекітілген. Пернелері 9-дан 12-ге дейін тағылады.

Қорытынды

Дәстүрлі музыкалық аспап-мұралар өнер-мәдениет құралы болумен қатар, ұлт тарихындағы аспапты-музыкалық фольклорымызды, күй мен күйшілік, ән мен әншілік және ақын-жыраулық өнерімізді орнықтырған тарихи тұлғалардың өмірі мен шығармашылығын танып-білуге көмектесетін рухани-мәдени мұра. Қазақ халқы үшін домбыра негізгі және басты аспап саналады. Қазақ дүниетанымы бойынша домбыра аспабының бойында адам көкірегіне нұр құятын күйшілік, қолөнершілік, орындаушылық, ақындық, жыршылық, әншілік, жыраулық, өнертанымдық секілді құндылықтар жинақталған. Еліміздің әр өңіріндегі сияқты Шыңғыстау өңірінің өнерпаз тұлғалары да ән-күйлерін негізінен домбыра аспабын қолдана отырып шығарғанын жоғарыдағы деректер нақтылайды. Сондықтан да домбыра аспабына негізделген «Қазақтың аспап-

ты күй өнері» ЮНЕСКО-ның шешімімен «Адамзаттың бүкіләлемдік мұралары тізіміне» енгізілді. Сондай-ақ, 2018 жылы ел Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Жарлығымен «Домбыра мерекесі күні» белгіленді.

Биылғы 2020 жылы туғанына 175 жыл толып отырған ұлы Абайдың ұрпақтары мен айналасындағы өнерпаз-тұлғалардың тарихи домбыра-мұралары уақыт көшімен ілесіп, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып бүгінге жетті. Мұның өзі бүгінгі «Мәдени мұра», «Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар» аталатын Мемлекеттік Бағдарламалардың жалғасы болып табылатын «Ұлы Даланың жеті қырында» көрсетілген «Ұлы Даланың ұлы есімдері» аталатын бағыт-бағдар бойынша келешек ұрпақтарға танымдық әрі тағылымдық мән-маңызымен де ерекшеленеді.

Ұлы Дала төсін сан ғасыр сазды әуенімен әлдилеп, көне заман шежіресін шертіп бүгінге жеткен төлтума музыкалық аспап-мұраларымыз қазақ халқы, оның ұлы Абайдай данышпан тұлғасы, тума талант өнерпаздары бар жерде мәңгі жасай бермек!

Әдебиеттер

Абайдың Жидебайдағы әдеби-мемориалдық музейі қорынан.

Әбугазы М. Шығыстың шыңырау күйлері. – Өскемен: 2009. – 303 бет.

Жәкішева З.С. Абайдың домбырасы // «Ұлан» газ., 7 сәуір. – 1991 ж.

Мәулетұлы А. Абайдың «Ақтолқын» күйі. – Егемен Қазақстан. 21 мамыр 2020.

Мұхамбетқанов К. «Шәкәрімтану мәселесі – 1». – Алматы: «Раритет» баспасы, 2007., // Шәкәрім Құдайбердіұлы «Аңыз адам». – №16, 2011.

Садықова Ш. Абайдың рухани шәкірті // Мәдени мұра. – №6. 2013.

Сапаралы Б. Адалбақан. – Алматы: Өнер, 1992.

Сарыбаев Б.Ш. Қазақтың музыкалық аспаптары. – Алматы: Өнер, 1981.

Сәрсенбай К. Мың өліп, мың тірілген // «Столичное обозрение» газетінің «Атамұра» қосымшасы. 30 наурыз 1995.

«Семей облыстық тарихи-өлкетану музейі» қорынан.

Семей қаласындағы «Абайдың әдеби-мемориалдық музейі» қорынан.

Турсунов А. Домбра великого Абая // «Огни Алатау». 6 мая 1981 г.

Шәкәрім Құдайбердіұлы // «Аңыз адам» журналы. № 16 (28). – 2011.

Шәкәрімов Ж. Көне дүние күмбірі – Алматы: Өнер. – 2013.

Ықылас Дүкенұлы атындағы халықтық музыка аспаптары музейінің қорынан.

References

- Abaidyñ Jidebaidağy ádebi-memorialdyq mýzei qorynan. Ábýgazy M. Shyğystyñ shyñyraı kúileri. – Óskemen: 2009. – 303 bet.*
- Jákisheva Z.S. Abaidyñ dombyrasy // «Ulan» gaz., 7 sáýir. – 1991 j.*
- Máýiletuly A. Abaidyñ «Aqtolqyn» kúii. – Egemen Qazaqstan. 21 мамыр 2020.*
- Muhametqanov Q. «Shákárimtanıy máselesi – 1» – Almaty: «Raritet» baspasy, 2007., // Shákárim Qudaiberdiuly «Añyz adam». – №16, 2011.*
- Sadyqova Sh. Abaidyñ rýhanı shákirti // Mádeni mura. – №6. 2013.*
- Saparaly B. Adalbaqan. – Almaty: Óner, 1992.*
- Sársenbai Q. Myñ ólip, myñ tirilgen // «Stolichnoe obozrenie» gazetiniñ «Atamura» qosymshasy. 30 naýрыз 1995.*
- Sarybaev B.Sh. Qazaqtyñ mýzykalyq aspaptary. – Almaty: Óner, 1981.*
- «Semei oblystyq tarihi-ólketanıy mýzei» qorynan.*
- Semei qalasynndağy «Abaidyñ ádebi-memorialdyq mýzei» qorynan.*
- Shákárim Qudaiberdiuly // «Añyz adam» jýrnaly. № 16 (28). – 2011.*
- Shákárimov J. Kóne dúnie kúmbiri – Almaty: Óner. – 2013.*
- Týrsýnov A. Dombra velikogo Abaia // «Ogni Alataı». 6 maia 1981 g.*
- Yqylas Dúkenuly atynndağy halyqtyq mýzyka aspaptary mýzeiniñ qorynan.*

Жакишева З.С.

г. Алматы, Казахстан

МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ И ЛИЧНОСТИ ИСПОЛНИТЕЛЕЙ В ОКРУЖЕНИИ ВЕЛИКОГО АБАЯ

(К 175-летию Великого Абая)

Первая часть работы, озаглавленная «Начало слова», посвящена главному инструменту нашего народа – домбре, и традиционной музыке, созданной для исполнения на домбре.

Далее говорится о научной и образовательной роли музеев в сборе, сохранении, изучении и продвижении музыкальных инструментов, используемых создателями и исследователями традиционного народного искусства Великой степи.

Последователи Абая не только исполняли произведения великого поэта, но и сами сочиняли песни, стихи, музыку тем самым внося свой вклад в

дальнейшее развитие казахского музыкального искусства.

В разделе «Абай, его потомки и музыкальные инструменты» дается информация об исполнении на исторической домбре людьми, которые являются прямыми потомками Абая или творческими наследниками поэта.

Раздел «Творческое окружение Абая и музыкальные инструменты» рассказывает о людях, продолживших музыкальную традицию трехструнной домбры и музыки Абая, которая широко распространена в регионе Шынгистау.

В последнем разделе описывается роль и значение казахской домбровой музыки и домбры как таковой в истории искусства и культуры нации.

Ключевые слова: Абай, домбра, люди искусства, музыкальные инструменты.

Zhakisheva Z.S.

Almaty, Kazakhstan

MUSICAL INSTRUMENTS AND IDENTITIES OF PERFORMERS SURROUNDING THE GREAT ABAY

(Dedicated to the 175th anniversary of the Great Abai)

The first part of the work, entitled “The Beginning Word”, is devoted to the main instrument of our nation – the dombra and traditional music created to be performed on it.

Further, it talks about the scientific and educational role of museums in collecting, preserving, studying and promoting musical instruments used by creators and researchers of traditional folk art of the Great Steppe.

Abai's followers not only performed the works of the great poet, but also composed songs, poems, music themselves, thereby contributing to the further development of Kazakh musical art.

In the section “Abai, his descendants and musical instruments” there is information about the performance on the historical dombra by people who are direct descendants of Abai or creative heirs of the poet.

The section “Creative environment of Abai and musical instruments” tells about people who continued the musical tradition of three-string dombra and Abai's music, which is widespread in the Shyngistau region.

The last section describes the role and significance of Kazakh dombra music and dombra itself, in the history of art and culture of the nation.

Keywords: Abai, dombra, people of art, musical instruments.

Маулет А.
ҚР Ұлттық музейінің «Халық қазынасы» ҒЗИ
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: mr.ardabi@mail.ru

АБАЙДЫҢ «АҚТОЛҚЫН» КҮЙІ ЖАЙЫНДА

Ұлы Абайдың адамзатқа ортақ бай музыкалық мұрасы, оның ішінде қазақтың күйшілік өнеріндегі бізге сирек жеткен Абай күйлерінің көркем музыкалық тілі және орындаушылық ерекшеліктері туралы айтылады. Бұған дейін қазақ даласында Абайдың 4 күйі табылып жарық көрген болса, бұл мақалада Абайдың «Ақтолқын» атты күйі туралы тың деректер беріліп отыр. Бұған дейін табылған Абай күйлерінегі сарындық, орындаушылық ерекшеліктерін саралай келе, мақалаға арқау болып отырған аталмыш күймен әуендік және орындаушылық жақтан салыстырмалы түрде талданды. Талдана келе, Абайдың бұрын табылған күйлерімен дыбыстық сөйлем және орындаушылық жағынан жақындық бары дәлелденді. Күй жайында табылған құнды деректер Абай күйлерінің болашақ жиналуына, зерттелуіне түрткі болады.

Түйін сөздер: Күй, күй өнері, күйші, рухани мұра, Абай.

Кіріспе

Ұлы Абайдың осы уақытқа дейін бізге жеткен «Май түні», «Майда қоңыр», «Торы жорға», «Абайдың желдірмесі» қатарлы төрт күйі бар.

«Май түні», «Торы жорға» күйлерін жазушы, журналист Шығыс Қазақстандық Ғайса Сармурзиннің (1904-1987) орындауында, күйші-зерттеуші, ғалым Уәли Бекенов 1983 жылы жазып алып, нотаға түсірген (Әбуғазы, 2009). Ал, Абайдың «Майда қоңыр» күйі Шығыс Қазақстанның Шұбартау өңірінен шыққан атақты күйші Жүнісбай Стамбаевтың орындауында 1965 жылы жазылып алынып, бізге жетті (Әсемқұлов, 2015). Біз дебала күнімізден ел арасындағы күйшілерден Абайдың атымен аталатын күйлерді естіп өстік.

П.И. Чайковский атындағы Алматы музыкалық колледжінде 3 курста оқып жүргенімде, ұстазымыз күйші-зерттеуші М. Әбуғазымен бірлесіп «Әшім және Іле аймағының күйлері» атты Іле бойындағы күйшілердің күйлерін негіз еткен бір кітап құрастырдық.

Осы кітапқа қатысты материалдар жинау мақсатында 2008 жылдың жаз кезінде ҚХР-ның Іле қазақ автономиялы облысына күй жинау жұмыстарымен бардым. Іленің Күнест ауданы Зекті қалашығында тұратын Имаш Асқарбекұлы (ол кезде 88 жаста

еді) және Камал Мақайұлымен болған бір сұхбатта Іле бойындағы ертедегі күйшілердің орындауында «Абылай ханның сыбызғысы», «Абайдың ақтолқыны», «Қызылмойын Қуандықтың күйі», «Қарайт батырдың күйі» сияқты ескі күйлердің соңғы кездерде ұмыт бола бастағанын өкінішпен айтты. Әшімнің «Ақ ерке» деген күйін «Абайдың ақтолқыны» деп жаңсақ айтып отыр ма деген оймен, әңгімеге араласып анықтап сұрағанымда, Имаш ақсақал маған «Ақ ерке» күйінің басқа күй екенін, ал «Абайдың ақтолқыны» атты күйдің бұрыннан бері тартылып келе жатқан көне күй екенін айтты. Сондай-ақ, Имаш Асқарбекұлы 1950 жылдардың шамасында Қазақстаннан келген зерттеушілердің осы «Абайдың ақтолқыны» атты күйін естіп, бір жоғымыз табылды деп қатты қуанып, жазып алғандарын да осы әңгімесінде айтып берді (осы деректер бар 2008 жылғы және 2013 жылы жазылып алынған екі бейне таспа интернет сайтта Ардаби Мәулеттің жүктеуінде ютуб парақшасында тұр (Мәулетұлы, 2008), (Мәулетұлы, 2013).

Имаш Асқарбекұлы мен Камал Мақайұлы атақты Әшім күйшіге шәкірт болып, қолынан күй үйренген көнекөз кісілер болғандықтан, бұл кісілер айтқан осы мәлімет, ұлы Абайдың күйлері туралы ендігі жерде ізденуімізге үлкен үміт ұшқынын оятқандай болды.

2010 жылы жаз айында ҚХР-дағы қандастарда сақталған музыкалық мұраларды жинау экспедициясы кезінде, Іле қазақ автономиялы облысы Қорғас ауданы Сарыбұлақ ауылының Шыбарағаш деген жерде тұратын 73 жасқа келген Мәлік Әлиақынұлы есімді күйші ақсақалды жүздестірдік. Ол кісінің орындауында ескі халық күйі «Кенесары-Наурызбай», «Жалғыз қурай сүртеке», Әсет ақын Найманбайұлының «Ән күйі» және «Кертолғау» атты екі күйін, Тергеусізден бері жалғасып келе жатқан Қызылмойын Қуандықтың күйі деп тартылатын екі күймен қоса Тергеусіздің «Мұң-зар», «Нүсіпақынға арнау», «Кеңес» және өзінің «Ана», «Жұбай» т.б. оншақты күй жазып алдық. Мәлік ақсақалмен әңгімелесе келе, Сарыбұлақ өңірінде Тергеусіз Бөлекейұлы деген ел басқарған ақалақшы (мансап аты), күйші болғанын, ол кісіден қалған күйлердің Мәлік күйшіге Тергеусіздің бел балалары Ыбырай, Дәуіт арқылы жеткенін білдік. Мәлік ақсақалдың айтуы бойынша Тергеусіздің Қуанышбай деген кенже баласы да ғаламат күйші болыпты.

Әшім күйші Іле облысының орталығы Құлжа қаласында «Қазақ-қырғыз мәдени ұйымында» өнер көрсетіп жүрген кезінде, Қуанышбай Әшіммен рухани қарым-қатынаста болғаны айтылады. Қуанышбай Тергеусізұлы 1980 жылы магнитофонның кассетасына өз қолымен шертіп жаздырған күйлері Тергеусіздің немересі Сатыбалды Ыбырайұлының қолында сақталған екен. Бұл ұнтаспаны көшіріп алдым. Барлық күйлерді атын атап шертіпті. Жазылған ескі күйлердің арасында «Абайдың ақтолқыны» деген күй де шертіліпті. Одан басқа «Кенесары-Наурызбай» атты ескі халық күйі, әйгілі ақын Әсет Найманбайұлының «Ән күйі», «Кертолғау» күйлері және Қызылмойын Қуандықтың күйі деп тартылатын екі күй, Тергеусіздің «Нүсіпақынға арнау», «Кеңес» қатарлы жиыны 8 күй жазылыпты. Бұл фоножазба көшірмесі менің жеке архивімде сақтаулы тұр.

Негізгі бөлім

Әңгімеміздің басында «Абайдың ақтолқыны» күйінің болғаны туралы деректі жеткізген күйшілер Іленің шығысы Күнес ауданында өмір сүрген Әшім күйшінің шәкірттері екенін айтқанбыз, ал күйдің өзін шертіп ұнтаспасын қалдырған Іленің батысы Қорғас ауданында өмір сүрген Қуанышбайдың өзі де, әкесі Тергеусіз күйші де заманында әйгілі Әшім күйшілермен тығыз рухани қарым-қатынаста болғаны айтылады. Ол туралы біз кездескен Күнес пен Қорғастағы күйшілердің әңгімесінен де естідік.

Енді осы «Абайдың ақтолқыны» деген күймен, осыған дейін табылған Абайдың басқа күйлерінде әуендік немесе құрылымдық жақтан қандай да бір

ұқсастық, жақындық бар ма деген оймен ақынның күйлерін бір-бірлеп тыңдап шығып, салыстырған пікірімізді оқырманға ұсынғанды жөн көрдік. Абайдың «Май түні» күйін тыңдап отырғанда, орта буында астыңғы ішекте «е-ре», үстіңгі ішекте «В-си бемоль» дыбыстарынан әндете басталатын әуен, бірден кіші сағадағы «a¹-ля+g¹-соль» дыбыстарына көтеріліп қайтадан орта буынға және бас буынға барып шалқып қайтып отырады. Бұндай қоңырлатып бастап, бірден жоғары дыбысқа әуендік секірулер жасау көбінесе әнге тән, Абай әндеріне тән ерекшелік. Күйде әуен бір қалыпты жүріп келе жатып, арасында ырғақтық өзгеріс жасап, кідіріп секіртпе ырғаққа ауысып, қайтадан бастапқы жүрісіне келеді және күй аяқталар кездегі қайырма буындарда қайтадан секіртпе ырғақтар арқылы, үстіңгі ішекте «g-соль» дыбысынан «fis-фадиез» дыбысына жарты тондық лига арқылы ауытқу жасап, құлаққа бейне бір аккордтық дыбыс қатарын елестетеді. Мұндай тәсіл көбінесе әннің басталуы немесе аяқталуы кезінде қолданылады. Сондықтан ұлы Абайдың әншілік әлеміндегі кең тынысты, нәзіктікке толы интонациялық ерекшеліктері осы күйлерінде анық көрініп тұр.

Біздің қолымызға түскен «Абайдың ақтолқыны» атты күйде, орта буын «d/g – ре-соль» дыбысынан салмақты, ойлы басталады. Жалпы бұл күйде ойшылдың басқа күйлеріне қарағанда мазмұнындағы зар мен мұңның, өкініштің бейнеленуі дыбыстық және оң қолдағы салмақтап шертілетін қағыс ерекшелігінен байқалады. Ырғақтық және дыбыстық жағынан «Абайдың ақтолқыны» күйі «Майда қоңыр» күйіне жақындығы бар. Мысалы, «Абайдың ақтолқыны» атты күйде негізгі бастапқы әуен орта буында астыңғы ішек «е-ми» дыбысынан басталып «d-c-h – ре-до-си» дыбыс қатарымен үстіңгі ішектегі «a-g – ля-соль» дыбыстарының қабысуымен орындалатын сөйлем, «Майда қоңыр» күйінде де кездеседі. Екі күйдегі сөйлемнің әуендік, дыбыстық жақындығын ноталық таңбалануынан байқауға болады.

Күйші Қуанышбай Тергеусізұлының орындауындағы «Абайдың ақтолқыны» атты күйдегі сөйлемнің ноталық таңбалануы (күйді нотаға түсірген А. Мәулетұлы):

Күйші Жүнісбай Стамбаевтың орындауындағы «Майда қоңыр» күйіндегі сөйлемнің ноталық таңбалануы (күйді нотаға түсірген М. Әбуғазы):

Күйдегі әуендік, дыбыстық жағындағы және бір кездесетін домбыраның орта буыннан кейінгі, кіші сағаға дейінгі «e/a – ми/ля» дыбысынан басталып, астыңғы ішектегі «d-e-f – ре-ми-фа» дыбыстар арқылы айтылатын сөйлемде анық көрінеді.

Жүнісбай Стамбаевтың орындауындағы Абайдың «Майда қоңыр» күйіндегі сөйлемнің ноталық таңбалануы:

Қуанышбайдың орындауындағы «Абайдың ақтолқыны» атты күйдегі сөйлемнің ноталық таңбалануы:

Бұл екі күйде өздеріңіз көріп отырғандарыңыздай, музыкалық дыбыстардың алмасуына байланысты орындалу кезінде ырғақтық (ритм) жағынан аздап айырмашылық болғанымен, екі күй айтар мазмұны жағынан бір-біріне жақын. Екі күйде де сабырлы ой, өткенге өкініш айтып отырған сезімдер, шертпе күйлерге тән екі ішекті кезек теріп және оң қолдағы тегеурінді шертіп алу әдісі арқылы анық көрініп тұр.

«Абайдың ақтолқыны» атты күйдің, өз заманында ел билей жүріп соңына осындай мол мұра қалдырған күйші Тергеусіз Бәлекейұлы арқылы баласы Қуанышбайға көшіп, одан бізге жеткендігін әңгіміміз барысында айттық. Енді осы Тергеусіз Бәлекейұлы жайында қысқаша тоқтала кетейік.

Тергеусіз Бәлекейұлы 1886 жылы ҚХР ШУАР Іле қазақ автономиялы облысы Текес ауданының Қарағанты деген жерінде дүниеге келген. Тергеусіз дүниеге келгеннен кейін көп ұзамай рулы ел, Өр Текестен Қорғастың Сарыбұлақ ауылына қоныс тебеді.

Әкесі Бәлекей аздап домбырашы, әрі өрімші кісі болған. Тергеусіз қызай ішінде Меңіс – Тілеуберді – Жанғабыл – Торғай – Көрпеш руынан тараған. Тергеусіз домбыраны алғаш 7 жасында нағашысы домбырашы әрі ақын Нұрыбектен үйренеді. 13 жасқа келгенде халық күйлерінің басын қайрып тартқан. Ақылына таланты сай Тергеусізді, елдің игі-жақсылары жастайынан ел басқару ісіне баулиды. Ол 1928 жылдан 1933 жылға дейін зәңгі (мансап аты: жүз түтінді басқарады), 1933 жылдан 1947 жылға дейін ақалақшы (мансап аты: мың түтінді басқарады) болып халықтың саяси өміріне белсене араласады. Өзі басқарған Бессарбұлақ, Ақсу, Бесағаш, Ноғайты, Ойманбұлақ қатарлы жерлердегі халық арасындағы қайшылықтарға әділ төрелік етіп отырған.

Тергеусіз 1947 жылдың аяғында өз ауылы Сарыбұлақта бақилық болған. Тергеусіздің артында «Нүсіпақынға арнау», «Өрелі кер», «Ерулік кеңес», «Кеңес», «Бұрылшаның күйі», «Теріс қақпай I, II», «Арнау», «Өр Текес», «Арман-ай», «Көкқамыр», «Жылжып өткен дүние», «Қос төбе» қатарлы артында 20-дан астам күй қалды. Тергеусіздің күйлері жайында бұдан бұрын Шалқар ұлттық радиосынан, белгілі күйші, радио-журналист Сәрсенғали Жүзбайдың «Күй шашу» бағдарламасы арқылы қазақ еліндегі өнер сүйер, күй сүйер ағайынға насихатын жасаған болатынбыз (Күй шашу ...).

Абайдың күйлері шекараның арғы жағындағы елге қалай баруы мүмкін деген сұраққа да өзімізше жауап іздеп көрелік.

XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың бас кезінде Шыңжаң қазақтарының білімі мен ағарту ісі, өнері мен әлеуметтік-саяси жақтарында қызмет еткен қайраткерлердің барлығы дерлік қазақ даласындағы ұлт зиялыларымен тығыз қарым-қатынаста болғаны баршаңызға мәлім. Мысалы, сонау 1920 жылдары Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов және Райымжан Марсековтардың Тарбағатайдың Бақты шекарасынан өтіп (Сәмیتұлы, 2000), Жайырдағы елге баруы, сондай-ақ Іленің арғы жақ бойында туып өскен әйгілі ақын, композитор Таңжарық Жолдыұлы да XX ғасырдың басында Жетісу жерінде болып, қазақ даласындағы ұлттық идеямен сусындап еліне қайтып барған соң, ондағы қазақ руханиятына өлшеусіз еңбек етуі, қазақ ән өнерінің классигі Әсет Найманбайұлының арғы беттегі (Шыңжаң жеріндегі) қазақтың арасына барып, қазақ даласындағы ән-күй өнерінің ол жаққа кеңінен насихатталуына үлкен жол ашуы және Әсет ақынның осы «Абайдың ақтолқыны» атты күйді жеткізген Қуанышбайдың әкесі Тергеусіз күйшімен, Мешпет ақынмен Іленің бойында игі істердің басында дәмдес-тұздас болуы қатарлы мәдени-рухани сабақтастықтың болғаны тарихи деректерде бар (Мешпет, 2008).

Абай мұрасының Шыңжаң жеріндегі ағайынға таралуына себеп болған шығар деп топшылайтын құнды мәліметтердің бірі, жастайынан Абай мен әкесі Шәкәрімнен тәлім-тәрбие алған Құнанбай ұрпақтарының ішінен Зият Шәкәрімұлының қуғын-сүргін жылдары, яғни 1931-1935 жылдар аралығында Шыңжаңдағы қазақтар арасына барып мәдени, оқу-ағарту ісімен шұғылданып, ол жақтағы қазақ жастарын ғылым мен білімге үндеу мақсатында «Шал мен баланың айтысы» және «Қарагөз», «Шұға», «Қалқаман мен Мамыр», «Жалбыр» т.б. пьесаларды сахнаға шығарып, Абай мен Шәкәрім шығармаларын халық арасына кеңінен насихаттауы туралы дерек (Зият Шәкәрімұлының ..., 2017). Міне, осындай тарихи-рухани тұтастықты негіз еткен ұлт зиялыларының жанкешті өнерінің арқасында Абай мұралары екі жақтағы қазаққа кеңінен таралған болуы мүмкін деген ой туады.

Қорытынды

Ұлы ойшыл, данышпан Абайдың музыкалық мұрасы туралы қазақтың музыкатану ғылымының негізін салған академик Ахмет Жұбановтан бастап, Б.Г. Ерзакович, А.В. Затаевич т.б. өнертанушы ғалымдар аса құнды ғылыми пікірлерін берді. Қазақ музыкасын шынайы жанашырлықпен зерттеген Б.Г. Ерзаковичтің өзі Абайдың ән-күй мұрасын толығырақ жинап, зерттеу үшін әлі де экспедициялар ұйымдастыру керектігін баса айтқан. Бұған дейін жарық көрген Абайдың күйлерін жеткізген күйшілердің ауыл арасында, бір-екі әуеннің басын қосып күй тарттық деп жүрген жай адамдар емес екені анық. Мысалы, Абайдың «Майда қоңыр» күйін жеткізген Жүнісбай Стамбаев сонау Хан Абылай заманындағы Байжігіт мұраларын дерлік бізге жеткізген Таласбек Әсемқұлов сияқты дәулескер күйшінің жүрегіне күй дарытқан, М. Мағауин т.б. өнер зерттеушілеріміз бен тарихшыларымыздың назарына іліккен заңғар күйші болғандығын барша жұрт біледі. Сол сияқты Абайдың «Май түні», «Торы жорға» күйлерін Ғ. Сармурзиннің орындауында жазып алып, зерттеп-зерделеп жеткізген У. Бекенов те қазақтың күй өнеріне бір кісідей төрелік айтқан күйші-зерттеуші екені бәрімізге аян. Бұл күйлер де сол арнайы ел ішінен іздеу-жинау жұмыстары кезінде табылған олжалар.

Абайдың заманында үш ішекті домбыра ұстағаны туралы ақынның көзін көрген көнекөздердің тәлімін алған шежіре ақсақал Шәкір Әбенұлының да айтқан деректері бар екені баршаға белгілі. Ал Қуанышбай Тергеусізұлы арқылы біздің қолымызға түскен «Абайдың ақтолқыны» деген атпен жеткен бұл күйді мың ойланып, сан толғана отырып, зердесі

биік өнер зерттеушілерімен қазақ руханиятының жанашырларының назарына ілініп, өз бағасын алса екен, мүмкін болашақ жастардың Абай күйлерін тиянақты ден қоя зерттеуіне осы дүниелердің аз да болса септігі тиер деген үмітпен ұсынып отырмыз. Күллі адамзат бас иген ұлы ақынның ұшан-теңіз рухани әлемі, қазақтай халқы барда әлі жалғасты зерттеле беретіні сөзсіз.

Әдебиеттер

Әбугазы М. Шығыстың шыңырау күйлері. – Өскемен: 2009. – 303 б.

Әсемқұлов Таласбек. Талтүс. СД күйлер жинағы. СД 3. 2015.

Мәулетұлы А. Әшімнің шәкірттері Камал Мақай және Имаш Асқарбекұлымен бірге // youtube порталы, 2008 ж. URL: <https://youtu.be/XoSZDoGDB78> (Автордың жеке мұрағатынан). Қаралған күні 20.02.2020 ж.

Мәулетұлы А. Әшімнің алғашқы шәкірті Имаш Асқарбекұлымен сұхбаты // youtube порталы, 2013 ж. URL: <https://youtu.be/dgs4K6LDUMs> (Автордың жеке мұрағатынан). Қаралған күні 20.02.2020 ж.

«Күй шашу». Хабарда күйші Ардаби Мәулетұлы // youtube порталы URL: <https://www.youtube.com/watch?v=n7CU5lx50lo&t=1515s>. Қаралған күні 20.02.2020 ж.

Самитұлы Ж. Қытайдағы қазақтар. – Алматы: Атажұрт баспасы, 2000. – 312 б.

Мешіпет Т. Дала дарабоздарының екі реткі кездесуі. – Іле газеті, 2008 ж. 15 ақпан.

Зият Шәкәрімұлының тағдыры // Abai.kz ақпараттық порталы. 31.01.2017 ж. URL: <https://abai.kz/post/48605>. Қаралған күні 20.02.2020 ж.

References

Ábúgazy M. Shygystyń shyńyraý kúleri. – Óskemen: 2009. – 303 b.

Ásemqulov Talasbek. Taltús. SD kúler jınaǵy. SD 3. 2015.

Máýletuly A. Áshimniń shákirtteri Kamal Maqai jáne Imash Asqarbekuly men birge // youtube portaly, 2008 j. URL: <https://youtu.be/XoSZDoGDB78> (Avtordyń jeke muraǵatynan). Qaralǵan kúni 20.02.2020 j.

Máýletuly A. Áshimniń alǵashqy shákirti Imash Asqarbekuly men suhbaty // youtube portaly, 2013 j. URL: <https://youtu.be/dgs4K6LDUMs> (Avtordyń jeke muraǵatynan). Qaralǵan kúni 20.02.2020 j.

«Kúy shashý». Habarda kúshi Ardabi Máýletuly // youtube portaly URL: <https://www.youtube.com/watch?v=n7CU5lx50lo&t=1515s>. Qaralǵan kúni 20.02.2020 j.

Sámituly J. Qytaidaǵy qazaqtar. – Almaty: Atajurt baspasy, 2000. – 312 b.

Meshpet T. Dala darabozdarynyń eki retki kezdesi. – İle gazeti, 2008 j. 15 aqpan.

Ziat Shákárimulynyń taǵdyry // Abai.kz aqparattyq portaly. 31.01.2017 j. URL: <https://abai.kz/post/48605>. Qaralǵan kúni 20.02.2020 j.

Маулет А.

НИИ «Национальное достояние»
Национального музея РК
г. Нур-Султан, Казахстан

О КЮЕ АБАЯ «АКТОЛКЫН»

В статье говорится об общем для всего человечества музыкальном наследии великого Абая, а также об особенностях исполнения и выразительном музыкальном языке, дошедших до нас редких кюев Абая. Если до этого времени в казахской степи были найдены и увидели свет 4 кюя Абая, то в этой статье даются сведения о кюе Абая под названием «Актолкын». Подытоживая особенности исполнения и мотивы, найденных до этого момента кюев Абая, мы проводим сравнительный анализ, как со стороны самой мелодии так и с исполнительской стороны, вышеназванного кюя, который является основой данной статьи.

В процессе анализа было доказано сходство исполнения и звукового слога исследуемого кюя, с найденными до этого музыкальными произведения-

ми Абая. Ценные сведения, найденные о кюе, дадут толчок дальнейшему сбору и изучению музыкального наследия Абая.

Ключевые слова: Кюй, искусство кюя, кюйши, культурное наследие, Абай.

Maulet A.

National Museum of the Republic of Kazakhstan
Nur-Sultan, Kazakhstan

ABOUT KUI OF ABAY “AKTOLKYN”

The article is about the common musical heritage of the great Abay for all mankind, as well as about the peculiarities of performance and expressive musical language of the rare kuys of Abay that have come down to us. If up to this time in the Kazakh steppe were found and saw the light of 4 kuy of Abay, this article provides information about the Kuy Abay called “Aktolkyn”. Summing up the features of performance and motives found up to this moment of Abay’s kui, we conduct a comparative analysis, both from the side of the melody itself and from the Executive side, of the above-mentioned kuy, which is the main part of this article.

In the process of analysis, the similarity of the performance and sound syllable of the studied kuy was proved, with the musical works of Abay found before. Valuable information found about kuy will give an impetus to further collection and study of the state of Abay.

Keywords: kuy, skill of kuy, kuyshi, cultural heritage, Abai.

Терекбаева Ж.М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: terekbaevazhaz@gmail.com

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ СУ КӨЛІКТЕРІ

Дәстүрлі су көліктері қазақ халқының тұрмысында маңызды орын алған. Адам және жүк тасымалдауға арналған сал, қайық және кеме су көліктері кең қолданыста болған. Сонымен қатар қазақтар түйе, өгіз, кейбір аймақтарда аттың терісін пайдалана отырып мес салын жасаған. Ерте кезде бітеу сойылған мал терілерінен үрлеп толтырылған мес сал жөнінде деректер кездеседі. Балық аулауда, су жолдарымен жүк тасуда, шаруашылықтың түрлі саласында қолданылатын қайықтар қазіргі таңға дейін еліміздің облыстық музей қорларында экспозицияланған. Қайықтар көлеміне және жасалу әдісіне қарай әртүрлі болады. Ауыр салмақты, жүк тасу үшін байланыстырылып, қосақталып жасалған екі қайықты қазақта қос қайық немесе түйе қайық деп атайды. Қайық түрлерінің атаулары тілдік аймақтық ерекшеліктерде көрініс тапқан.

Түйін сөздер: сал, мес сал, қайық, түйе қайық, қос қайық, кеме.

Кіріспе

Қоғамның дамып өзгеруімен бірге көлік құралдарының, соның ішінде су көліктерінің де маңызы арта түскен. Кез келген халықтың материалдық мәдениеті мен шаруашылықты жүргізу қарекетінің ең маңызды құрамдас бөліктерінің бірі – су көліктері болып табылады. Мысалы, ежелден өркениет ошағы болған Шығыс және Антик мемлекеттерінің тарихындағы көлік қатынас құралдарының көне үлгілері әлемдік өркениеттің маңызды жәдігерінің бірі саналады. Су қатынас көліктері әлемнің барлық жерінде, әртүрлі халықтардың тарихында болғанымен, әр халықтың дәстүрлі болмысына сай өз ерекшелігімен көрініс тапты. Дәстүрлі қатынас құралдарын, соның ішінде су көліктерін өзіне мұра еткен қазақ халқы өзінің дәстүрлі шаруашылығында көшпелі, жартылай көшпелі, отырықшы мал шаруашылығын, сонымен қатар түрлі кәсіпшіліктерді дамытып, шаруашылықты ұйымдастырудың қыр-сырларын игерді. Дәстүрлі шаруашылық түрлері мен тұрмыс-жағдайды ұйымдастыруда су транспорттарының адам өмірінен, тіршілікті қамтамасыз ету жүйесінен алатын орны зор болды.

XVIII ғасырдың басында қазақ даласының Каспий, Балқаш, Арал теңізі, Сырдария, Ертіс, Жайық, Есіл, Іле және т.б. ірі өзен-көлдерінде су көлігі

жүйесі қазақтар, өзбектер, қарақалпақтар мен көршілес орыс халықтары үшін де аса маңызды рөл атқарған. Қазақта сумен адам және жүк тасымалдауға арналған көліктің түрлері: қайық, кеме, сал, паром т.б. болды.

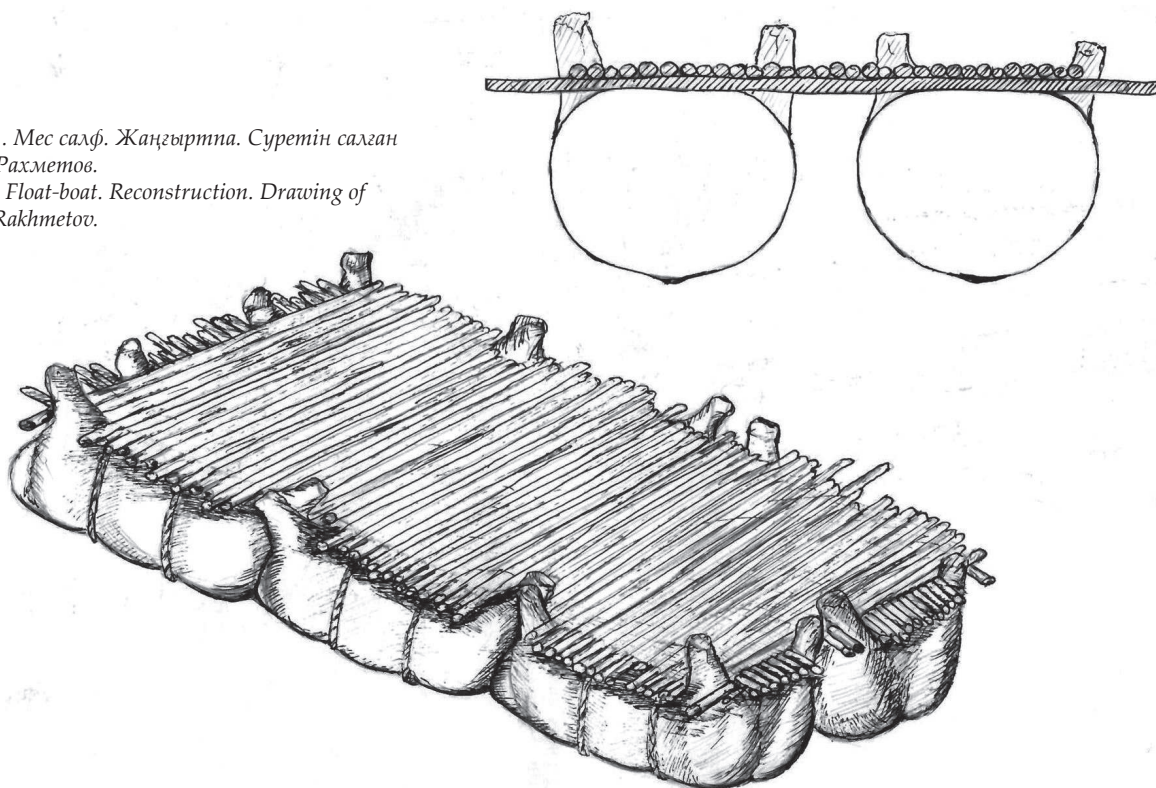
Сал, мес салының қолданылуы

Мес сал. Орталық Азия мен Қазақстан жеріндегі ағашы жоқ далалық жағдайында үлкен өзеннен жүзіп өту үшін ерте кезде бітеу сойылған мал терілерінен үрлеп толтырылған «мес сал» жасалған (Туркестанский сборник ..., 1887) (сур. 1).

«Мес салды» негізінен өгіздің терісінен жасаған, кей жағдайда басқа да малдардың иленбеген, яғни қайыс терілерді пайдаланған. Мысалы, сал жасау үшін ертеде ата-бабаларымыз жемделген өгізді немесе сиырды сою барысында оның терісін етінен асықпай ажыратып, барлық сақтық шараларын қолданған. Әрине, малдың терісін тілгілемей, бітеу сақтап қалуға тырысқан.

X ғасырда өмір сүрген саяхатшы Ибн Фадланнның естеліктерінде түйенің терісінен жасалған салдар туралы баяндайды. Сағыз, Ембі, Ойыл, Жайық өзендерінен өту үшін түйенің терісінен үрленген салдардың үстіне киім-кешек, қару-жарақ, азық-түлік тиіп және бірнеше адамдар мен ұсақ малдар тасымал-

Сур. 1. Мес салф. Жаңғыртпа. Суретін салған
 Ә.Н. Рахметов.
 Fig. 1. Float-boat. Reconstruction. Drawing of
 A.N. Rakhmetov.

дағаны туралы айтып кеткен. Аралдың солтүстік-батыс жағалауына қарай құятын Шаған өзенінен өту барысында жергілікті халық түйе терісінен жасалған қаптарын төсей салып, сол үрленген қаптардың үстіне төрт, бес, алты адамға дейін жайғасып, қолдарына ақ теректің кесінді ағашын ескек ретінде пайдаланып өзеннен өткендігі сиппатталады (Ивлев және т.б., 1995: 30). Ал кейбір деректерде бір адамға арналған үрленген ешкінің терісін пайдаланып, таулы аймақтағы ағыны қатты өзендерден өткен. Кей жағдайларда бір қолтығына қысып, екінші қолымен жүзу арқылы өзеннен өтіп отырған (Россия. Полное географическое ..., 1903: 568). Жылқының терісінен жасалған салдар да кездеседі. Қыс мезгілінің соңына қарай Каспий теңізінің мұздары ери бастаған кезде, балықшылар жылқының терісін үрлеп, қамыстан сал жасаған (Бородин, 1901:, 26-27). Мұндай салдар төрт адамға дейін көтерген.

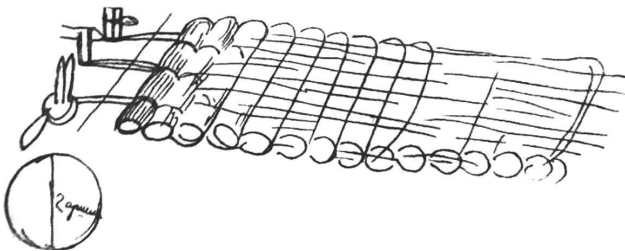
Плано Карпини естеліктерінде теріден жасалған қайықтар туралы: «...Олар өзендерден өту кезінде үрленген терілерді алып, олардың ішін әртүрлі қолда бар заттармен толтырады. Сосын дәл ортасына ер тоқым және басқа да қатты заттарды қойып, өздері сол ортаға қарай отырады. Осы қайықтарын аттың құйрығына байлап, өзеннен өтуге әрекет жасайды. Жылқының өзін басқарып отыру үшін, жанында бір адам жүзіп отырады. Кейде екі ескектің көмегімен

қайықты еседі», – деп айтып кеткен (Путешествие в восточные ..., 1993: 46). Теріден жасалған қайық деп мес салдарды айтқаны түсінікті.

Яғни, қазақтар түйе, өгіз, кейбір аймақтарда аттың терісін пайдалана отырып мес салын жасаған. Дерек көздерінде фото материалдар сақталмаған. Негізінен информаторлардың деректеріне сүйене отырып мес салының реконструкциясы жасалынды. XX ғасырдың басына дейін су көлігінің осы түрі Қазақстан территориясында қолданыста болғаны жөнінде мәліметтер кездеседі (Живописная Россия ..., 1885: 34).

Сал. XVIII ғасырдың басында бөренелерден, бума қамыстан, буылған тал бұтақтарынан жасалған қарапайым жүзу құралы – салды пайдаланған (сур. 2-3) (Живописная Россия..., 1885).

Су жолымен адамдарды, жүктерді тасымалдауға арналған су көлігі өзен-көл маңайында өмір сүретін қазақ халқы үшін ең ыңғайлы уақытша қатынас құралы болды. XIX ғасырдың екінші жартысында Сырдария бойындағы қазақтар өзеннен жүзіп өту үшін өзен жағасында өсіп тұрған қамысты бір-біріне нығыздап, буып, ұзын бойлай біріктірген, сосын бір қатар қамыс бумасын кесе-көлденең қойып құрастырып, уақытша сал жасаған. Деректерге сүйенсек, барлық өзендерде жүзіп өту үшін осы салдарды пайдаланып, ұзақ уақыт ағыс бойымен жүріп отырған.

Сур. 2. Шу өзеніндегі қамыстан жасалған сал
(Валиханов, 1985. Т. 4: 461).
Fig. 2. Float-boat made of bulrush in the Shu River
(Valikhanov, 1985. Т. 4: 461).

Қамыстан, қоғадан, талдың бұтағынан баулап жасалған түрлерінің диаметрі 50 см-дей, ұзындығы 4-5 метр шамасында болған. Бұл 6-8 буманы қатарластырып қойып, көлденеңінен (асты-үстінен) 3-4 жерден мықты сырықтар салып, өзара арқанмен тартып буып, үстіңгі жағына тақтайдан немесе сырғауылдардан төсеніш салынып, олар да арқанмен шандылып бекітілген. Мұндай сал көліктер 2-3 адамды немесе жүкті үлкен өзендерден өткізуге жарамды болған. Арасына су сіңіп, көтеру қасиеті төмендеп кетсе қолданыстан алып тастаған. Сол себепті де сал бір жазға ғана шыдайтын, уақытша су көлігі болып саналады. Өзеннің қатты ағысына шыдамай, өзендегі жартастарға, тастарға тигенде ыдырап, тез бұзылғандықтан уақытша маусымдық мәні бар көлік болып есептеледі. Көбінесе, мұндай салдарды көш барысында, әскери жорық кезінде өзен-көлдерден өту үшін қолданған.

Салды ағызғанда алдыңғы жағында ұзын арықпен таяз жерлерден және жағалаудан итеріліп, өзеннің ағысына қарай бағыттап отырылады. Көп

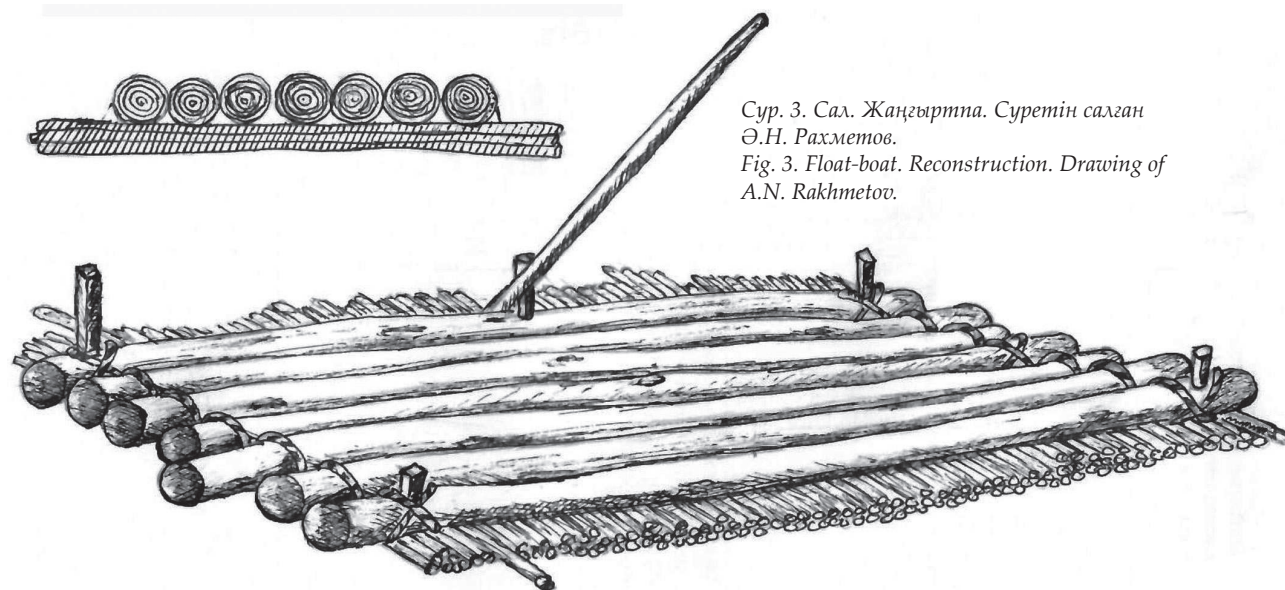
салмақты жүк тасымалдау үшін көлемі үлкен салды ұжымдасып, ауыл-ауылдан көмек шақырылып бірлесе жасаған.

Қазақтар сал қайықты кейде көпірге теңестірген. Яғни жеке құрам мен әскери техникаларды су бөгеттерінен өткізуге арналған жүзбелі көпірді келтірген. Жергілікті жердегі жүзбелі құралдардан жасалуы немесе қолда бар материалдарды қолдану арқылы жиналуы мүмкін. Еліміздің шығысы мен оңтүстік-шығыс аймақтарында кесілген ағаштарды сумен ағызып тасымалдайтын тәсілді – «сал ағыз» деп атаған. Яғни, ағаштардың қалқымалығын пайдаланып, жүктерді жеткізген. Олар көбінесе, кесілген қарағай бөренелерді елді мекендерге жеткізу үшін қолданылған.

Салдар ағысқа қарсы жүзе алмағандықтан, басқару қиындық тудырған. Негізінен арнасын жиі өзгертіп отыратын өзендерде қолданылған. Сол себепті де жоғарыда айтып кеткендей қоға, қамыс сияқты жеңіл материалдардан жасап, белгіленген пунктке жеткен соң суға ағызып жіберген. Қазақтар көңіл-күйі болмай отырғанын, қатты шаршағанын, бастаған ісін бітіре алмағанын «салым суға кетті», «салым суға кетіп отыр» деп жеткізген. Бұл сол салдың қолданыстық мерзімінен, әрі салдың суда ағатын, яғни суда қолданылатынынан шыққан.

Қайықтың қолданыс аясы және тарихи реконструкция

Қайық, сал су көліктері көрші қарақалпақ, өзбек халықтарында да кең қолданыста болған. Олар негізінен балық шаруашылығында пайдаланған. Қайықты көбінесе әлеуметтік жағдайы бар балықшылар

Сур. 3. Сал. Жаңғыртпа. Суретін салған
Ә.Н. Рахметов.
Fig. 3. Float-boat. Reconstruction. Drawing of
A.N. Rakhmetov.

қолданса, ал салды ұзын таяу ағашының көмегімен мал саны аз балықшылар пайдаланған (Шалекенов, 2003: 230).

Ірі өзен-көл жағасында қоныстанған жергілікті саудагерлердің сауда-саттық заттары мал, балық, қолөнер бұйымдары, жүн, қамыс, сексеуіл еді. Саудагерлер заттарын өзінің немесе жалға алған түйесімен тасыған. Сауда қатынас транспорттарын Хиуа, Бұқарадан әкелінген сал, қайықтар да қамтамасыз еткен, қыста мұз үстінен қамыстан жол салған. Өзеннен өту үшін баулап буылған қамысты төсеп, қолдан көпір жасауды қазақтар күзер салу деп атаған. Мұндай көпірлер суға, үстінен өтетін малдар мен көліктерге де төтеп берген. Өйткені қамыстың жуандығы бөшкедей, яғни екі адам құлашы жететіндей етіп буып, арқанмен бір-біріне мықтап матастыра байлап алып, өзенге көлденеңнен төсеп бекітеді. Негізінен мұз шытынағаннан кейін, су жүре бастаған кезде буылған қамысты төсеп күзер салған. Төселген қамыс аязда қатып қалып, оның үстінен ат, арба және т.б. көліктер оңай өтіп отырған. Торғай, Сыр бойы, Іле және Балқаш бойындағы қазақтар мұз үстінен күзер салған. Н.П. Рычков Қараторғай өзенінен көшпелі ауылдар күзер салып өткендігі туралы күнделігінде баяндап кеткен (Рычков, 1772: 57).

Қайықтар суы терең, алабы кең, көпірі жоқ өзендер өткелдерінен арғы жағалауға өту үшін, балық аулау үшін жүк көлігі ретінде қолданылған. Аралға Хиуадан алып келген жеке меншік қайықтар да болған. Жүк тасумен қайықшылар айналысқан. Қазақ жерінде қайық кең қолданыста болған, суы терең өзеннің бірі – Сырдария өзені. Сауда керуені Сырдариядан төрт өткел арқылы өткен: №1-форттан Ұшыр өткелі – 16, Мортқық – 30, Шірік – 80, Қимақалған – 100 шақырым жерде орналасқан. Күздің соңынан бастап, қыста сауда керуенін өткізу үшін Сырдария мұзының үстінен қамыстан жол салған (Казахско-русские отношения..., 1964: 471). Көршілес Әмудария бөлімінде, осы қайықшылар 14 адамнан құралған бір артель құрып, 2000 пұт (32 000 кг) затты көтеретіндей қайықты жалға алып, басқарушысын «дарға» деп атап, қалғандары ескекші, жүк тиеуші қызметтерін атқарған (Сазонова, 1978: 87). Ал, 1860 жылғы әскери құжат Сырдария өткелдерінде қайықпен тасу ісінің жолға қойылғандығын нақтылайды. Қайықпен тасу Сырдарияда Перовск фортында, Қубас өткелдерінде, Қуандарияның Күлек өткелінде дамыған. Қайықшылар жүргіншілерден өткелден өткізгендері үшін ақы алып отырған. Осы уақытта сауда керуенін өткізетін қайықтардың жалпы саны 80-ге жеткен екен. Жазба деректер сол уақытта қазақ

Сур. 4. Түйе қайық. XIX ғасырдың аяғы. ҚР ОМҚДМ (Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік кино документтер мұрағаты) қоры.

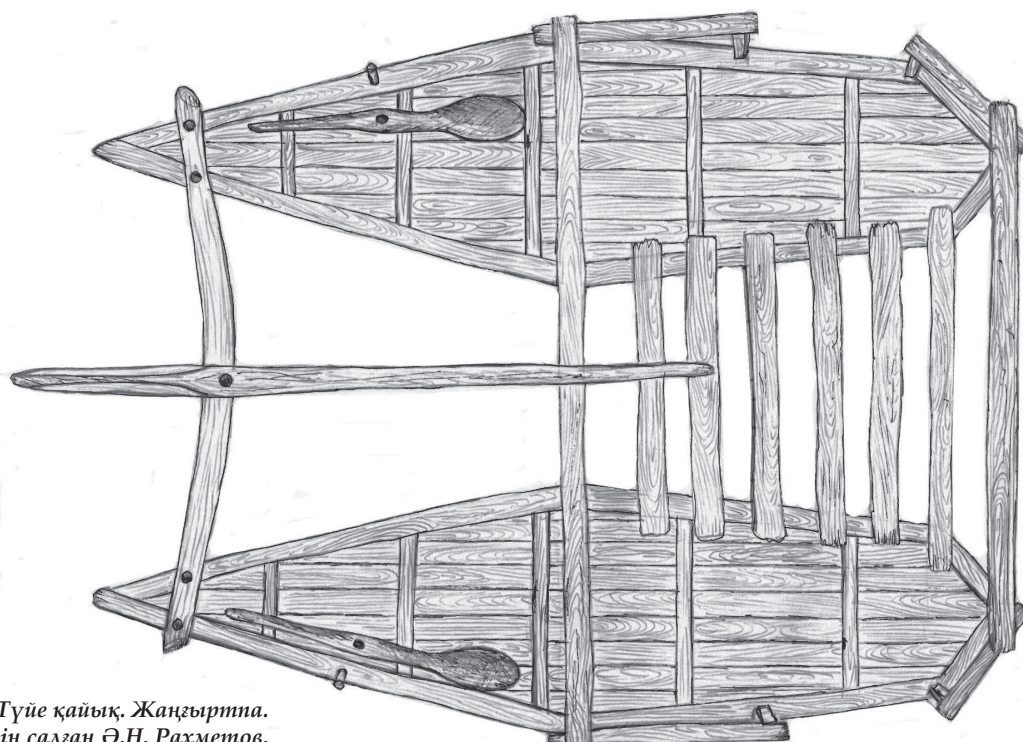
Fig. 4. Double boat. Late XIX century. Fund of (CSAFD) Central state archive of film documents of the Republic of Kazakhstan.

Сур. 5. Түйе қайық (ҚРОМҚДМ қорынан және 20 ғасырдың басында В. Горбунотың түсіріп алған фотосуреті негізінде жасалды). Жаңғыртпа. Суретін салған Ә.Н. Рахметов.

Fig. 5. Double boat (from the Fund of CSAFD of the Republic of Kazakhstan and made on the base of photo, taken by V. Gorbunov in the early 20th century). Drawing of A.N. Rakhmetov.

Сур. 6. Түйе қайық. Жаңғыртпа.
Суретін салған Ә.Н. Рахметов.
Fig. 6. Double boat. Reconstruction.
Drawing of A.N. Rakhmetov.

қайықтарының саны айтарлықтай көбейгенін айтады. 1856 жылы Мортқы өткелінде 19 қайық болса, 1862 жылы ол 120 қайықты құраған (Материалы по киргизскому..., 1912).

Бұл мәліметтерден қазақ даласында су транспортының жылдан-жылға дамығанын, көбейгенін байқауға болады.

Суда жүзуге арналған су көлігінің кең қоданыстағы түрі – қайық балық аулауда, су жолдарымен жүк тасуда, шаруашылықтың түрлі саласында қолданылған. Қайықтардың жасалуы мен аталуы көлеміне байланысты әртүрлі болды. Атаулары әртүрлі болғанымен атқаратын қызметі бірдей. Қайық түрлерінің атаулары тілдік аймақтық ерекшеліктерде көрініс тапқан. Ауыр салмақты, жүк тасу үшін байланыстырылып, қосақталып жасалған екі қайықты қазақтар – түйе қайық деп атаған. Қайықтың бұл түрімен мерзімдік қонысқа көшерде өзен үстімен киіз үйді толық жабдығымен және адамдармен бірге алып өткен. Түйе қайық аталу себебі де ауыр жүк көтеруімен байланысты. Түйе қайық деп Сыр өңірі қазақтары, қос қайық деп Қарақалпақстан қазақтары атаған (сур. 4, 5, 6).

Информаторлардың деректері бойынша және көш, керуен жүгін өткізу барысында түсірілген екі фото материалды негізге ала отырып, қайта реконструкциясы жасалды. Бірінші фото В.Горбунов түсіріп алған XX ғасырдың басында Сырдария өткелі арқылы жүк тасыған көрініс. Бұл сурет нашар түсірілгендіктен анық көрінбейді. Екінші фотода ҚР ОМҚДМ қорынан алынған XIX ғасырдың аяғындағы Сырдария өзені арқылы жүк өткізу сәті түсірілген. Аталған екі фотоны негізге ала отырып, түйе қайықтың сызбасы жаңғыртылды.

Қолданыстан шығу себептері:

Орта Азияда құрлық жолдарының пайда болуы; жаңа техниканың дамуымен су қатынас жолдарының тоқтауы;

көшпелі мал шаруашылығының тоқтауы.

Ауыр салмақты қайықтар көрші қарақалпақ, өзбек халықтарында да қолданыста болған. Мысалы, сарт қайық, хиуалы қайықтары көлемі жағынан үлкен, өте ауыр келген. Бұл қайықтар балық аулауға қиындық туғызғандықтан, оларды көбінесе жүк тасымалдау үшін пайдаланған (Шалекенов, 2003: 230).

Қазақ жерінде су көліктерін көбінесе, қарапайым түрде балық аулау үшін, жүк тасымалдау үшін, суда жүзетін құстарды аулау үшін пайдаланған. Әмудария өзенінде сауда керуені жүктерін тасымалдауға кеңінен қолданған. Әмудария өзенінде қолданыста болған кіші қайықтар 300-600 пұт (4800-9600 кг), орташа қайықтар – 600-800 пұтты (9600-12800 кг), үлкен қайықтар – 1000-1200 пұтқа (6000-19200 кг) дейін көтерген.

Н.Остроумовтың «Орыболовстве в низовьях Сырдарьи и на Аральском море» атты мақаласы Сырдың төменгі ағысы мен Арал бойындағы балықшылық кәсібінің мән-жайынан кеңінен мәлімет береді (Остроумов, 1888). Осы мақала желісін негізге алсақ, Сырдария өзенінің төменгі сағасында балық аулау аймағы үшке бөлінген. Бірінші аймақ Аралға құяр сағадан 12 шақырым жерді, үшінші аймақ 3 шақырым жерді, ал екінші аймақ Сыр өзенінің Арал теңізіне құятын жанама тармағынан 3 шақырым жерді алып жатқан. Торды құруға, жинауға қайықпен шыққан. Балық түсімі қайықтың санымен есептелінеді. Бірінші аймақта 40-тан 50-ге дейін, екінші аймақта 80-нен 100-ге дейін, үшінші аймақта 200-ден 300 қайыққа дейін болған.

Қайықтың үлкен, жүк таситын, қатынас құралы қызметін атқаратын, теңіз ортасына дейін, яғни айданға шығып балық аулайтын түрін кеме деп атаған.

Хорезмдегі дәстүрлі ортаны арнайы зерттеген М.В. Сазонова да жергілікті халық 3 тоннаға дейін жүк көтеретін кішілеу түрін қайық, ал 60-70 тоннаға дейін көтеретін үлкен қайықтарды кеме деп атағанын жеткізген (Сазонова, 1978: 83). Қыс мезгілдерінде теңіз, көл, бөген және өзендегі байланыс кеме қатынасы тоқтаған кезеңде аптасына бір рет өзен, көл жағасындағы жағыс жерге келіп, басқа қыстақтардан қосшыларды шақырып, кезекпен ас таратып, атап отырған. Жалпы Әмудария бойындағы халықтар жаңа қайықты, кемені суға жібергенде өгізді немесе сиырды құрбандыққа шалып, Құран оқып, үлкен қазандарда палау пісірген. Ашық теңізге шығып, қиын жағдайға түскенде қайықшылар көбінесе Нұқ пайғамбарды еске алып, садақа берген.

Ел арасында осы уақытқа дейін Нұқ пайғамбардың Қазығұрт тауының басына тоқтаған кемесі туралы аңыз сақталған. Ислам дінінде аса жоғары құрметтелетін пайғамбарлардың бірі Нұқ пайғамбар Алладан дінсіздерге қандай шара жасалатыны туралы медет сұрағанда, Алла тағаланың дінге сенетіндер мен дүниедегі тіршілік иелерінен, 18 мың ғаламнан бір-бір жұптан (ұрғашы, еркек) алып, мінгізіп, жер бетін қаптаған топан судан аман алып қалуы үшін Нұқ пайғамбарға жасап берген. Ол кемені халық Нұқ пайғамбардың кемесі деп атайды. Бір аңыз бойынша Амбар-ананың ұлы Хубби Әмудария өзенінде жоғалып кетеді. Ол су астындағы әлемнің басқарушысы болатын. Хубби Сұлтан өзен-көлдегі су апаттарынан қайықтар мен кемелерді қорғаған және аман алып қалып отырған деген түсінік қалыптасқан. Сонымен қатар Орта Азия халықтары су тасқыны мен кеме апатына ұшырататын зұлым аранғылар бар деп түсінген. Түсінік бойынша аранғылардан қорғайтын, адамдардың аман қалуы үшін күресетін Хубби Сұлтан. Сол се-

бепті де балықшылар Нұқ хазіретіне немесе хазіреттің шәкірті Сұлтан Хуббиды еске алып, аман-есен үйлеріне келгенде әулиелерге бағыштап Құран оқып, садақа таратқан (Сазонова, 1978: 87).

«Кемеші келсе, қайықшы жолдан шығады» деген сөз тіркесінің шығуы кемешінің қайыққа қарағанда өндірісті, өнімді қатынас құралы екендігіне байланысты туған. «Кемедегінің жаны бір» деген сөз тіркесі халық жадында орын алған.

Жоғарыда келтірілген мәліметтерді саралай келе, қазақ халқының шаруашылық, тұрмыстық жағдайында су көлік-құралдарының алатын орны ерекше болғанын, салдардың алғашқы қарапайым (қоғадан, қамыстан жасаған) түрлері және (бөренеден, теректен, тораңғыдан және қарағайдан) жасалған күрделі түрлері көш барысында, әскери жорық кезінде және басқа да қажеттілікті өзен-көлдерден өту үшін қазақ жерінде кеңінен қолданыста болғанын аңғарамыз. Ал, балық аулауға, су жолдарымен жүк тасуға, шаруашылықтың түрлі саласында қолданылған қайықтар мен кемелердің маңызы жоғары болғанын көре аламыз.

Маңғыстаудағы Жоласқан қорымындағы сәулеттік кесене қабырғасында сақталған дарға мен үш ескекші отырған кемешінің (қайықтың), сондай-ақ желкенді қайықтың бейнесі табиғи су көзі мол, яғни теңіз, өзен, көлдері бар аймақта суды игеру, су үстінен қатынас жолының өткендігінің дәлелі болады (сур. 7).

Жазба деректер мен ауызша деректерді біріктіре сараласақ, дәстүрлі қазақы ортада кеме мен қайықтың тасымал құралы ретіндегі қолданысының кенжелеу дамығандығын аңғару қиын емес. Қайықпен ау салып, балық аулау, адам және жүк тасу XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап кеңінен етек алған. Су көлігінің кең қолданыстық кезеңін жазба, ауызша деректермен қатар фото құжаттар да айғақтайды. Олардың қатарында А.Л. Мелков экспедициясынан түсірілген «Сырдариядағы өткел», қайықтарды бейнелейтін Түркістан жинағы мен Азиатская Россия кітабына енген Н.Н. Каразин, Т. Шевченконың салған сызба суреттері айғақтайды.

Қорытынды

Жоғарыда келтірілген мәліметтерді саралайтын болсақ, қазақ жерінде су көліктері үлкен сұраныста болған. XVIII ғасырдың басында кең қолданыста болған мес сал және сал көліктің басқа түрлерінің дамуына себеп болды. Соның бірі – қайық пен кеме болды. Бірақ, қайық көлеміндегі, соған ұқсас ағаш астаулар б.з.д. IV-II ғасырлармен мерзімделетін қорымнан археологиялық қазба барысында табылған болатын. Яғни, су көлігінің бұл түрі ерте заман-

нан бастап-ақ қазақ жерінде қолданыста болғанын дәлелдейді.

Кеме жасау XIX ғасырдың екінші жартысында қолға алына бастады. Мысалы, Түркістан альбомында 1871-1872 жылдар аралығында түсірілген Қазалыдағы Арал флотилиясының шеберлерінің кеме жасау барысы айғақтайды. Сонымен қоса көрші орыс халықтарының фабрика-зауыттарынан да кемеге қатысты бөлшектер сатып алынып, ірі-ірі теңіздерде жергілікті кеме қатынасы ауыл шаруашылығы өнімдерін және басқа да заттарды тасымалдауға үлкен септігі тигенін анықтадық.

Қазақ халқының су көліктерінің қызметі, түрлері, оның жасалу әдісі, аймақтық ерекшеліктері, маңыздылығы жөнінде әлі күнге дейін ғалымдар тарапынан зерттелмеген мәселе екендігі анық.

Әдебиеттер

Бородин Н.А. Уральские казаки и их рыболовства (с иллюстрациями в тексте). – СПб.: Издание «Вестника казачьих войск», 1901. – 31 с.: илл.

Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – Т. 4. – 461 с.

Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Русская Средняя Азия. Закаспийский край, Туркестан и Киргизская степь. – Т. X. – СПб. – М.: Издание товарищества М.О. Вольф, 1885. – 448, IV стр. с илл.; 43 л. илл.

Ивлев Н.П., Ивлев М.Н. Переправы и мосты кочевников // Этнографическое обозрение. – 1995. № 1. С. 30-35.

Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы). Сборник документов и материалов. – Алма-Ата: Наука, 1964. – 572 с.

Материалы по киргизскому землепользованию (МКЗ). Сыр-Дарьинская область. Перовский уезд. Главное управление землеустройства и земледелия Переселенческого управления. – Ташкент: Типо-Литография В.М. Ильина, 1912. – 19 с. + приложение 32 с. + табл. 127 с. + 45 с. + карта 3 лист (394 с.).

Остроумов Н. О рыболовстве в низовьях Сырдарьи и на Аральском море // ТВ. – 1888. – № 45. – С. 178.

Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. Серия: Путешествия. Открытия. Приключения. – Алматы: Ғылым, 1993. – 248 с.

Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. Под. ред. П.П. Семенова и академика В.И. Ламанского. – Т. 19. Туркестанский край. Составили: князь В.И. Масальский. – СПб.: Издание А.Ф. Девриена, 1903. – 478 с. + 2 л. карта.

Рычков Н.П. Дневные записки путешествия капи-

тана Николая Рычкова в киргиз-кайсацкой степи в 1771 г. – СПб., 1772. – 104 с.

Сазонова М.В. Традиционное хозяйство узбеков Южного Хорезма. – А.: Наука, 1978. – 97 с.

Туркестанский сборник. Собрание сочинений о Туркестанском крае вообще и сопредельных с ним стран Средней Азии. Сост. В.И. Межовым. – Т. 287. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1887. – 301 с.

Шалекенов У.Х., Шалекенов М.У. История и этнология народов Амударьи и Сырдарьи в XVIII-XX вв. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 315 с.

References

Borodin N.A. Ýralskie kazaki i ih rybolovstva (s ilústratsiami v tekste)[Ural Cossacks and their fishing (with illustrations in the text)]. – SPb.: Izdanie «Vestnika kazachih voisk», 1901. – 31 s.

Ivlev N.P., Ivlev M.N. Perepravy i mosty kochevnikov [Crossings and bridges of nomads] // Etnograficheskoe obozrenie. 1995. – № 1 – S. 30-35.

Jivopisnaja Rossia: Otechestvo nashe v ego zemelnom, istoricheskom, plemennom, ekonomicheskom i bytovom

а)

б)

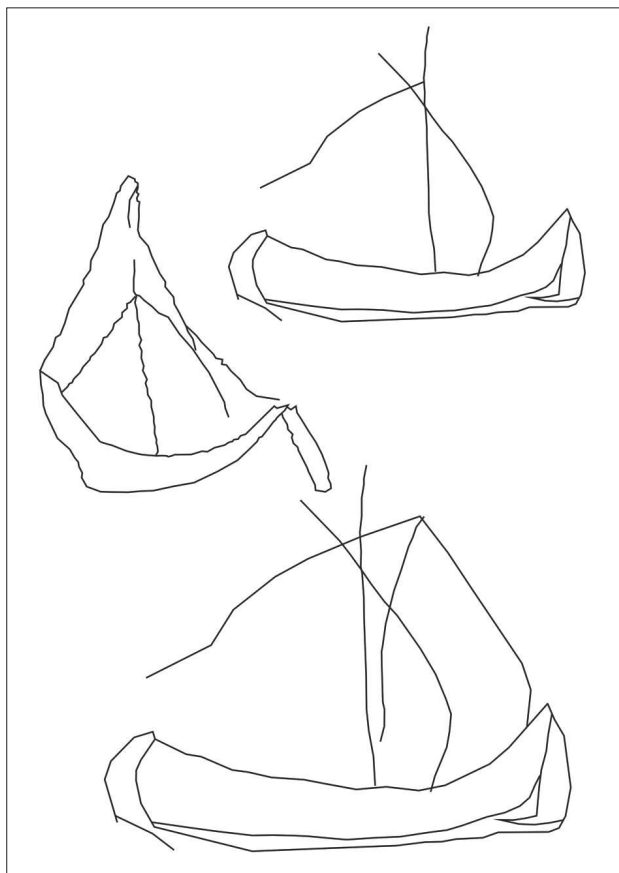
в)

г)

Сур. 7. а, б, в, г. Қайық. Жоласқан қорымы XIII–XIX ғғ. Маңғыстау облысы Түпқараған ауданы Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің археология, этнология және музеология кафедрасының жеке қорынан алынған материал.

Fig. 7. Boat. Zholaskan burial mound. XVIII-XIX cc. Mangystau region, Tupkaragan district (Materials from the personal fund of the Department of Archaeology, Ethnology and Museology of the KazNU named after Al-Farabi).

Сур. 8. Қайықтың компьютерлік сызбасы
Fig. 8. Boats and its computer diagram

znacheni. Rýsskaia Srednáá Azia. Zakaspuiski krai, Týrkestan ı Kırgezskaaia step [Painting Russia: Our Fatherland in its land, historical, tribal, economic and household significance. Russian Central Asia. Transcaspian region, Turkestan and Kyrgyz steppe] – T. X. – SPb.– M.: Izdanie tovarishstva M.O. Volf, 1885. – 448, IV str.; 43.

Kazahsko-rýsskie otnosheniia v XVIII-XIX vekah (1771-1867 gody) [Kazakh-Russian relations in the XVIII-XIX centuries (1771-1867)]. Sbornik dokýmentov ı materialov. – Alma-Ata: Naýka, 1964. – 572 s.

Materialy po kırgezskomý zemlepolzovaníy (MKZ). Syr-Darinskaaia oblast. Perovskí ýez. Glavnoe ýpravlenie zemleýstroistva ı zemledelia Pereselencheskogo ýpravleniia [Materials on Kyrgyz land use (MKZ). Syr-Darya region. Perovsky district. The main management of land management and agriculture of resettlement management]. – Tashkent: Tipo-Litografiia V.M. Ilina, 1912. – 19 s. + prilozhenie 32 s. + tabl. 127 s. + 45 s. + karta 3 list (394 s.).

Ostroýmov N. O rybolovstve v nizováh Syrdarı ı na Aralskom more [About fishing in the lowlands of the Syr Darya and the Aral Sea] // TV. – 1888. – № 45. – S. 178.

Pýteshestvie v vostochnye strany Plano Karpini ı Giloma de Rýbrýka. Seria: Pýteshestvia. Otkrytia. Priklúcheniia [Journey to the eastern countries of Plano Carpini and Guillaume de Rubruca. Series: Travel. Postcards. Adventures]. – Almaty: Gylym, 1993. – 248 s.

Rossia. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva. Nastolnaia ı dorojnaia kniga dlá rýsskih lúdei [Russia. Full geographical description of our homeland. Desktop and road book for Russian people]. Pod. red. P.P. Semenova ı akademika V.I. Lamanskogo. – T. 19. Týrkestanski krai. Sostavili: knáz V.I. Masalski. – SPb.: Izdanie A.F. Devriena, 1903. – 478 s. + 2 l. karta.

Rychkov N.P. Dnevnye zapiski pýteshestvia kapitana Nikolaia Rychkova v kırgez-kaisaskoi stepi v 1771 g. [Diary of Captain Nikolai Rychkov's travels in the Kyrgyz-Kaisatsky steppe in 1771.] – SPb., 1772. – 104 s.

Sazonova M.V. Tradisionnoe hozáistvo ýzbekov Iýjnogo Horezma [Traditional Uzbek economy of Southern Khorezm]. – L.: Naýka, 1978. – 97 s.

Shalekenov Ý.H., Shalekenov M.Ý. Istoria ı etnologia narodov Amýdarı ı Syrdarı v XVIII-XX vv. [History and

ethnology of the peoples of the Amu Darya and Syr Darya in the XVIII-XX centuries]. – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2003. – 315 s.

Týrkestanski sbornik. Sobranie sochineni o Týrkestanskom krae voobshe i sopredelnyh s nim stran Srednei Azii [Turkestan collection. Collection of essays on the Turkestan region in general and related to the country of Central Asia]. Sost. V.I. Mešovym. – T. 287. – SPb.: Tipografia V.S. Balasheva, 1887. – 301 s.

Терекбаева Ж.М.

Казахский национальный университет
им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ТРАДИЦИОННЫЙ ВОДНЫЙ ТРАНСПОРТ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Традиционный водный транспорт занимает важное место в жизни казахского народа. Для перевозки людей и грузов широко применялся плот (сал), лодочный и судовой водный транспорт. Кроме того, в некоторых регионах казахи из кожи коня, верблюда и быка изготавливали «мес сал». Лодки, используемые в рыболовстве, перевозке по водным путям, различных отраслях хозяйства, до настоящего времени экспонировались в фондах областного музея страны. Лодки бывают разными в зависимости от размера и способа изготовления. Две лодки для пе-

ревозки тяжеловесных грузов, соединенные и комбинированные, называются «қос қайық» или «түйе қайық». Названия видов лодок отражены в языковых региональных спецификациях.

Ключевые слова: сал, мес сал, лодка, судно, верблюжья лодка, двойная лодка.

Terekbaeva Zh.M.

Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

TRADITIONAL WATER TRANSPORT OF THE KAZAKH PEOPLE

Traditional water transport occupies an important place in the life of the Kazakh people. Raft (Sal), boat and ship water transport were widely used for transporting people and cargo. In addition, in some regions, Kazakhs made «MES Sal» from the skin of a horse, camel and bull. Boats used in fishing, transportation by waterways, and various sectors of the economy have so far been displayed in the funds of the regional Museum of the country. Boats are different depending on the size and method of manufacture. Two boats for the transport of heavy cargo, United and combined, are called «double boat» or «camel boat». The names of the boat types are reflected in the regional language specifications.

Keywords: sal, messal, boat, camel boat, double boat.

* «AP05135126 – Қазақстанның аридтік аймақтарында сумен қамтудың дәстүрлі әдістері: этнологиялық және геоархеологиялық тұрғыда қарастыру» жобасы аясында іске асырылуда.

* Implemented within the framework of the project «AP05135126 – Traditional methods of water supply in arid zones of Kazakhstan: ethnological and geoarcheological approaches».

Жалмырза А.А.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: aidynasyllbek@hotmail.com

ТҮРКІСТАН АТАУЫ ЖӘНЕ ОҒАН ҚАТЫСТЫ ДЕРЕКТЕР

Түрк әлемі үшін қасиетті ұғымдар қатарында «Түркістан» атауының алар орны бөлек. Түркістан дегенде, ең әуелде, түгел түркілердің ортақ Отаны деген түсінік ойымызға оралады. Оның қасиеттілігі де осындай жұмылдырушы, біріктіруші мәнінен өрбитін болар. «Түркістан» атауы талай ғасырлар бойы Каспий теңізінен Алтай тауына дейінгі және Солтүстік Ауғанстаннан Орал тауына дейінгі Орталық Азия геоаймағының үлкен бір бөлігінің жалпылама географиялық атауы ретінде қолданылып келді. Алайда оның аумағы түрлі тарихи кезеңдерде сан алуан саяси, әлеуметтік және экономикалық факторлар әсерімен кейде кеңейіп, ал кейде керісінше тарылып отырды. Дегенмен, қай кезеңде болмасын, Түркістан атауы Еуразия құрлығына кең таралған түркілердің ортақ Отаны, атамекені деген мағынасын жоғалтпады. Барлық түрктанушы ғалымдарды толғандыратын Түркістан атауының тарих беттерінде алғаш қашан және қандай деректерде кездесетіні туралы сұраққа әлі күнге дейін нүкте қойылған жоқ. Мақалада Түркістан атауына қатысты деректер келтіріліп, оның географиялық, саяси, мәдени-рухани территориясы анықталады және идеологиялық мағынасы ашылады.

Түйін сөздер: Түркістан, Түрк бірлігі, Түрк дүниесі, мәдени-рухани кеңістік.

Кіріспе

Отандық және шетелдік ғалымдардың бұл сұрақ төңірегіндегі тұжырымдарын төмендегідей саралауға болады:

- Түркістан атауы парсылардың түркілерге тиесілі жерлерді атауынан пайда болды;
- араб жаугершілігінен соң Тұран Түркістан болып өзгерді;
- Орталық Азияның алғашқы геосаяси атауы болды;
- Сыр бойы мен Жетісу аралығының жалпы атауы;
- Әмудария мен Сырдария аралығы үшін орыстар тарапынан айтылған атау;
- Ясы қаласының жаңа атауы ретінде қалыптасты;
- Қоқан автономиясының жариялануымен ресми атау болып қалыптасты.

Ғалымдардың Түркістан туралы тұжырымдарын тағы да тере беруге болса да, жалпы олардың көбі жоғарыда көрсеткендерімізбен мазмұндас болып келеді. Бұл тұжырымдардың қайсысын қолдаймыз? Шын мәнінде, Түркістан атауының қашан пайда болғандығы мен оның аймақтық шекарасын анықтау үшін тарихи деректерге жүгінгеніміз жөн болар. Қазірге мұның алғашқы нақты дерегі ретінде Тұрфанда (Шығыс Түркістанда, 1969 ж.) табылған соғды жазулы хат негізінде 639 жыл межеленіп отыр (Қыдырәлі, 2018: 176).

Тарихшылардың ойынша, соғды жазуымен жазылған бұл құжат 25 жолдан тұрады. Оның мәтінінде шәуек руының қызы Түркістанда туылған Упаша күң туралы жазба кездеседі (Султанов, 2007:123).

Бұл құжат мәтінінің толық нұсқасы мен ол туралы арнайы зерттеуді кездестірмедік, сондықтан мұнда Түркістан туралы нақты не жазылғанын айта алмаймыз. Бірақ, біз үшін маңыздысы, мәтін үзін-

дісінде кездесетін Түркістан сөзінің бір географиялық атау ретінде VII ғасырда хатталғандығы. Демек, Түркістан атауы араб жаугершілігі заманынан бұрын да қолданылды, арнайы құжаттарда жазылды. Сонымен қатар грузин археологы, академик Эдвард Ртвеладзе VI-VII ғасырларға тән эпиграфиялық материалдардағы бактриялық (көне ирандық өлі тіл) жазуларда Түркістан атауының кездесетінін мәлімдеген (Бобоёров, 2004: 40). Егер аталмыш бактриялық жазулар Түркістан аталымын анықтау мақсатында зерттелетін болса, онда бұл атаудың алғаш хатталу межесін ертеректеу белгілеуге болады деп ойлаймыз. Осындай, көне құжаттарда, бітіктастарда және нумизматикалық деректерде Түркістан аталымының ерте орта ғасырларда кездесу фактілеріне сүйенген түрктанушы ғалымдар, Түркістанды Тұран жерлерінің жалпылама атауы болып, онымен қатар қолданылды деп топшылайды.

Түркістан атауы туралы егжей-тегжейлі баяндайтын тарихи немесе географиялық еңбектер бар ма? Қандай әдеби туындыларда Түркістан атауының пайда болуы туралы мәліметтер кездеседі?

Негізгі бөлім

Жауапты екінші сұрақтан бастасақ, көне де бай ауыз әдебиетімізде түркітер мекені туралы аңыз-әпсаналар мен көркем туындылар жетерлік. Түрлі нарративті деректерден де Түркістан ұғымын тануға болады. Ауыз әдебиетінің бастаулары «Түрк елі» немесе «Түркістан» ұғымының б.д.д. II ғасырда ғұндардың шаньюі Мөденің түрк текті 24 тайпаның басын біріктіріп, мемлекет құрған кезде пайда болғандығына меңзейді.

Жоғарыдағы сұрақтарға жауап болатын деректер басында ертедегі армян жазбаларына орын береміз. Солардың бірі V ғасырда өмір сүрген Мовсес Хоренаци есімді тарихшы гректердің Скифия атауының орнына «Туркастанак» сөзін қолданатынын білдірген екен (Хоренаци, 1990). VII ғасырдың басында жазылған ежелгі Арменияның географиясы мен картографиясы саналатын «Ашхарацуйц» ескерткішінде Скифия территориясына қатысты Түркістан атауы кездеседі (Тер – Мкртичан, 1979: 63). Тағы бір VII ғасырдағы армян тарихшысы Себеостың византиялық император Иракл I басқарған кезеңге арнап жазған «Иракл императорының тарихы» аты жазбасында екі жерде Түркістан атауын көруге болады: «Кушан патшалары (эфталит патшалары) Ұлы қағаннан, яғни солтүстік әміршісінен көмек сұрады. Олардан 300 мың әскер көмекке келді. Ол әскерлер Евилат өлкесіндегі Түркістаннан бастау алатын Вехрот өзенін кешіп өтті» (Тер – Мкртичан, 1979: 119). Кітаптың түсініктемесінде Ұлы қағанның түркітердің қаға-

ны екені және олар деп түркітердің меңзелгені жазылған; «Дехистан немесе оның айналасы Түркістан деп аталады. Жейхун дариясы (Әмудария) Түркістаннан бастау алады» (Frye et al, 1946: 119).

Бірінші үзінді армян тарихшысының Хусрау II Сымбат Багратунидің эфталиттерге қарсы әскери жорықтары туралы баяндаған жазбасынан алынды (XXVI тарау). Мұнда Түркістанға қатысты көрсетілген Евилат өлкесі мен Вехрот өзенінің нақты қай жерде орналасқандығын дөп басып айту қиын. Вехрот өзенін Әмудария деп таныған ғалымдар да кездеседі. Ал екінші деректе кездесетін Дехистан қаласының Мисриан жазығындағы, яғни Түрікменстанның Балқан облысындағы ежелгі қала екені белгілі. Демек, Орта Азиядағы елдердің бірі саналатын Түрікменстанның айналасының Түркістан деп аталатыны айтылып отыр.

Жалпы, ертедегі армян жазуларынан Каспий теңізінің оңтүстік-батысы және Әмудария өзенінің жоғарғы бассейндері Түркістан аймағының бір бөлігі ретінде түсінілгенін айтуға болады. Байқағаныңыздай, беріліп отырған үзінділердегі жер атауларының географиялық орнын анықтауды мақсат етпедік. Себебі, біз үшін қазірше ондағы Түркістан атауының VII ғасырдағы тарихи деректерде кездесуі жеткілікті. Демек, Түркістан атауы VI – VII ғасырларда нақты құжаттарда хатталды және бұл атаудың құжаттарда хатталғанға дейінгі қалыптасу кезеңі болғаны белгілі (Қыдырәлі, 2018: 177).

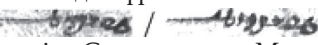
Сондықтан да Түркістанды көне атаулардың бірі деп айта аламыз.

Армян тарихшылары түркітер туралы деректерді көршілері парсылардан алып отырды деп болжауымызға болады. Тіпті бұл атаудың этимологиясын қарастыруда міндетті түрде парсы тіліне жүгінуге тура келеді. Өйткені Түркістан сөзі түрік түбіріне – стан деген парсы қосымшасының жалғануынан пайда болған сөз, ал мағынасының – түрік елі, мекені, жері дегенді білдіретіні белгілі (Жалмырза, 2013: 17). Ендеше көне парсы деректері не дейді? Түркістан атауы туралы пехлеви (ортағасырлық парсы) жазуымен жазылған бір құжатта мынадай мазмұнда мәтінді оқуға болады: «Соғды Түркістаннан Қытайға барар жолдың үстінде және әжептәуір солтүстікте қалады» (Бобоёров, 2004). Үзіндіден Әмударияның оңтүстік батысындағы аймақтардың да Түркістан аумағына енетінін түсінуге болады. Сонымен қатар пехлеви жазулы VI – VII ғасырлардағы мөрлерде де сол тілде «Тургистан» деген жазу кездеседі. «Бундахишн» (Негіздің жаратылысы) аталатын парсының арасында көбірек сақталған «Зәрдүш мәтіндерінен» алынған пехлеви деректерінде Түркістан туралы келесідей мәліметтерді кездестіреміз:

– Зарын тауы Түркістанда орналасқан;

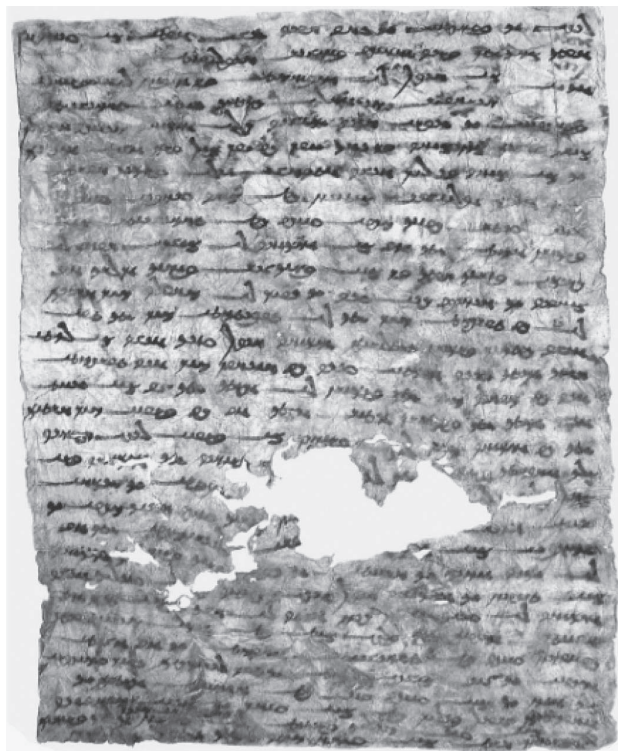
– Саукауыстан (Саукавастон) өлкесі Түркістаннан Кинистанға барар жолдың солтүстік қапталында;

– Кино тауы шығыста, Түркістанның шекарасы ретінде Аперсен тауымен тұтасып жатады (Sims-Williams, 2015).

Мұндағы Зарын тауы, Саукауыстан өлкесі, Кинистан жері және Кино тауының қай жерлер екендігі жөнінде түрлі топшылаулар бар. Оларды жинақтай келе, Орта Азияның оңтүстік-шығыс: бүгінгі оңтүстік Тәжікстан, Оңтүстік Өзбекстан, Оңтүстік Түрікменстан және Солтүстік Ауғанстан аумағының VI – VIII ғасырлардағы Түркістанның оңтүстік шекаралары саналғанын айтуға болады. Сондай-ақ соңғы уақыттарда табылған VIII ғасырлық соғдылық бір құжатта да Түркістан белгілі бір аймақ атауы ретінде twrkystn пішіндерінде кездесіп, Сырдариядан Моңғолияға дейін созылып жатқан кең далаға қатысты қолданылғанға ұқсайды (Сур. 1).

Бұл Түркістан аймағының Орталық Азияның үлкен бөлігіне созылып жатқандығын көрсетеді. Пехлеви жазбалары арқылы Түркістан аймағын анықтауға талпынған тарихшылар, оның Сырдария өзенінің орта бассейні мен Жетісу аймағына сәйкес келетінін алға тартуда.

Сур. 1. Хотанда (Шығыс Түркістанда) табылған VIII ғасырға тән көне соғды жазулы құжат (Sims Williams, 2015).
Fig. 1. Ancient document with the Sogdian inscription of VIII c., found in Khotan (East Turkestan) (Sims Williams, 2015).

Қорыта айтқанда, Түркістан белгілі бір этносаяси және географиялық атау ретінде ерте орта ғасырдың өзінде ирандықтар тарапынан олардың солтүстік-шығысындағы көршілері болған түрктердің жеріне және оларға бағынышты территорияларға «түрік елі» деп айтылуы Түрк қағанатының қалыптасуымен пайда болса керек.

Парсылардың ұлттық эпосына айналған Фирдоусидің 977 – 1010 жылдары аралығында жазған әйгілі «Шахнамасында» (Шахнама, 2016) (Патшалар кітабы) Тұран сөзі жиі ұшырасады. Иран және Тұран халықтарының 4 мың жылдық қарым-қатынастары баяндалған эпоста Тұран атауы Иранның солтүстік шығысындағы түрік жұрты, Түркістан мағынасында қолданылған. Шахнама бойынша Әмудария мен Сырдарияның сағасын, Каспий, Арал және Қара теңіздердің аралығын, Қазіргі Ресейдің оңтүстіктегі тайға аймағын, Моңғолия, Батыс Қытай, Пендж, Солтүстік Үндістан, Солтүстік Пәкістан, Солтүстік-Шығыс Иран мен Ауғанстандардың бір бөлігін, Мәуереннахр территориясы мен Памир, Тянь-Шань тауларын да қамтыды (Терский, 2008). (Кейінгі орыстардың Түркістан мен Мәуереннахр деп білген аймақты ирандықтар Иран мен Ауғанстанның солтүстігі деп анықтаған сыңайлы).

Сонымен, Түркістан белгілі бір жер атауы ретінде ерте орта ғасырларда Орталық Азияның үлкен аймағының этносаяси және этнографиялық атауы ретінде қолданыла бастады. Түрк тектес тайпалар мен ұлыстардың мекен еткен жері ықылым заманнан бері Түркістан атымен белгілі болып келді. Бірбірімен тығыз байланыста өмір сүрген түрк тайпалық одақтары немесе түрк тектес халықтың ешбірі өздері құрған мемлекеттеріне Түркістан атын бермесе де, Түркістан атауы оларды біріктіретін қасиетті ұғым ретінде өмір сүрді. Түрктің арғы тегі саналатын Сақ, Ғұн тайпаларынан бастап, Түрік, Түркеш, Қарлұқ, Қимақ қағанаттары, Қарахан мемлекеті болсын, кейіннен ұлт ретінде танылған қазақ, өзбек, түрік сияқты басқа да түрк ұлттары елдігін не жинақтау атымен, не болмаса ел басшысының атымен танытып келді.

Түркістан атауы әлі күнге дейін түрлі мағынада қолданылып жүргеніндей, оның территориясы мен шекарасы да түрліше анықталып келеді. Тарихтың әр кезеңінде түрк мемлекеттерінің саяси және географиялық жағдайларына байланысты Түркістанның аумағы да, шекаралары да өзгеріп отырды. Егер Түркістан атауын түрктердің мекен еткен жерлері мағынасында қарастыратын болсақ, онда мәселені қытай жылнамаларынан бастаймыз. Түрктер туралы жазылған ең алғашқы жазба деректер саналатын көне қытай деректерінде Пин-лианды мекендеген түрктердің ғұндардың бір бұтағы болғаны, ашина-

лықтардың бес жүз отбасымен жужандарға бағынғаны және олардың алғаш барып Алтын тауды (Чиншан) мекен еткені қызықты баяндалады (Тағағұл, 2012). Жалпы қытай жылнамаларында түркілердің жері ретінде Каспий теңізінен Күһи-Нұрға дейінгі көшпелі ұлан-байтақ дала белгіленеді (Бичурин, 1950).

Түрк жері туралы VIII – XV ғасырларда жазылған араб жазбаларынан әл-Белазури, әт-Табари, әл-Йақуби, Тамим Ибн Бахр, Ибн Хордадбек, Құдама Ибн Джафар, әл-Факих, әл-Балхи, Ибн Фадлан, Ибн Хаукал, Әбу Дулаф, әл-Масуди, Исхақ Ибн әл-Хұсайын, әл-Маруази, Закария әл-Қазуини, Ибн әл-Асир, Ибн Баттута, Ибн Халдун, Ибн әл-Фурат, Ибн Арабшаһ есімді тарихшы-географ ғалымдардың еңбектерін көреміз. Бұл ғалымдардың кейбіріне тоқталып өтер болсақ, араб географы әл-Йақуби Памир үстіртінің Түркістан деп аталатынын жазды (İslâm Ansiklopedisi, 2012). Тегі парсы Ибн Хордадбектің (820-913 ж.ж.) арабша жазған «Китаб әл-масалик уә-л-мамалик» (Жолдар мен аймақтар туралы кітап) еңбегінде Тұран мен түрік сөздерінің жоғарыда көрсетілген Фирдоуси танымындағы мағына ұқсастығын аңғарамыз (Frye et al., 1946: 120). Демек, Хордадбек Фирдоусидан жүз шақты жыл бұрын түркілердің тұтас жері мағынасындағы Түркістанды Тұран деп қолданды. Сондай-ақ, араб тарихшысы Мұхаммед әт-Табари (839-923) еңбектерінде Түркістанның Әмудариядан солтүстікке, Каспий теңізі мен Оралдан, Алтай мен Қытайға дейінгі аралықты алып жатқандығы айтылады (Түркістан, 2000). Ибн Фадлан (877-960 ж.ж.) саяхатнамасында Каспий теңізінің солтүстік бөлігіндегі аймақты Биләдүт-Түрк деп атайды. Тарихшы Ибн Хаукал (943-969) «Китаб ал-массалик ва-л-мамалик» атты еңбегінде X ғасырдағы әлем картасын сызып, Түркістан жерін көрсетеді. Йақұт Әл-Хамауи есімді араб тілді грек ғалымы «Мужам әл-бүлдан» (Елдер сөздігі) атты тарихи-географиялық сөздігінде Түркістан жерінің Фараб қаласынан басталып, солтүстік пен шығысқа қарай жалғасатынын, онда қарлұқтар, тоғыз оғыздар, түркештер, қимақтар мен оғыздар тұратынын жазды. Түркістан аймағы қалаларының XIV ғасырда Шихабуддин әл-Омари (1301-1349) жасаған тізіміне қарасақ, оның «Қалалардың иеліктері туралы шолу» деп аталатын тарихи энциклопедиялық шығармасында Түркістан аумағы орта және төменгі Сырдария, Батыс Моғолстан, Қашқария, Бадахшан аймақтарын қамтыған. Араб саяхатнамаларынан Түркістанның шекарасы ретінде кейде Бамьянның солтүстігіндегі Ақрабат асуларын, кейде Гильменд пен Әмудария тоғысынан оңтүстікке қарай Хаджикак өткелін көреміз. Ал батысқа қарай Мұрғап аңғары мен Меймене арасындағы Тирбенд тізбегі Түркістан

шекарасы деп те саналады. Жалпы біздің қарастырған араб жазбаларында түркілердің Исламды қабылдауынан бұрын Сырдарияның солтүстік-шығысынан басталған жерлер, кейін Мәуереннахрдың солтүстігі мен шығысындағы аймақ та Түркістан деп аталғанға ұқсайды.

Осы тұста Әбу Абдаллах әл-Хорезмидің «Мафатик әл-Улум» («Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия, 1998) (Ғылымдар кілті) деген тарихи шығармасы мен Әбу Райхан әл-Бирунидің «Масғұд каноны» (Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық, 2010) атты астрономиялық туындысына назар аударайық. Бұл еңбектерде Мерз-и-Тұран немесе Мездуран (қазіргі Түркменстан жерінде) қонысы туралы жазылған, бұл «түрк шекарасы» дегенді білдіреді.

XI ғасырда Қарахан дәуірінің асыл мұрасы «Құтты білік» поэмасында (Баласағұн, 2003) Жүсіп Баласағұн Түркістан мен Тұран атауларын қатар қолданды. Түрк ақыны дастанының кіріспе бөлімінде: «Мәшрық уәлаятында күллі Түркістан елдерінде Бұғрахан тілінде түрк сөзімен бұл кітаптан жақсырақ кітапты ешкім ешқашан жазған емес» деп (Әдеби жәдігерлер, 2007: 54), күллі түрк халықтарына тиесілі жерлерді Түркістан деп айтып отыр. Дәл осы кіріспе бөлімінен «ирандықтар «Шахнамаи түрки» деп, тұрандықтар «Құтадғу білігі» деп ат қойды» деген жолдарды да оқимыз. Сондай-ақ Жүсіп Баласағұн дастанының 30-шумағында: «Ирандықтар «Шахнама» деп қараған, Тұрандықтар «Құт білімі» санаған, – деп, түгел түрк жұртын тұрандықтар деп танытады (Әдеби жәдігерлер, 2007: 57). Бұл үзінділерден қарахандықтар кезеңінде Түркістан және Тұран атауларының мағыналас бір аталым ретінде «түрк елі» деген мағынада қолданғандығын байқаймыз.

«Осы кезеңге тиесілі басқа да еңбектерде екі атаудың қайсысы қолданылды? Әлде екеуі де қатар көрініс таба ма?» деген заңды сұрақтар туындайды. Осы мәселемен Хас Хажибтің замандасы Махмұт Қашқаридің еңбегіне назар аударайық. Түрк ғұламасы «Диуани лұғат ит-түрік» еңбегінде: «...бүкіл Түрік елінің шекарасы Абискүн (Каспий) теңізінен айналып, Рұм елі мен Өзкенттен Шыңға дейін созылады», – деп (Қашқари, 1993), қазіргі межемен Византиядан Қытайға дейінгі алып аумақтың Түркістанға тиесілі болғанын жазды. Мұнда Түркістан топырағы Каспийдің арғы жағына да қатысты айтылғанын көреміз. Байқағаныңыздай, замандас екі ғалым жазбасынан Түркістан мен Тұран атауының қатар қолданылуын көреміз. Бұл аталымдардың қатар қолданылуы туралы «әлеуметтік-мәдени және географиялық тұрғыдан Иранға қарсы мағынада, әрі түбірі де парсылық болып табылатын Тұран ұғымы Орта Азияда түрік-ислам әулеттерінің билікке ке-

луімен, яғни Қарахан мемлекетінің Х ғасыр соңына қарай Мәуереннахрда билік тізгінін Саманилерден алуынан кейін уақыт өте келе Түркістан атауымен алмастырылды» деген ғалымдар пікірін де назарға алғанымыз жөн болар (Babayar, 2018). Тұранның Түркістан болып өзгертілуін ғалым Мекемтас Мырзахметұлының еңбектерінен де оқимыз: «Арабтар Тұран деген атаудан аза бойы қаза тұруы себепті, ол атауды Түркістан атауымен алмастырып жіберген болатын-ды» (Мырзахметов, 1993). Алайда соңғы жылдардағы зерттеулер аталмыш бұл екі географиялық терминдер интеграциясының ертеректе болғандығын меңзейді. Ғалымдар «өзгермелі шекаралы» Тұран тарихи атауының пайда болуын б.з.д. I мыңжылдықтан өрбітіп, ресми мағынада пайдалану межесін XVIII ғасырға дейін алып келеді (Терский, 2001: 36).

Ғасырлар бойы Тұран кеңістігінің дифференция үдерісі жүрді. Сондықтан да Тұран мен Түркістан қарахандықтар кезеңінде ғана қатар қолданыла бастады немесе бірін-бірі ауыстырды деген пікірлер бір жақты сипат танытады. Ал халық жадында белгісіз көне дәуірлерден бері Түркістан мен Тұран атаулары түрктің жері және олардың иелік еткен барлық геосаяси, әрі этногеографиялық кеңістік ретіндегі егіз ұғым болып келе жатқаны белгілі.

Ал ендеше, түрктің төл жазуымен хатталған ескерткіштерде Түркістан мен Тұран атаулары кез-

десе ме? Өз жазуымызбен мәтіні сақталған ең ескі әдеби туындымыз саналатын «Күлтегін» мен «Тоныкөк» жырларында ше? Бұл сұраққа қазірше болымды бір жауап айта алмаймыз. Мысалы, «Күлтегін» жырының үлкен жазуындағы мына тармақтарына назар аударайық:

Көкте түрк тәңрісі,
Түрктің қасиетті жері, суы
Былай депті:
«Түрк халқы жойылмасын» – дейді,
«Ел болсын», – дейді (Жолдасбеков, 2001: 56).

Бұл жыр жолдарынан түрк жері деген жалпылама мағынадағы сөзді көреміз. Көне түрк жырларынан біз қарастырып отырған атауларды кездестірмейміз. Дегенмен Түрк қағанаты дәуіріне тиесілі түрлі дереккөздерде бұл екі атау да кездеседі. Мысалы: VII ғасырда Түрк қағанатының атынан Самарқанда басылған мыс монеталарда $xw\beta twrnyn$ «Тұран билеушісі» және $xw\beta twrnyn x'yn$ «Тұран билігінің қағаны» деген жазулар табылды (Сур. 2) (Бобоеров, 2004: 40).

Демек, бір кезеңдегі жазба әрі нумизматикалық дереккөздерде «Түркістан» және «Тұран» атауларының қатар кездесуі олардың ертеден бірге, әрі мазмұндас болып қолданылғандығын айғақтайды. Осылайша, тұтастай айтқанда, көне түркілер өз жерлерін өз тілінде «Түрк елі», «Түрк қағандығы» деп атаған болса да, көршілерінің «Түркістан», «Тұран» деп танығандығының әсерімен ақырындап өздері де қолдана бастаған болса керек деп топшылаймыз.

1935 жылы Ұлытауда, Қарсақбай жерінде Алтын-Шоқы басынан академик Қаныш Сәтбаев тапқан «Темір жазуынан», кей ғалымдардың айтуынша «Алтын шоқы жазуынан» (1391 ж.) Әмір Темірдің өзін «Тұранның әмірі Темір бек» деп жаздыртқаны белгілі болды (Сур. 3) (Sertkaya, 2005: 36-37).

XVI ғасырда өзбек хандығының құрылуымен және олардың жаулап алуымен Әмударияның оңтүстігінде жаңа Түркістан дүниеге келіп, бұл Ауғанстанның оңтүстік Түркістан аймағы деп аталды (İslâm Ansiklopedisi, 2012: 557). XVIII ғасырдың аяғында Ауғанстан үкіметі бұл аймақты Түркістан провинциясы деп атады. Қазіргі уақытта да бұл аймақта түрікмен және өзбек сияқты түрк тектес халық өмір сүріп келеді.

Ал кейінгі XV ғасырда Әмір Темірдің жорықтарына байланысты туған жазбаларда Түркістан деп Мәуереннахрдан тыс жерде тұратын түрк елдері көрсетілді. Ал XVI ғасырларда Солтүстік Ауғанстан, Солтүстік-Шығыс Иран (Хорасан) және Әзірбайжанның аумағын қамтыған шекара үшін қолданылған жағдайлар да кездеседі (Бобоеров, 2004: 34).

Сур. 2. VII ғасырдағы Түрк қағанатының мыс монеталары (Бобоеров, 2004: 48).

Fig. 2. Copper coins of the Turkic Khaganate, VII c. (Boboerov, 2004: 48).

Сур. 3. «Темір жазуы».

Fig. 3. «Temir's inscription».

Сонымен қатар, өмірбаяны бізге белгісіз Рузбехан деген тарихшы Самарқан мен Бұхарадан Дешті Қыпшаққа қарай шығатын жолдың бойын «Түркістанның» алғашқы қамалы, ал Сығанақ қаласын солтүстіктегі «Түркістанның шеткі қаласы» деп көрсеткен екен. Осыдан XIV – XVI ғасырларда Отырар, Сауран, Сығанақ, Ясы, Сайрам, Арқук, Үзкент т.б. қалалардың Түркістанның аймағына енгендігін болжауға болады. Кейін Қазақ хандығы күшейген тұста Ясы қаласы Түркістан топырағының орталығына айналды (Түркістан. Халықаралық энциклопедия, 2000).

Жалпы алғанда, орта ғасырдағы араб, парсы және түрік тілді дереккөздерде Түркістан атауы негізінен Сырдарияның орталық және төменгі бассейндеріне, осы өзеннің солтүстік-шығысынан шығысқа қарай Хантәңірі тауының солтүстік етегіне, Жетісу, Ферғана алқабы мен Шығыс Түркістанға қатысты қолданыла бастаса да, кейде Өмудария мен Сырдарияның аралығының да қамтылғаны байқалады. Жоғарыда келтірілген ортағасырлық мұсылман саяхатшылары мен ғалымдарының жазбаларынан Түркістан атауының Махмұт Қашқаридің белгілеп көрсеткен үлкен территорияның кейбір бөліктеріне ғана айтылғанын да байқадық.

Мынадай қызық жағдайға да назар аударайық. XIII ғасырдың басында ертедегі исланд-скандинав мифтері мен аңыздарын ретке келтіріп, қағазға түсірген исландиялық Снорри Стурлусон (1179-1241) деген діндардың жазғандары он екі исланд сағасын қамтитын «Үлкен Эдда» және ертедегі скальд-жыраулар өнерінің «оқулығы» іспетті «Кіші Эдда» болып жинақталды (Қондыбай, 2006).

Осы дастандарда Түркләнд (Turkland) атауы кездесіп, оның Астардтың шығысында екені меңзеледі. Ал Астард Астардың елі екен. Астар кімдер десеңіз, герман-скандинав мифологиясындағы тәңірлердің жалпы атауы. Астардың Азиядан шыққандығы мәселесі мифологиялық деңгейде болса да, ондағы түрк жерін меңзейтін Түркләнд сөзінің кездесуі Түркістан тарихын зерттеушілер назарынан тыс қалмаса керек.

Мұнан бөлек, Түркістан территориясын белгілеуге көмекші болатын шығыстық және батыстық көпестердің, саяхатшылардың, елшілердің, ғалымдардың орта ғасыр-

дан бастау алған сан түрлі карталарының да орны бөлек. Біздің байқауымызша, осы күнге дейін Түркістанның түрлі карталарда бейнеленуі мәселесі арнайы зерттелмеген сияқты. Қазірге тек В.И. Мушкетовтың 1874-1880 жылдардағы экспедициясының мәліметтері негізінде жазылған «Түркістан» атты геологиялық-орографиялық сипаттама еңбегі белгілі болып отыр.

XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдан бастап ағылшын тілді әдебиеттерде Орта Азия мағынасындағы Түркістан термині қолданылды. Еуропалықтар Түркістан топонимін Орта Азия физика-географиялық терминімен бірге және қолданыстан шыға бастаған Бұхария атауымен қатар қолданды. Түркістан атауының түсіндірмесінде бұхаралық Түркістан және қытайлық Түркістан терминдерін пайдаланды. Ресей империясының Түркістан топырағын жаулап алған кезеңінен бастап Түркістан топонимі аймақтың жартылай ресми атауы, Түркістан генерал-губернаторлығының синонимі бола бастады.

Қазақстанның қазіргі Түркістан облысы Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына енген болатын. Бұл термин Түркістан мұхтариятының жариялануымен алғаш рет мемлекет аты мағынасына ие болады. 1918 жылы 1 мамырда РКСФР құрамындағы Түркістан Автономиялық Кеңестік Республикасының құрылуымен аймақтық термин ретінде жұмсалды. Кеңестік үкімет орнаған кезеңде де Орта Азия территориясы үшін қолданылды және түрлі басылымдардың аты болып жаңғырды. 1924 жылы Орта Азия Республикалары аумағын межелеуден кейін бұл терминнің қолданысына тыйым салынып,

ол терминге қатысты атаудың барлығы Орта Азия болып өзгертілді. Мысалы, Түркістан әскери округы да Орта Азия әскери округі деп аталды.

Осылайша ерте және кейінгі ортағасырлық жазбалардан Түркістан атауының кейде тар немесе кейде кең мағынада қолданылғанына куә боламыз. Мұны сол дәуірдегі геосаяси түсініктердің деформациясымен түсіндіруге болады. Ресей патшалығы Түркістанды басып алғаннан соң Әмударияның солтүстігі Ресей Түркістаны, ал оңтүстігі Ауғанстан Түркістаны деп ресми түрде атала бастап еді. XIX ғасырда қытай мен орыс үстемдігінің ықпалымен Шығыс және Батыс Түркістан атаулары да қолданысқа енген болатын. Сонымен, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Түркістан шартты түрде Батыс (ресейлік), Шығыс (қытайлық) және Оңтүстік (Ауғанстан мен Иранның солтүстік бөлігі) болып кіші аймақтарға бөлінді. Алайда мұндай терминдік жіктеме тек әкімшілік мағынада ғана қолданылды. Бұл кіші аймақтарды келесі тарауларда қарастырамыз.

Сонымен, жоғарыда ұсынылған дереккөздер мен тұжырымдарды жинақтай келе, сан ғасырлар бойы Орта Азияның басым бөлігін, яғни Каспий теңізінің шығысынан Алтай тауына дейін, Солтүстік Ауғанстаннан Орал тауларына дейінгі үлкен территория Түркістан кеңістігін құрағанына көз жеткіземіз. Зерттеуіміздің басында ескергеніміздей, бұл кеңістіктің аумағы барлық тарихи территориялар секілді түрлі кезеңдерде түрлі дереккөздерде бірде кеңейіп, бірде тарылып көрініс тапты. Тіпті оның біріктірушілік мағынасы түркілердің табаны тиген жерлерге де айтылуына себеп болды. Аталған пікірлерге сүйене отырып, Түркістан геосаяси территориясын, әр кезеңдегі түрлі ауытқуларға қарамастан, Хазар теңізі (Каспий), Ресей (Орынбор мен Омбыны қамтиды), Қытай (Шығыс Түркістан аталып кеткен Шыңжаң өңірі де кірген) мен Ауғанстан аралығындағы түріктер мекен еткен көлемді жерді қамтиды деп белгілейміз (Жалмырза, 2013 : 19). Ал Түркістан атауының түрк санасындағы кеңістігі әлдеқайда кең жиектерді қамтиды. Өйткені Түркістан – Түрк дүниесінің өзіндік өркениеті құралып, бай руханияты дамыған шежірелі Отаны.

Қаны түрк әрбір адамның жүрек түбінде Түркістанға деген биік құрмет Отанға деген ыстық сезіммен астасып жатады. Түркістан – түрк Отаны демек. Осы ойымызды академик Әбдімәлік Нысанбайұлының сөзімен жеткізуді жөн көрдік: «...әрбір адамның осынау кіп-кішкентай сезімі ер жете келе бүкіл ұлт пен ұлыстың мекені – біртұтас Отанға деген ұлы сүйіспеншілікке, барша адамзат баласының алтын бесігі – жұмыр Жерге деген үлкен махаббатқа ұласады. Сөйтіп ол еріксіз ата-бабаларының

шыққан тегіне, адамзаттың ұлан-асыр тарихына үңіле бастайды.

Бұл – әрбір ұлттың, әрбір ұлыстың өкіліне тән табиғи сезім» (Түркістан. Халықаралық энциклопедия, 2000: 5). Сонымен, түрлі тарихи дәуірде өзгеше мазмұнға ие болған Түркістан атауына қатысты деректер оның түрк текті халық үшін көне заманнан «Отан» мағынасында түсінілгенін, түрк дүниесін жұмылдыратын қасиетке ие болғанын көрсетсе, аумағы-төкпелі замандарда түрлі ауытқуларға қарамай, геосаяси және этнографиялық кеңістігі Қытай қорғанынан Каспийге, Орал тауынан Ауғанстанға дейінгі аумақты қамтығанын аңғартады.

Әдебиеттер

Babayar G. Kutadgu Bilig'te Geçen Türkistan ve Turan Terimleri Üzerine // JOTS, 2/2, 2018. S. 26-49.

İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2012. Cilt.41.S. 556-560.

Richard N. Frye, Aydin Sayili. Selçuk'lardan evvel Ortaşark'ta Türkler. Belleten, cilt. 10, Ankara 1946, s. 119

Sertkaya O.F. Timur Bek'in Tohtamış Han'a 793=1391'de Yapmış Olduğu Seferinin Arap ve Uygur Harfli Kitabeleri (Karsakbay Yazıtı)// Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu, – İstanbul:26-27 Mayıs, 2005. pp. 36-37.

Sims-Williams N. A new Bactrian Inscription from the time of Kanishka// Kushan Histories: Literary Sources and Selected Papers from a Symposium at Berlin, December 5 to 7, 2013. Edited by Harry Falk. Hempen Verlag, Bremen (2015), pp. 255–264.

Taşgöl A. Gök-Türkler. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2012. I-II-III Cilt. – 482 s.

Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 5-т.: Жүсін Баласағұн. Құтты білік/Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ.Егеубаев. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. – 536 б.

Баласағұн, Ж. Құтты білік / Аударған Асқар Егеубаев. – Астана: Аударма, 2003. – 128 б.

Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.; Ленинград: Издательство АН СССР, 1950. –Т. 1. – 470 с.

Бобоеров Ф. Илк урта аср манбаларида Туркистон атамаси. “Ўзбек халқининг чиқиши: илмий-методологик ёндошулар, этногенетик ва этник тарих” мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. – Тошкент, 2004. – 40 б.

Жалмырза А.А. Отаршылдыққа қарсы Түркістан әдебиеті (қалыптасуы, даму ерекшеліктері және көркемдік сипаты).– Астана: А.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2013. – 202 б.

Жолдасбеков М. Орхон ескерткіштері. – Астана: Фолиант, 2001. – 174 б.

Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық / Құрастырушылар: Б. Аяған т.б. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010. – 592 б.

«Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 696 б.

Қашқари М. Түбі бір түркі тілі: Диуани лугат ит-түрк (тәржімалағандар: Қ.Бектаев, Ә.Ибатов). – Алматы: Ана тілі, 1993. – 192 б.

Қондыбай С. Қазақ даласы және герман тәңірлері = Казахская степь и германские боги / Серікбол Қондыбай; аударған М. Жанұзақова. – Алматы: САГА, 2006. – 327 б.

Қыдырәлі Д. Ұлы дала тарихы. – Астана: «Ғылым» баспасы, 2018. – 432 б.

Мовсес Хоренаци. История Армении / Пер. с древнеарм. языка, примечания Г. Саркисяна. – Ереван: Ай-астан, 1990.

Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды? – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1993. – 128 б.

Сұлтанов Т.И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. – Москва: АСТ МОСКВА, 2007. – 448 с.

Тер-Мкртичан Л.Х. Армянские источники о Средней Азии V – VII вв. – Москва: Наука, 1979.

Туран на старинных картах: Образ пространства – Пространство образов / автор идеи и составитель П.А. Терский; авторы текстов: И.М. Акбулатов и др.. – Алматы-Москва: Дизайн. Информациа. Картография, 2008. – 480 с.

Түркістан. Халықаралық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2000. – 655 б.

Түркістан. Халықаралық энциклопедия, 2000. 591-б.

Шахнама / Парсы тілінен аударған және жауапты редакторы: Юсуф Пилтан (Жүсіп Кедей Бөкенұлы); редакторы: Б.Ә. Әбікенова. – Алматы: Принт Экспресс, 2016. – 157 б

References

Адеби жәдігерлер. Жырма томдық. 5-т.: Жүсіп Баласағұн. Қутты билік/Көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ.Егеубаев. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. – 536 б.

Babayar G. Kutadgu Bilig’te Geçen Türkistan ve Turan Terimleri Üzerine // JOTS, 2/2, 2018. S. 26-49.

Balasağun, J. Qutty bilik / Aýdarğan Asqar Egeýbaev. – Astana: Aýdarma, 2003. – 128 b.

Bichýrın N.Ia. Sbranie svedeni o narodah, obitavshih v Srednei Azii v drevnie vremena. – M.; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, 1950. –T. 1. – 470 s.

Boboerov Ğ. İlk ýrta asr manbalarıda Týrkiston ataması. “Ýzbek halqınıng chıqışı: ilmi-metodologik óndoshýolar,

etnogenetik va etnik tarih” mavzýsidagi respýblika ilmi-nazari seminar materialları. – Toshkent, 2004. – 40 b.

İslâm Ansiklopedisi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi, 2012. Cilt.41.S. 556-560.

Islam. Ensiklopedialyq anyqtamalyq / qurastyryshylar: B. Aiağan t.b.. – Almaty: «Arýna Ltd.» JShS, 2010. – 592 b.

Jalmyrza A.A. Otashyldyqqa qarsy Türkistan ádebieti (qalptasýy, damý erekshelekteri jáne kórkemdik sıpaty). – Astana: L.N. Gýmilev atyndaǵy EUÝ, 2013. – 202 b.

Joldasbekov M. Orhon eskertkishteri. – Astana: Foliant, 2001. – 174 b.

Movses Horenasi. Istoria Armeni / Per. s drevnearm. iazyka, primechania G. Sarkisana. – Erevan: Aıastan, 1990.

Myrзахметов М. Qazaq qalai orystandyryldy? – Almaty: Atamura – Qazaqstan, 1993. – 128 b. 93-b.

«Qazaqstan»: Ulttyq ensklopedia / Bas redaktor Á. Nysanbaev – Almaty «Qazaq ensiklopediasy» Bas redaksiasy, 1998. – 696 b.

Qashqarı M. Túbi bir túrki tili: Diýanı lýǵat it-türk (tárjımalaǵandar: Q.Bektaev, Á.Ibatov). – Almaty: Ana tili, 1993. – 192 b.

Qondyбай S. Qazaq dalasy jáne german táńirleri = Kazahskaia step ı germanskıe bogı / Serikbol Qondyбай; aýdarǵan M. Januzaqova. – Almaty: SAGA, 2006. – 327 b.

Qydyrәлі D. Uly dala tarihy. – Astana: «Ǵylym» baspasy, 2018. – 432 b.

Richard N. Frye, Aydın Sayili. Selçuk’lardan evvel Ortaşark’ta Türkler. Belleten, cilt. 10, Ankara 1946, s. 119

Sertkaya O.F. Timur Bek’in Tohtamış Han’a 793=1391’de Yapmış Olduğu Seferinin Arap ve Uygur Harfli Kitabeleri (Karsakbay Yazıtı)// Ölüminün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu, – İstanbul:26-27 Mayıs, 2005. rr. 36-37.

Shahnama / parsy tilinen aýdarğan jáne jaýapty redaktory: Iýsýf Piltan (Júsip Kedei Bókenuly); redaktory: B.Á. Ábikenova. – Almaty: Print Ekspress, 2016. – 157 b

Sims-Williams N. A new Bactrian Inscription from the time of Kanishka// Kushan Histories: Literary Sources and Selected Papers from a Symposium at Berlin, December 5 to 7, 2013. Edited by Harry Falk. Hempen Verlag, Bremen (2015), pp. 255–264.

Sýltanov T.I. Chingiz-han ı Chingizidy. Sýdba ı vlast. – Moskva: AST MOSKVA, 2007. – 448 s.

Taşagıl A. Gök-Türkler. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi, 2012. I-II-III Cilt. – 482 s.

Ter-Mkrtychán L.H. Armánskie istochniki o Srednei Azii V – VII vv. – Moskva: Naýka, 1979.

Türkistan. Halyqaralyq ensiklopedia / bas redaktor Á. Nysanbaev. – Almaty: Qazaq ensiklopediasy, 2000. – 655 b.

Türkistan. Halyqaralyq ensiklopedia, 2000. 591-b.

Týran na starinnykh kartah: Obraz prostranstva – Prostranstvo obrazov / avtor idei ı sostavitel P.A. Terski; avtory tekstov: I.M. Akbýlatov ı dr.. – Almaty-Moskva: Dizain. Informasia. Kartografia, 2008. – 480 c. s. 34

Жалмырза А.А.

Евразийский национальный университет
им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

Zhalmyrza A.A.

L.N. Gumilyov Eurasian national university
Nur-Sultan, Kazakhstan

НАЗВАНИЕ ТУРКЕСТАНА И СВЯЗАННЫЕ С НИМ ДАННЫЕ

Название «Туркестан» занимает особое место в тюркском мире. Для тюрков «Туркестан» – прежде всего общая родина всего тюркского народа. Его священность обусловлена его объединяющим, связующим содержанием. Название «Туркестан» на протяжении многих веков использовалось как обобщенное географическое название большей части георегиона Центральной Азии от Каспийского моря до Алтая, от Северного Афганистана до Уральских гор. Однако, его территория в разные исторические периоды расширялась и сужалась под влиянием различных политических, социальных и экономических факторов. Во все времена, под названием Туркестан подразумевали общую родину, землю предков всех тюрков на просторах Евразийского континента. До сих пор нет единого ответа на волнующие вопросы всех ученых-тюркологов о том, когда и в каких источниках по истории Туркестана впервые встречается название Туркестан. В статье приводятся данные связанные с названием Туркестана, определены его географические, политические, культурно-духовные территории и раскрывается идеологическое значение.

Ключевые слова: Туркестан, единство, Тюркский мир, культурно-духовное пространство.

THE NAME OF TURKISTAN AND THE DATA RELATED TO IT

Among the sacred concepts for the Turkic world, the name of Turkistan takes a special place. First, for the Turks Turkistan is associated with the concept of the common homeland of the entire Turkic people. Its sanctity can also come from its such an integrating and unifying content. The term “Turkistan”, for many centuries, had been used as a place name of a large part of Central Asia, from Caspian Sea to Altai mountains and from Northern Afghanistan to Urals. However, its territory in different historical periods, sometimes got expanded under the influence of various political, social and economic factors, and sometimes on the contrary got narrowed. Nevertheless, Turkistan did not lose its significance, as a common homeland of the Turks, widespread on the Eurasian continent. The question of the exact date and earliest sources of appearance of the word Turkistan on the stage of history, remains open for all Turkic researchers. The study presents data related to the name of Turkestan, defines its geographical, political, cultural and spiritual territories and reveals its ideological significance.

Keywords: Turkestan, unity, Turkic world, cultural-spiritual space.

Смағұлов О.С.¹, Смағұлова А.О.², Сұрағанов Ә.Е.¹, Сатаев М.А.²

1 ҚР Ұлттық музейі, Физикалық антропология
зертханасы, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

2 М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік
университеті Республикалық физикалық
антропология зертханасы, Шымкент қ., Қазақстан
e-mail: asuragan13@gmail.com

ТӨЛ ТАРИХЫМЫЗҒА – ОҢ КӨЗҚАРАС

Мақалада қазақтардың бес кешенді физикалық антрополог салалары бойынша олардың аймақтық және субэтникалық (жүздер) тұтастығы, бірегей ортақтығы алғаш рет дәлелін тауып отыр. Сонымен қатар, қазақ халқының Еуразия аймағындағы этникалық топтардың ерекше өзіндік антропологиялық статусы барлығы толық дәлелденді. Сөйтіп қазақтардың өзіндік төл тарихы барлығы қазақ атамекенінде.

Түйін сөздер: дене құрылысы, бассүйек морфологиясы, қан жүйесі, тіс морфологиясы, алақан тері бедерлері.

Қазақ халқының төл тарихы соңғы үш ғасыр бойы бір ғана тоталитарлық жүйенің үстемдігінің ықпалында жазылып келді десек, артық айтпаған болармыз. Өйткені ол кезеңде қазақ халқының рухани жаңғыруы түгілі, оны бүгінгі жері мен елінде өзіндік ұлт негізінде қалыптаспаған қауым деп бағалағанын қазіргі күні әбден шектен шыққандық демеске болмайды. Кезінде Қызыл Кремльдің «көсемі» болған М.С. Горбачевтің Алматыдағы 1986 жылғы желтоқсандағы қазақ жастарының қарусыз көтерілісін «Волнение туземцев»¹ деп атағаны Кремльдің уысынан шығып бара жатқан қазақтарға берген ең соңғы бағалары болу керек.

Бүгінгі егеменді заманда Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты еңбегі үшінші мыңжылдықтың басында барша халық үшін тағдыршешті және жанашыр мәні бар бірден-бір дұрыс бағыт беріп отыр. Ондағы: «Көпқырлы әрі ауқымды тарихымызды дұрыс түсініп, қабылдай білуіміз керек. Ең бастысы, біз нақты ғылыми деректерге сүйене отырып, жаһандық тарихтағы өз рөлімізді байыппен әрі дұрыс пайымдауға тиіспіз»

(Назарбаев, 2018) – деген міндеттер өте орынды нұсқалған.

Бірақ, өкінішке қарай, соңғы үш жүз жыл бойы, яғни бүгінге дейін қазақ халқының төл тарихына және оның нақты этнотарихи шығу тегіне мән берілмей келе жатқаны – түсінетін адамның жаны ашитын жайт. Бұл жайдың ең өкініштісі сонда, Ұлттық музейде ұлтымыздың шығу тегі туралы бір ауыз сөз де жоқ, ешқандай экспозиция жоқ.

Жалпы, Қазақстанның төл тарихымызға қатысты тарихнамасында қазақ халқының шығу тегі мен оның ата-бабалары жөнінде нақты, ресми түрде анықтама осы күнге дейін берілген жоқ. Бұған бір себеп тоталитарлық жүйенің ықпалы екені сөзсіз. Ал басты себеп, сол кезде Қазақстан баспаларынан шыққан кітаптарда ешбір нақты фактіге сүйенбей, қазақтарды да және олардың ата-бабаларын да бұл өңірге басқа диаспоралар сияқты сырттан ауып келгендер деп көрсеткендігінде. Сонымен қатар олар үндіеуропалық жолмен қалыптаспаған көшпенді номад тайпалары деп дәлелсіз жазылған пікірлерді күні бүгінге дейін археология мен тарих саласындағы мамандардың, егемендігімізге ширек ғасырдан артық уақыт өтсе де, әлі сынға алар ниеттері жоқ. Сондықтан оларды дәлелсіздікті шындыққа балап мойындап жүргендер деп айтуға

1 М.С. Горбачевтің мәлімдемесін 2017 ж. наурыз айында қазақ теледидарында ғарышкеріміз Тоқтар Әубәкіров айтқан болатын.

толық мүмкіндік бар. Қазақ халқының тарихына жағымсыз және дәлелсіз көзқарасты ашық айтып, жария еткен адамның бірі Н. Масанов болатын. Бұл автордың мына бір жазғанын оқысаңыз, тіпті ойран-асыр боласыз: «Сторонники миграционной теории считают, что предки казахов были недавними мигрантами и довольно поздно пришли на территорию Казахстана, а сам казахский народ не имеет никакого отношения к древним насельникам региона и не ведет свое происхождение от индо-иранского субстрата. Эту точку зрения, так и или иначе, вот уже на протяжении более 200 лет поддерживает большинство исследователей» (Масанов, 2001). Шынтуайтына келгенде, ғылыми еңбектерде қазақтар туралы мұндай тұжырымдама жоқ. Бұл бостекі пікірді өз ойынан ғана құрастырғандықтан Н. Масанов қандай да бір дереккөзге сілтеме де жасамаған. Халқымыздың төл тарихының болмысын ашықтан-ашық мұндай деңгейде бұрмалауға қалай ғана үндемей қалуға болады?! Бұл жөніндегі сын-пікірімізді арнайы жазған болатынбыз (Исмагулов, Исмагулова, 2017).

Сонымен қатар, бұл арада айтпасқа амал жоқ, республикамыздағы археологтар Қазақстан жерінен қазып алып, жария етіп жүрген көне заман бұйым-заттарын қазақ халқының ата-бабасымен, не болмаса жергілікті тұрғындардың этникалық тарихымен байланыстырып ештеңе айтпайды да, жазбайды да. Соның салдарынан ғасырлар бойғы археологиялық олжаларымыздың ешқандай этникалық ұғымсыз, этникалық атаусыз бүгінгі күнге дейін келе жатқаны бәрімізге мәлім. Археологтар атауын өгейсіп, ат-тонын ала қашатындай қазақ халқы кірме емес, туған елге өгей емес. Өйткені, бүгінгі әрбір қазақтың дене құрылысында бұдан төрт мың жыл бұрын, байырғы ата-бабаларының физикалық ерекшеліктерінің бір тал шашында, бір тамшы қанында, бір азу тісінде, тағы басқа ағзасында нәсілдік анықтамалар түрінде сақталып қалғанын ешбір ғылым жоққа шығара алмайды.

Солай бола тұрса да, бұл күнде археологтарымыз Қазақстандағы ежелгі темір дәуірінің төрт-бес қорғанынан қазып алынған алтын бұйым-заттарына ешқандай ұлттық ұғым, жергілікті көне тайпаларға ешқандай атау бере алмай жүр. Бір қызығы, бұл қорғандардан табылған алтын бұйым-заттардың ешқайсысының қазақ халқының этномәдени тарихына қатысы қандай немесе мұнда жергілікті тұрғындардың сол кездегі үлесі бар ма, жоқ па? Бұл туралы сипаттамалар берілмейді. Археологтардың мұндайда ұлттық ұғымға орай бар білетіндері бұл бұйымдарды сақтар мен «скифтерге» тиесілі қыла салу ғана. Оның үстіне, біздің археологтар «сақ» пен «скиф» терминдерінің бірдейлігіне не айыр-

машылығына мән бермейді, екі түрлі тайпа санап, қосарлап айта салады.

Ежелгі темір дәуірінің бұйымдары бұл күнде ешбір этникалық ұғымсыз, атаусыз жария етіліп, сол күйінде мұражай экспозициясына қойыла береді. Тіпті, шет елдерге, көрмелерге, шығарыла береді. Айта берсек, қазіргі күнде қазақ халқының төл тарихына қатысты білімсіздіктен айтылған, жазылған жағымсыз пікірлердің көлеміне көз жеткізе алмайсыз.

Жалпы, төл тарихымызға әділдікпен, білім көзімен қарауға алып келетін нақты жол – қазақ халқының морфофизиологиялық ерекшеліктерін антропология ғылымының әдістерімен анықтау. Өйткені, барлық өмір тіршілігін және мәдениетті өрбітіп-өсіретін, оны уағыздайтын тек адамның ғана қолындағы іс-әрекет екенін есте ұстаған жөн. Адам болмаса, бұйым-заттар өз бетімен дамымайды.

Негізінде, қазақ халқын Еуразия аймағында қазір тұрып жатқан этникалық топтармен салыстыру арқылы олардың алыс және жақындығын айғақтау қажет. Содан кейін бүгінгі қазақтардың антропологиялық құрылымын байырғы қазақ ата-бабаларының ерекшеліктерімен салыстыру арқылы даму бағыттарының өзара сәйкестігін анықтау керек. Осындай ғылыми әдістер мен жолдар арқылы ғана төл тарихымызға дұрыс көзқарас қалыптасары хақ.

Осы тұста бір ескертер жайт, Қазақстан аймағындағы қазақтарды арнайы кешенді, ғылыми әдістеме арқылы зерттеуден алынған антропологиялық материалдардың ерекшеліктері туралы. Атап көрсетсек, біріншіден, біздің барлық зерттеу жұмыстарымыз тек ауылдық жерлерде ғана жүргізілді. Өйткені, тек ауылдың тұрғындары ғана популяциялық геноқұрылым заңдылығын айтарлықтай дұрыс сақтай алады. Екіншіден, физикалық антропологияның бес бірдей саласы бойынша әрбір топ бір мезгілде және бір жерде зерттелді. Кешенді зерттеу салаларына кірген бөлімдер – соматология (бас, дене құрылысы), одонтология (тіс морфологиясы), серология (қан жүйелері), дерматоглифика (алақан мен саусақ бедерлері), краниология (бас сүйек морфологиясы) анықтамалары.

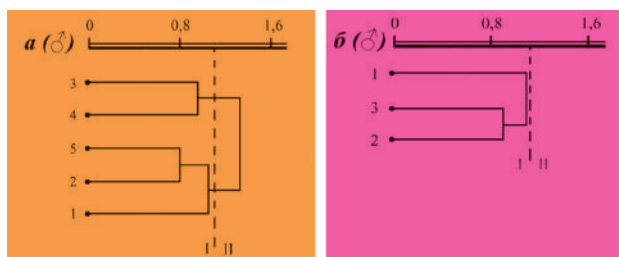
Жалпы алғанда, жоғарыда айтылғандай мұндай салыстырудың жасалғандығы – мақтануға тұрарлық жайт. Өйткені популяцияны дәл осындай әдістемелер бойынша кешенді зерттеуді әлем деңгейінде ешкім іске асырмағаны мәлім.

Аталмыш ғылыми әдістемелерді іске асыру үшін арнайы ұйымдастырылған экспедициялық зертхана жұмыс істеді. Жыл сайын мамыр-шілде айларында жылжымалы антропологиялық зертхана жүк машинасымен кезекті ауылдарға шығып, қазақтардың, тиісті ауылдық тұрғындар арасында 30 жыл бойы

физикалық антропологияның бес бірдей саласынан бір мезгілде кешенді материалдар жиналды.

Енді қазақтар арасынан жиналған осы кешенді антропологиялық материалдарға сүйеніп, оның ішкі құрылым жағынан қауымдастығына талдау жүргізуді жөн көрдік. Мұндағы мақсат – бүгінгі қазақ халқының ішкі бірлігі мен тұтастығы жағынан қаншалықты гомогенді (бірегей) ерекшелігі барлығын анықтау. Ол үшін зерттелген барлық антропологиялық материалды алдымен Қазақстан бойынша шығыс, оңтүстік, солтүстік, орталық және батыс аймақтарына жүйеледік. Содан кейін осы материалдарды субэтникалық топтарға, яғни жүздерге бөліп қарауды жөн көрдік. Қазақтарды бұлай жүйелеп талдау үшін арнаулы биостатистикалық әдістерді қолдану арқылы кластерлеу графикаларын аймақтар мен субэтникалық топтар бойынша сыздық. Аймақтық пен жүздік топтардың графикаларын қосарлап қатар бергенді жөн көрдік (Сур. 1-5). Өйткені салыстырмалы нәтижелері өзара бірдей екендігі бірден көзге түседі.

Иллюстрациямызды ерлер тобы соматологиясының антропометриялық материалынан бастадық (Сур. 1). Ондағы салыстырмалы нәтижелерге қарағанда, қазақтарды соматологиялық ерекшеліктеріне қарап аймақтар мен жүздерге бөлудің ғылыми тұрғыдан ешбір негізі жоқ екендігі алғаш рет анықталып отыр.

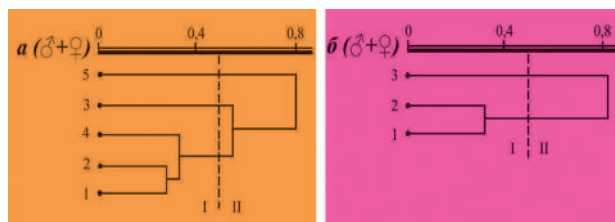
Сур. 1. Соматологияның сапалық бағалармен жалпыланған арақашықтықтарын Қазақстанның аумақтық аймақтары бойынша (а) және субэтникалық тармақтар бойынша (б) кластерлеу.

а) 1 – оңтүстік, 2 – шығыс, 3 – солтүстік, 4 – орталық, 5 – батыс аймақтар.

б) 1 – Ұлы, 2 – Орта, 3 – Кіші жүздер.

Айырмашылықтар: I – өте аз, II – аз.

Дәл осындай салыстырмалы әдісті екі жыныс бойынша жиналған тіс морфологиясының материалдары бойынша да аймақтарға және жүздерге жүйелеп қарастырдық (Сур. 2). Мұнда да қазақ популяциясының одонтологиялық бірегейлігі, соматологиялық жайттардағыдай, бірдей болып шықты. Физикалық антропологияның аталмыш саласы бой-

Сур. 2. Одонтологиялық бағалардың орташа таксономиялық арақашықтықтарын Қазақстанның аумақтық аймақтары бойынша (а) және субэтникалық тармақтар бойынша (б) кластерлеу.

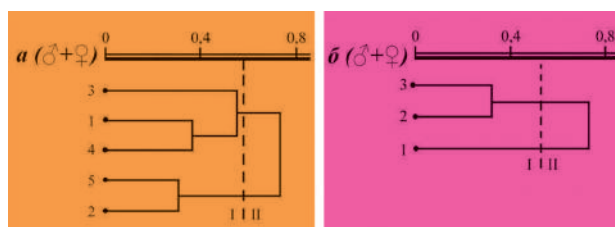
а) 1 – оңтүстік, 2 – шығыс, 3 – солтүстік, 4 – орталық, 5 – батыс аймақтар.

б) 1 – Ұлы, 2 – Орта, 3 – Кіші жүздер.

Айырмашылықтар: I – өте аз, II – аз.

ынша да ат төбеліндей қазақтарды аймақтарға және жүздерге жүйелеудің ешбір ғылыми негізі жоқ екендігі ешқандай күдік тудырмайды.

Қан жүйесіне орай екі жыныс бойынша зерттелген қазақтардың серологиялық материалдарын аймақтар мен жүздерге бөліп өзара салыстырып қарадық (Сур. 3). Физикалық антропологияның бұл саласы бойынша да, аталмыш статистикалық жолмен жиналған материалдарға қарап қазақтарды аймақтар мен жүздерге жүйелеудің ешқандай мәні жоқ екендігі айдан анық болып шықты. Жоғарыда соматология мен одонтология салалары бойынша айтқандай, қазақтардың серологиялық құрылымы-

Сур. 3. AB0, MNSs и Rh қан жүйелерінің жалпыланған генетикалық арақашықтықтарын Қазақстанның аумақтық аймақтары бойынша (а) және субэтникалық тармақтар бойынша (б) кластерлеу.

а) 1 – оңтүстік, 2 – шығыс, 3 – солтүстік, 4 – орталық, 5 – батыс аймақтар.

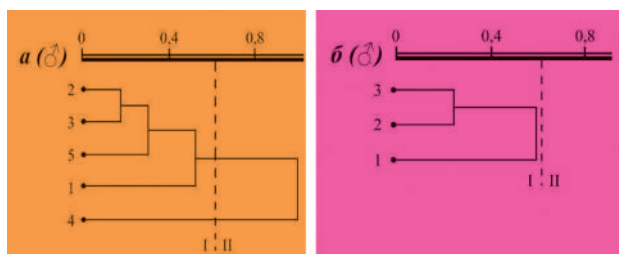
б) 1 – Ұлы, 2 – Орта, 3 – Кіші жүздер.

Айырмашылықтар: I – өте аз, II – аз.

ның ішкі бірлестігіне жік салып бөлшектеуге ешқандай мүмкіншілік жоқ деп толық айта аламыз.

Қазақтардың ерлер тобы бойынша жиналған дерматоглификалық материалдарының аймақтар

мен жүздерге жүйеленген иллюстрациясы 4-суретте беріліп отыр. Физикалық антропологияның бұл саласы бойынша да қазақтарды қандай да бір топтарға бөлшектеудің реті жоқ екендігі нақтылы дәлелін тауып отыр.

Сур. 4. Жалпыланған дерматоглификалық бағалардың арақашықтықтарын Қазақстанның аумақтық аймақтары бойынша (а) және субэтникалық тармақтар бойынша (б) кластерлеу.

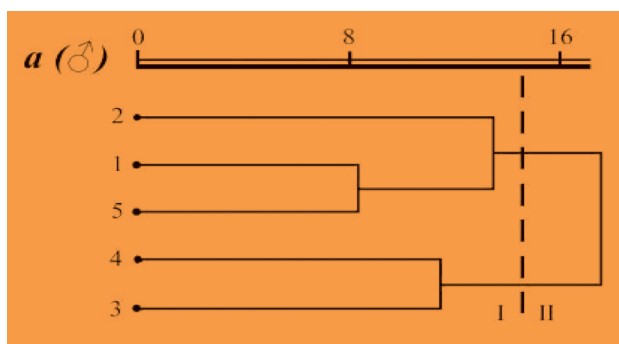
а) 1 – оңтүстік, 2 – шығыс, 3 – солтүстік, 4 – орталық, 5 – батыс аймақтар.

б) 1 – Ұлы, 2 – Орта, 3 – Кіші жүздер.

Айырмашылықтар: I – өте аз, II – аз.

Бұл жерде мақсатымыз қазақ халқының антропологиялық құрылымының гомогендігін анықтау болғандықтан, ең соңында қазақтардың әр өңірінен (шығыс, солтүстік, орталық, оңтүстік, батыс аймақтарынан) жиналған ерлердің бас сүйек сериясы бойынша олардың арасындағы локалдық ерекшеліктеріне назар аударғанды жөн көрдік.

Сондықтан жоғарыда аталған статистикалық әдістемені қазақтардың краниологиялық серияларына пайдаланып арнайы аймақтық графикасын сыздық (Сур. 5). Бұл беріліп отырған суреттегі бас

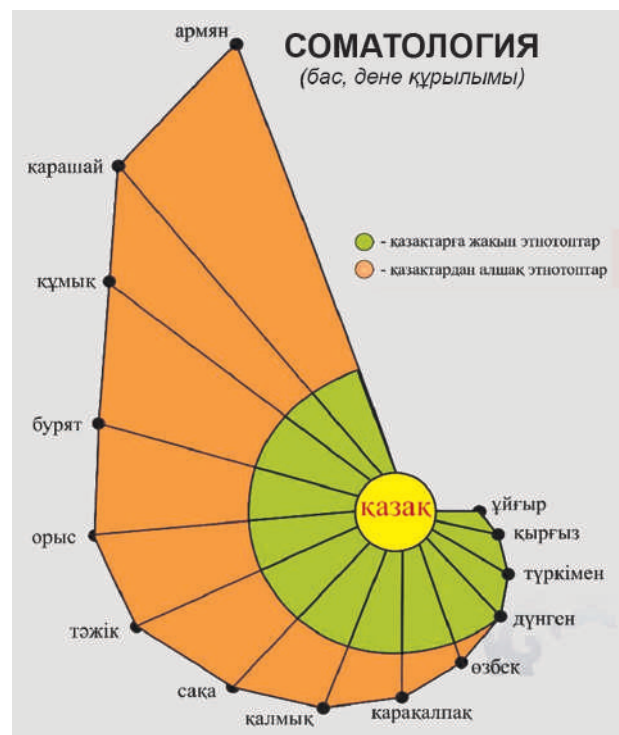
Сур. 5. Жалпыланған краниологиялық арақашықтықты Қазақстанның аумақтық аймақтары бойынша кластерлеу.

а) 1 – оңтүстік, 2 – шығыс, 3 – солтүстік, 4 – орталық, 5 – батыс аймақтар.

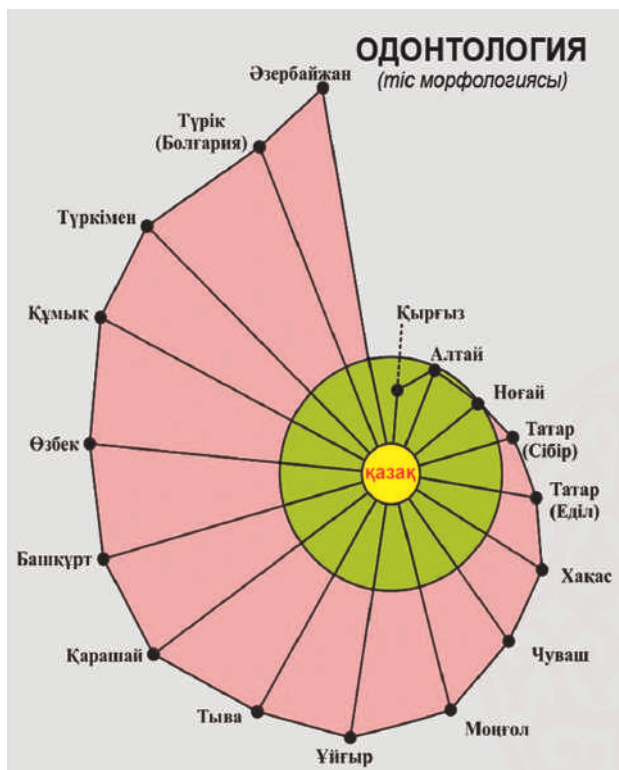
Айырмашылықтар: I – өте аз, II – аз.

сүйек арақатынастарына қарағанда да қазақтар арасында аймақтық өзгерістер бар деп айта алмаймыз. Сөйтіп, физикалық антропологияның бес бірдей саласы бойынша жалпы қазақтар арасында тұтастық пен бірлестік қана басым екені аян болып отыр. Антропологияның мұндай кешенді бес саласы бойынша бірдей болып шығуы қазақ халқының өзіндік дара биологиялық даму жолы болғандығын дәлелдейді.

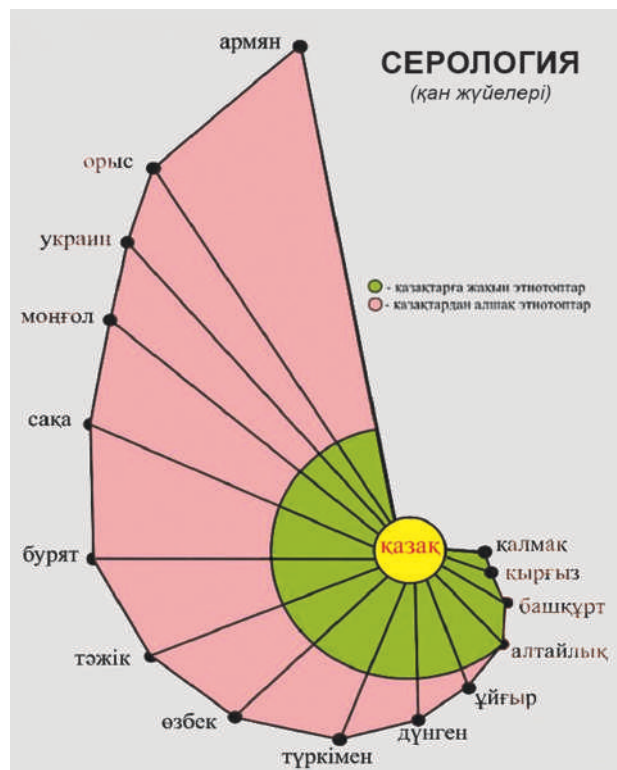
Бұл жайға толық көз жеткізу үшін жоғарыда аталған физикалық антропологияның әдістемесі бойынша қазақ халқын Еуразиядағы этникалық топтармен салыстырып, оның жеке басының антропологиялық мәртебесі (статусы) барлығын дәлелдеуге ұмтылып, арнайы биостатистика бойынша графиктер сызылды. Бұл арада профессор А.А. Зубовтың топаралық статистикалық әдісін пайдаланғанды жөн көрдік (Зубов, 2000). Содан кейін аталмыш әдістеме бойынша таксономиялық мәні жоғары өлшемдері кешенді зерттелген бес бөлімнің анықтамалары арқылы қазақтардың ортақ көрсеткіші шығарылды. Осы сияқты Еуразияның салыстырмалы топтарының да өзіндік ортақ көрсеткіштері анықталды. Содан кейін салыстырмалы топтардың

Сур. 6. Еуразияның халықтарымен салыстырғандағы топтамалы жинақталған көрсеткіштері бойынша қазақтардың соматологиялық статусы.

Сур. 7. Еуразияның халықтарымен салыстырғандағы топтамалы жинақталған көрсеткіштері бойынша қазақтардың одонтологиялық статусы.

Сур. 8. Еуразияның халықтарымен салыстырғандағы топтамалы жинақталған геноқоры бойынша қазақтардың серологиялық статусы

әрқайсының қазақтардан арақашықтықтары есептеп шығарылды. Төменде Еуразия этникалық топтарынан қазақтардың салыстырмалы арақашықтық статустары жекеленіп беріліп отыр: соматология (Сур. 6), одонтология (Сур. 7), серология (Сур. 8), дерматоглифика (Сур. 9) және краниология (Сур. 10).

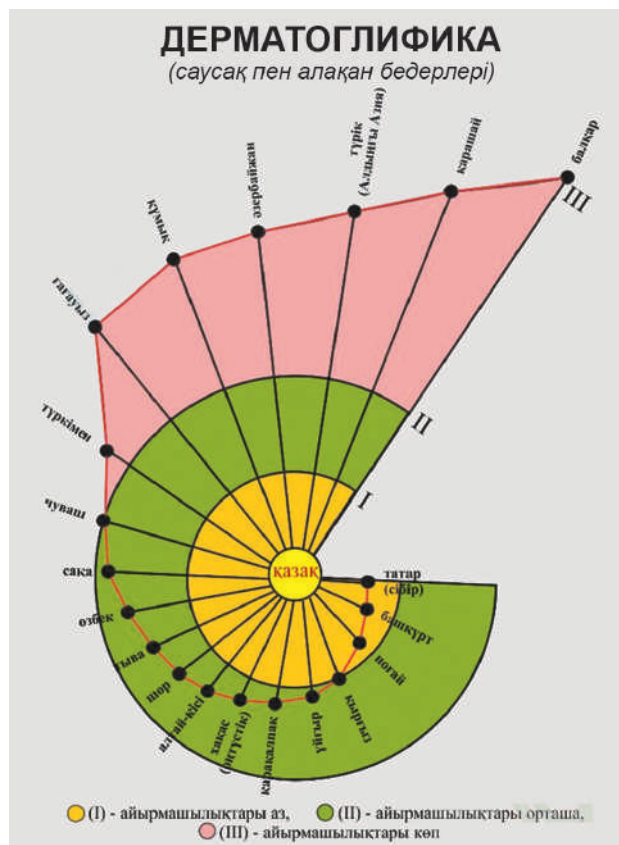
XX ғасырда қазақ халқының арасынан 30 жыл бойы арнайы жиналған физикалық антропологияның бес саласы бойынша материалдардың салыстырмалы полигондарын құрдық. Нақты айтқанда, соматология, одонтология, серология, дерматоглифика және краниология полигондары сызылды. Осы салыстырмалы полигондардың пішініне қарағанда, қазақ халқының өзіндік морфофизиологиялық статусының барлығы ешқандай күдік тудырмайды. Мұндай ауқымды ерекшеліктерін зерделесек, қазақ халқының өзіндік дара антропологиялық қалыптасу жолы болғандығы айғақталады. Бүгінгі халықтардың антропологиялық жіктемесі бойынша қазақтар метистік тураноид расасының құрамында өзіндік қазақстандық нұсқасын құрайтыны физикалық антропология саласына мәлім болды. Сөйтіп, әлемдік антропология деңгейінде қазақтардың жеке басы-

ның өзіндік орнының барлығын ендігі жерде ешкім жоққа шығара алмайды.

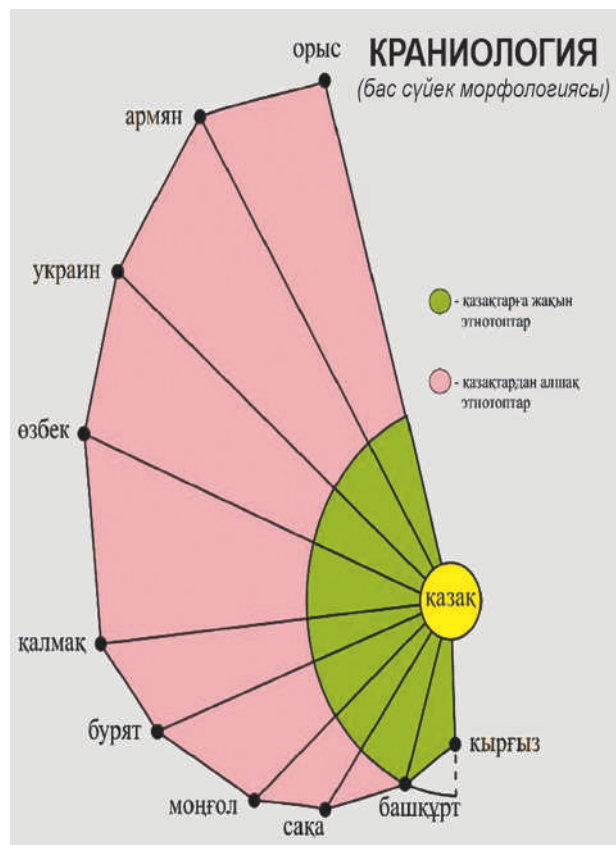
Сонымен қатар бұл жайт қазақ халқының туып-өсіп, дамыған жері тек бүгінгі егеменді Қазақстан жері ғана болғандығын да айғақтайды.

Бұл мәселені нақтылы анықтаудың жолы Қазақстанның қола дәуірінен (ж.с.д. XX ғ.) бастап бүгінгі Қазақ Елінің жерінен жиналған краниологиялық материалдармен тығыз байланысты. Осыған орай аталмыш мерзімдегі краниологиялық материалдарды Қазақстанның жалпы этномәдени дәуірлеріне сәйкестендіріп жүйелеу арқылы олардың динамикасын анықтадық. Сонымен қатар гуманитарлық ғылым салаларының тарихи зерттеу межелері де ескерусіз қалдырылмады.

Жалпы, қазақ халқының антропологиялық құрамы негізінде еуропоид пен моңғолоид расаларының қосындысынан пайда болғандығын ескере отырып, екі үлкен расаның байырғы Қазақ ата мекені тұрғындары арасындағы үдерістерінің даму деңгейлерін анықтауды дұрыс деп санадық. Бұл арада негізгі мәселе кірмелік жасаған моңғолоид элементінің өрбіп-өсу жолдарының деңгейін анықтауды орынды деп ұйғардық.

Сур. 9. Еуразияның халықтарымен салыстырғандағы топтамалы жинақталған көрсеткіштері бойынша қазақтардың дерматоглификалық статусы.

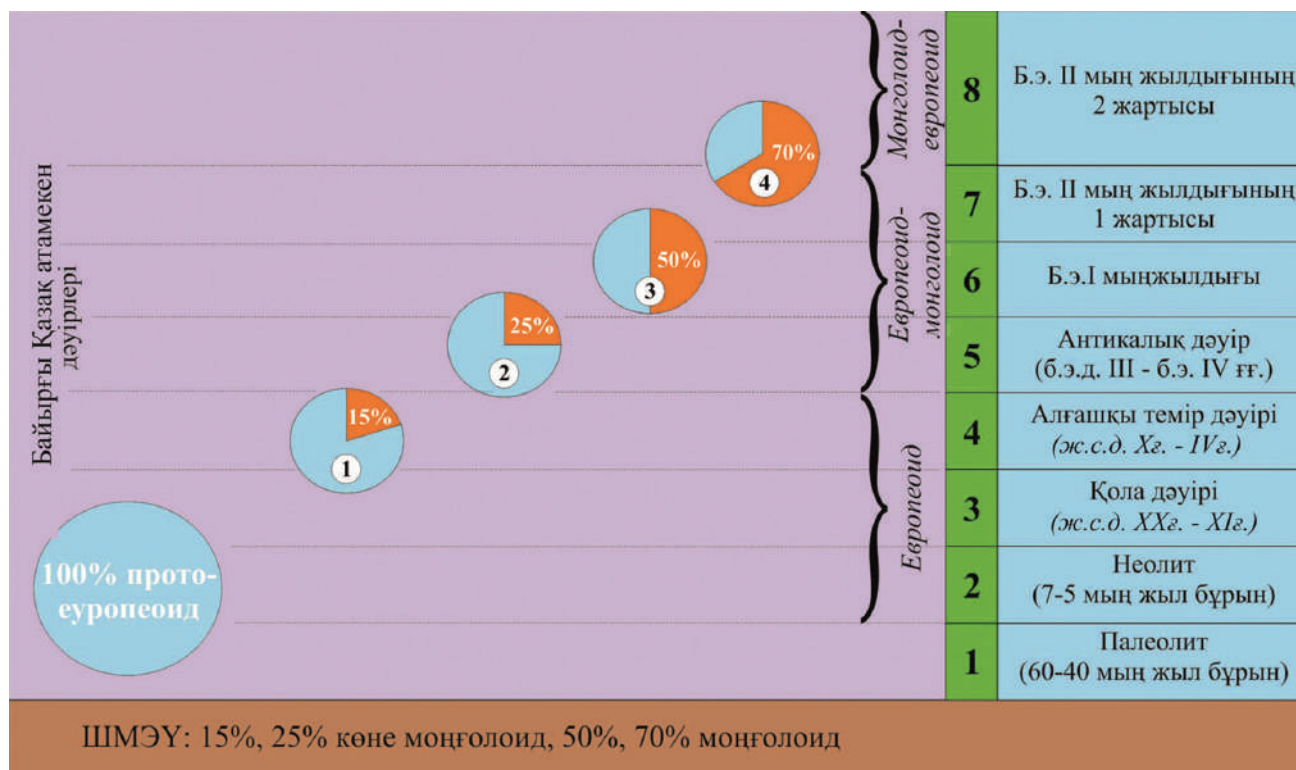
Сур. 10. Еуразияның халықтарымен салыстырғандағы топтамалы жинақталған көрсеткіштері бойынша қазақтардың краниологиялық статусы.

Барлық жоғарыда айтылған жайдың қорытындысы ретінде профессор Г.Ф. Дебецтің (Дебец, 1968) арнайы есептеп шығарған статистикалық әдістеменің нәтижесіне сүйеніп төмендегідей график сызылды (Сур. 11).

Бұл суретте бүгінгі қазақ халқының морфологиялық құрылымында моңғолоид элементінің үлесі 70%-ға тең екендігі анықталып отыр. Ал қалған 30%-ын байырғы Қазақ атамекен тұрғындарының еуропеоидтық ерекшеліктері құрайды екен. Мұндағы назар аударатын жай – моңғолоид элементінің байырғы Қазақ атамекен жеріне алғашқы кірмелік жасаған кезеңі ж.с.д. V ғасырдан бастау алып, содан кейін ж.с. XV ғасырына дейін созылғанын байқатады, яғни 20 ғасырлық мерзімді қамтығаны мәлім болып отыр. Сонымен қатар, бұл арада аса бір есте сақтайтын жай – антропологиялық бастау болған байырғы қазақ ата-бабаларының еуропеоидтық элементтері мың жарым жыл бойы өз жері мен

өз елінде ешбір өзгеріссіз және бөгде тайпалардың расогенездік ықпалсыз мекен еткені. Бұған қосымша түсініктеме ретінде айтылуға тиісті нәрсе сол, қазақ халқының бүгінгі метистік антропология бейнесін Қазақстанның этномәдени даму үдерістерінің алғашқы емес, тек кейінгі даму жолының нәтижесі деп түсінген жөн. Өйткені әлемде кейбір раса өкілдері бірден метистік үдерістен басталады, бірақ мұны қазақтардың расогенездік ерекшелігімен шатастыруға болмайды.

Қазақ халқына байланысты айтып отырған мәселеге орай нақты дәлелді ұсынылған 11-суреттің өзінен-ақ еркін байқауға болады. Мұнда бірден көзге түсетін жайт мынау: еліміздің байырғы дәуірлерінде екі расаның төрт мың жыл бойы өзара араласу барысында жергілікті тұрғындар негізінде үш расогенездік дәуірді – еуропеоид, еуропеоид-моңғолоид және моңғолоид-еуропеоид дәуірлерін бастарынан өткізген. Осыншама дәуірлерден кейін жергілікті

Сур. 11. Байырғы Қазақ атамекенінің ежелгі темір дәуірінде басталған моңғолоид элементінің краниологиялық сериялардағы (ерлер тобы) шартты моңғолоидтық элемент үлесінің (ШМЭУ) даму динамикасы.

жерден бастау алған еурпеоид расасының қырық ғасыр өтсе де, бүгінгі қазақтардың дене құрылысында 1/3 үлесі сақталып қалғанын әрқашан есте ұстауға тиіспіз.

Қазақстан тарихнамасы үшін қазақ халқының өз жері мен өз елінде популяция-генетикалық шығу тегіне орай және оның төл тарихына оң көзқарас жасауда физикалық антропологияның артефактілерінен артық анықтамалар жоқ деп кесіп айтуға хақымыз бар.

Сондықтан әңгіме соңында айтарымыз – Ұлттық музей қазақ халқының этнотарихын насихаттау үшін алдымен оның 40 ғасырлық тарихына оң көзқараста болып, залында арнайы антропология экспозициясының бұйым-заттары мен антропологиялық зерттеу нәтижелерінің иллюстрациялары болуы қажет. Бір өкініштісі – халқымыздың этникалық пен оның төл тарихына орай гуманитарлық саладағы мамандардың бұл күнде берері жоқ болып отырға-

нын ашық айта аламыз. Барлық мәселе оңға басса, істің бәрі ойдағыдай атқарылары хақ.

Әдебиеттер

Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры. Егемен Қазақстан, 2018, 21 қараша.

Масанов Н.Э., Абиляхожин Ж.Б. и др. История Казахстана: народы и культуры. Учебное пособие. Алматы: Дайк-Пресс. 2001. – с.66.

Исмагулов О., Исмагулова А. Происхождение казахского народа. По данным физической антропологии / Алматы, 2017. – 196 е.: илл. – ISBN 978-601-06-4325-3.

Зубов А.А. Угорские комплексы на финно-угорской вариаций одонтологических типов. Антропология современных финно-угорских народов. – М., 2000. – с. 3-9.

Дебеч Г.Ф. Опыт краниологического определения доли монголоидного элемента в смешанных группах на-

селения СССР. Проблемы антропологии и исторической этнографии Азии. – М., 1968. – с.58-71.

References

Nazarbaev N. *Uly dalanyń jeti qyry. Egemen Qazaqstan*, 2018, 21 qarasha.

Masanov N.E., Abilhojin J.B. *1 dr. Istoria Kazahstana: narody ı kúltýry. Ýchebnoe posobie. Almaty: Daik-Press. 2001. – s.66.*

Ismagýlov O., Ismagúlova A. *Proishojdenie kazahskogo naroda. Po dannym fizicheskoi antropologii / Almaty, 2017. – 196 e.: ill. – ISBN 978-601-06-4325-3.*

Zýbov A.A. *Ýgorskie komplekсы na fino-ýgorskoj variaci odontologicheskix tipov. Antropologia sovremennyh fino-ýgorskix narodov. – M., 2000. – s. 3-9.*

Debes G.F. *Opyt kraniologicheskogo opredelenia doli mongoloidnogo elementa v smeshannyh grýppah naselenia SSSR. Problemy antropologii ı istoricheskoi etnografii Azii. – M., 1968. – s.58-71.*

Исмагулов О.С.¹, Исмагулова А.О.²,

Сураганов А.Е.¹, Сатаев М.А.²

1 Национальный музей Республики Казахстан,
Лаборатория физической антропологии,
г. Нур-Султан, Казахстан,

2 Южно-Казахстанский государственный
университет имени М.Ауэзова, Лаборатория
физической антропологии,
г. Шымкент, Казахстан

СПРАВЕДЛИВЫЙ ВЗГЛЯД НА НАШУ ДРЕВНЮЮ ИСТОРИЮ

В работе на основе комплексных исследований по пяти морфофизиологическим системам при-

знаков – по соматологии, одонтологии, серологии, дерматоглифике и краниологии впервые установлены внутригрупповая гомогенность, целостность и единство казахского народа, а также наличие самостоятельного антропологического статуса среди народов Евразии, что является свидетельством собственного пути становления физического облика казахской популяции на древней предковой Казахской земле.

Ключевые слова: соматология, краниология, серология, одонтология, дерматоглифика.

Ismagulov O.¹, Ismagulova A.²,

Suraganov A.¹, Sataev M.²

1 National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Laboratory of physical anthropology
Nur-Sultan, Kazakhstan,

2 M.Auezov South Kazakhstan State University,
Laboratory of physical anthropology
Shymkent, Kazakhstan

A FAIR VIEW AT OUR ANCIENT HISTORY

Based on complex research on five morphophysiological systems of signs – somatology, odontology, serology, dermatoglyphics and craniology, intra-group homogeneity, integrity and unity of the Kazakh people, as well as the presence of an independent anthropological status among the peoples of Eurasia, which is evidence of their own way of formation of the physical appearance of the Kazakh population on the ancient ancestral Kazakh land were first established.

Keywords: somatology, craniology, serology, odontology, dermatoglyphics

Файзуллина Г.Ш.
кафедра «Туризм и сервис»
Университет «Туран», г. Алматы, Казахстан
e-mail: galiyf2@yandex.kz

CONTEMPORARY ART КАК РЕСУРС РАЗВИТИЯ ТУРИСТСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ТРАДИЦИОННОГО МУЗЕЯ В КАЗАХСТАНЕ

В статье рассматривается вопрос о contemporary art в контексте взаимоотношений с традиционными музеями. Фокус исследования – проекты, созданные и реализованные на границе пересечений науки и искусства, музейного дела и contemporary art, театрального и музейного подходов. В качестве основного поля исследования представлен опыт Государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык» в 2010-2018 гг. Делаются выводы о перспективах: contemporary art и традиционный музей, объединившись, могут влиять на развитие местного общества; перспективным направлением продвижения contemporary art является лэнд-арт, который позволяет заполнять территорию заповедников-музеев Казахстана современными привлекательными туристскими объектами; на сегодняшний день в Казахстане продвижение ресурса современного искусства для развития музеев как объектов культурного туризма зависит во многом от субъективных факторов; по-прежнему наиболее привлекательные «территория и время» contemporary art в традиционном музее – это акции «Ночь в музее». Следствием этого, может стать перспективное развитие «событийного культурного туризма».

Ключевые слова: contemporary art, традиционные музеи, туристский потенциал, культурный туризм.

Введение

Во всем мире объекты contemporary art, расположенные как в музеях, так и в открытом пространстве, являются стимулом развития культурного туризма. В данной статье мы рассмотрим каким образом эта мировая тенденция проецируется на ситуацию в Казахстане. При этом, в большей степени – на город Алматы и Алматинскую область, и в частности – с использованием опыта работы автора статьи в Государственном историко-культурном заповеднике-музее «Иссык» в период с 2010 по 2018 годы.

Цель данного исследования – изучение contemporary art в контексте взаимоотношений с традиционными музеями. Характеризуя состояние

contemporary art в Казахстане в его обычном взаимодействии с музеями изобразительных искусств, мы ограничимся лишь упоминанием самых известных фактов, т.к. фокус нашего исследования преимущественно направлен на изучение пограничного поля – взаимодействие contemporary art с музеями Нехудожественного профиля. Следовательно, кратко про работы художников contemporary art, которые занимают своё место в коллекциях традиционных художественных музеев Казахстана. Конечно, не столь значительное, какого они достойны и как хотелось бы многим, но присутствуют. Вектор известности казахстанского contemporary art в большей степени направлен в пространство культурного поля вне Казахстана. И, следует отметить, что системная

организация выставок этого направления искусства в музеях Казахстана сформировалась относительно недавно. Например:

– ГМИ РК им. А.Кастеева (Алматы) / Галерея ASPAN, выставки работ – Ерболсына Мельдебекова, 2015; Елены и Виктора Воробьевых, 2015.

– Национальный музей РК (Астана), выставки работ – Сергея Маслова, 2017; Сауле Сулейменовой, 2017; Молдакула Нарымбетова, 2017.

– Галереи и музеи Казахстана, выставки в рамках программы «Рухани Жанғыру», 2018-2019 гг.

Основной посыл данной статьи – о современных художниках в традиционном краеведческом музее (музее местного края). Предпосылкой продвижения этого направления стала уверенность в том, что смелое мышление и новый подход способны повлиять на консерватизм музейных работников, изменить ракурс их взгляда на проблему. Вдохновительным примером стал фестиваль «Современное искусство в традиционном музее» в Санкт-Петербурге¹. Сформировалось убеждение – приход актуального художника в традиционное музейное пространство неизменно повлечет его наполнение новым смыслом. Музыканты и театральные деятели могут актуализировать эмоциональную составляющую музейного посещения и тем самым расширить поле восприятия не только прошедших, но и сегодняшних реалий. Ведь современные проекты – это проекты, созданные и реализованные на границе пересечений науки и искусства, музейного дела и contemporary art, театрального и музейного подходов.

Искусство: из алматинского опыта

О возможностях развития музеев за счет привлечения ресурса contemporary art впервые в Алматы было заявлено в 2014 году на Объединенном музейном форуме, частью которого стала конференция «Метаморфозы памяти: от наследия к современно-

сти». Ее участники не просто знакомились с трендами в музейной деятельности. Они осваивали базовые понятия, методы пространственно-средовой интерпретации экспозиции, приобретали опыт понимания и проектирования пространства экспозиции, получали навыки пространственного и проектного мышления. Важной частью программы стали мастер-классы, участники которых использовали технологию создания диалога предмета с его окружением, моделировали ситуацию диалога предмета и посетителя (а по большому счету – посетителя и музея). Большинство руководителей мастер-классов на площадках разных по профилю музеев Алматы – кураторы современного искусства: Джемшед Холиков (Душанбе, Таджикистан), Сабина Шихлинская (Баку, Азербайджан), Юлия Ваганова (Киев, Украина), Сергей Ковалевский (Красноярск, Россия), Юлия Сорокина (Алматы, Казахстан).

Отзыв одного из кураторов, Сергей Ковалевский (Красноярск, Россия) – «Если считать экспериментом соединение художественно-концептуальной компетенции и музейной практики в рамках конкретной задачи развития локального музея, то как первый шаг – он удался. Видимо, для многих в аудитории это был начальный опыт такой междисциплинарной встречи. Очень целесообразно, что в первый день выступали эксперты-тренеры с презентацией творческой позиции. Каждый имел «15 минут славы» для обращения к казахстанским музейным практикам и внимательным коллегам из постсоветских стран, что концентрировало и мобилизовало на действенный месседж (особенно в преддверии проектного мастер-класса). В оформлении предмета высказывания очень помогла проектная установка куратора форума на конкретный музей – вследствие чего универсальная рефлексия должна была связаться с типом предстоящей музейной ситуации. Формулирование теоретического предвидения проектной идеи – интересная и плодотворная задача». Можно упомянуть о небольшом фидбэке (feedback) выступления на фестивале С.Ковалевского, который случился в 2015 году – демонстрация в его программной презентации работы «Yayoi Kusama. I'm Here, But Nothing» подвигла на создание в Литературно-мемориальном музее Сабита Муканова выставки «Светящаяся комната» (современное искусство помогло созданию атмосферы проявления «души предметов» в обычном рабочем кабинете казахского писателя). Ещё одним фидбэком музейного фестиваля стало последующее приглашение Сергея Ковалевского в качестве куратора фестиваля современного искусства в Алматы ARTBATFEST – 2015.

Музейный фестиваль не стал в Алматы традиционным, но показал, что практика «музейного

¹ Фестиваль «Современное искусство в традиционном музее» инициирован Фондом «ПРО АРТЕ» при поддержке Фонда Форда и Государственного музея истории Санкт-Петербурга. Впервые состоялся в 2000 году в Санкт-Петербурге. В 2006 году фестиваль стал номинантом всероссийской премии «ИННОВАЦИЯ». С 2007 года он поддерживается Комитетом по культуре Правительства Санкт-Петербурга. В 2011 году состоялся 10 юбилейный фестиваль, который посетило более 40 тысяч человек. В 2012 году впервые соорганизатором фестиваля выступил Северо-Западный филиал Государственного центра современного искусства. // <https://ru.wikipedia.org/wiki> ; Выставка современного искусства «НЕ переключайтесь!» // <http://www.museum.ru>.

Рис. 1. Перформанс Молдакула Нарымбетова. «Ночь в музее». ЦГМ РК. 2007 г.
 Fig. 1. Performance of Moldakul Narymbetov. "Night at the Museum". CSM of RK. 2007.

десанта» вполне может быть использована для развития музеев. Также можно было говорить о том, что именно формат фестиваля позволяет «зайти» современному искусству в традиционный музей. К такого рода форматам можно отнести и «Ночи музеев». Известный музейный специалист Владимир Дукельский (Москва) высказался в одной из полемик по поводу этого особого музейного предложения так – «Ночь музеев – это праздник карнавального типа, когда всё делается наоборот. Закрытое открывается, спрятанное достается и показывается, темное подсвечивается, светлое затемняется, табуированное разрешается и т.д. Тем самым открываются потрясающие возможности для переинтерпретации музея и его коллекций». В нашем случае «табуированным» в обычной жизни музеев Казахстана является смелость и актуальность contemporary art, следовательно, вполне естественным стало то, что contemporary art пришел в музеи в рамках программ «Ночь в музее».

Первый опыт – это перформанс Молдакула Нарымбетова на 2-й «Ночи в музее» в Центральном государственном музее Республики Казахстан в сентябре 2007 года (1-я состоялась в мае того же года).

(Рис. 1). Хотя этот случай вне хронологических рамок нашего исследования, в данном контексте мы упоминаем о нем, потому что – 1. Молдакул Нарымбетов – это одно из самых значительных имен в искусстве Казахстана; 2. В 2016 году его работы примут участие уже в другой «Ночи» (заповедник-музей «Иссык»); 3. В 2007 году будет заложена традиция участия в подобных событиях самых известных художников этого направления.

Прежде чем представить опыт Государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык», как наиболее яркий пример системного развития взаимоотношений с contemporary art, следует отметить значение этого заповедника-музея в развитии туристской дестинации Алматинской области.

Государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык» был создан в 2010 году по инициативе Лидера нации Н.А. Назарбаева в рамках Стратегического национального проекта «Культурное наследие» на территории некрополя Иссык, в одном из курганов которого в 1970 году было обнаружено не потревоженное захоронение сакского царевича. Образ «Золотого человека» и элементы украшения

его одежды были использованы в создании национальных символов Республики Казахстан. В 2013 году была утверждена территория охранной зоны заповедника-музея – 422,7 га. В неё входят более 80 сакских курганов, Могильника Иссык и древние сакские поселения Рахат и Орикты, средневековое городище Талгар. Музей расположен в 50 км от Алматы. («Иссык», 2018: 3).

В «Концепции культурной политики Республики Казахстан» (2014 г.) заповедник-музей «Иссык» занял своё место в творческом кластере, среди уникальных объектов, которые «должны стать мировыми центрами культурного туризма» (О концепции..., 2014). А в «Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2020 года» одной из основных целей развития индустрии туризма заявлено: создание системы новых туристских «опытов» и разработка международных конкурентоспособных продуктов и услуг для местных и иностранных туристов. (Об утверждении..., 2017). Особую актуальность значимости «Иссыка» придало упоминание в статье Первого Президента РК Нурсултана Назарбаева «Семь граней Великой степи» (2018 г.) «Золотого человека» как одного из семи достояний страны и народа Казахстана.

Искусство

Итак, в 2010 году, ещё не открывшись для посетителей официально, заповедник-музей «Иссык» стал экспериментальной творческой базой для работы Международного семинара-тренинга «Музейная экспозиция: творческие ресурсы развития музейного пространства», организованного Центром современной культуры Дешт-и-Арт (кураторы: Лариса Плетникова и Гульдана Сафарова (Казахстан) при поддержке Нидерландского Гуманитарного Института сотрудничества с развивающимися странами и Кластерного бюро ЮНЕСКО в Алматы). Цель семинара-тренинга – внедрение инновационных методов создания экспозиции в музейную практику.

Программа включала в себя знакомство с современной практикой музейной экспозиции, участие в создании пространственной композиции на основе памятных предметов (музейных экспонатов) в конкретных средовых обстоятельствах. Идея состояла в том, чтобы обогатить экспозиционное музейное пространство креативными идеями художников. В числе приглашенных были не только художники-экспозиционеры, уже имеющие опыт сотрудничества с музеями, но и молодые художники, работающие в русле contemporary art. Организаторами семинара изначально была поставлена задача, чтобы практическая работа велась непосредственно на

Рис. 2. «Золотая пирамида». Гайни Чагатаева. ГИКМЗ «Иссык». 2011 г.

Fig. 2. "Golden pyramid". Gayni Chagatayev. SHCRM "Issyk". 2011.

материалах принимающего музея и могла служить для его развития. Один из практических результатов – это работа художника из Караганды Алины Батяевой. Её художественный «жест» – небольшой и простой объект, за которым стояла метафорическая история «Золотого человека», курганного могильника Иссык. Металлический конус высотой 50 см, покрашенный красной краской и вкопанный среди курганов. Когда группа посетителей шла смотреть на ландшафт с кургана, то останавливалась и слушала из уст экскурсоводов историю-предположение Алины о том, что под этой землей много «золотых воинов» и все они охраняют эту территорию, а нам видна только макушка головного убора одного из них (аллюзия к терракотовой армии китайского императора). На протяжении восьми лет этот объект оставался экскурсионной «точкой» на территории заповедника-музея. Можно считать – это был первый объект современного искусства на территории заповедника-музея.

В 2011 году в рамках пленера «Музей открывает ЕСИК» художники создавали свои объекты, со своим пониманием и представлением значения слова «ЕСИК» (название города и «дверь» в переводе на русский язык). Некоторое время они оставались на территории, и экскурсовод водил группу от объекта к объекту. Дело в том, что (об этом стоит упомянуть) тогда музей не мог принять внутри здания больше трех групп, они просто не могли разойтись между собой в изначальных двух экспозиционных залах. Объекты, оставленные художниками «отвлекали» на себя внимание и решали вполне практическую задачу по комфортному приему посетителей из одного туристского автобуса. Долгое время в экспозиции музея был стенд с фотографиями и описаниями этих объектов. А один, «Золотая пирамида» Гайни Чагатаевой украшал фойе музея. (Рис. 2).

В настоящее время в музее действуют 4 экспозиционных зала и 1 мемориальный кабинет. «Отпала» необходимость «нарезать» круги вокруг здания музея, дожидаясь свободного места в залах. Сотрудники уже могут внутри здания «развести» до 5 групп одновременно. Но... «вкус» к презентации прошлого через современность остался. Так, в 2016 году в рамках акции «Ночь в музее» на территории появились объекты от Евразийского культурного альянса – «Балбалы» Молдакула Нарымбетова и «Невеста» Сауле Сулейменовой. Если Музейный форум «подарил» ARTBATFESTу куратора в 2015 году, то ARTBATFEST «отблагодарил» музей в 2016 году, предоставив объекты предыдущего года. Таким образом решались две задачи – 1. Евразийский Культурный Альянс мог демонстрировать свою коллекцию современного искусства не только в Алматы, и не только на протяжении одного месяца; 2. Туристы и местные жители, посетители заповедника-музея в течение всего лета могли развивать способность к современному прочтению материалов истории и культуры прошлого.

«Балбалы» были на одной площадке с подлинными музейными каменными изваяниями тюркского периода. Они стали как бы «буфером» между древней кочевой сакской культурой, представленной курганами могильника Иссык, и современной культурой, которая «прорезала» пространство с курганами автомобильной трассой, по ней туда-сюда едут на машинах с колесами из резины современные кочевники, наследники культуры саков. «Балбалы» как бы роднились своей резиновой «плотью» с современными кочевниками, представляя кочевнический мировоззренческий пласт древних культур. «Невеста» рифмовалась с традиционной казахской юртой, установленной на территории музея. Явной была рифма и с головным убором «Золотого человека».

«Невеста» была родной и своей для большинства посетителей музея, ведь в традициях казахов до сих пор невеста надевает саукеле.

При этом, ведущая тема акции 2016 года – экологичное этношение к наследию, к материальному и духовному. До настоящего времени актуальной для заповедника-музея остается проблема мусора на территории. И мероприятия в рамках акции были призваны сказать – мир вокруг нас такой, каким мы его видим и делаем. Основным материалом работ современных художников стали отходы современной культуры человечества – резиновые покрышки от колес машин и полиэтилен. Участники акции увидели, что полиэтиленовые пакеты можно не выбрасывать, а использовать «целлофановую живопись» для создания произведений искусства, например, как у Сауле Сулейменовой.

Экологическая тема была основной также и на следующий 2017 год. Так, заранее, до непосредственного проведения «Ночи», была организована арт-акция – был объявлен сбор полиэтиленовых пакетов в заповеднике-музее для работы Сауле Сулейменовой. Это был жест-обращение – «Люди, вы едете на природу, не засоряйте её, а заезжая в музей оставьте полиэтиленовый мусор, пусть он послужит благородным целям, станет «красками» для художника». Так была создана «Невеста» уже специально для заповедника-музея. Сауле, известный современный художник, на глазах у посетителей создавала объект современного искусства с помощью «целлофановой живописи», красками для неё были полиэтиленовые пакеты разных цветов. В конце акции её «Невеста» стала одной из тех, кто отмечал «Ночь в музее». (Рис. 3).

Эта же тема также прозвучала в работах художников Елены и Виктора Воробьевых, которые, приняв участие в основной программе Венецианской биеннале современного искусства, приехали в «Иссык» и представили свои работы. На выставке в археологическом музее можно попытаться найти созвучие научной картины мира и картины, которую создает искусство. Можно ли взглянуть на ландшафт с курганами глазами ученого и художника одновременно? Это приглашение к размышлению и разговору о наследии и о нас – наследниках. Так, в объекте «Пастораль. 21 век» – вид поля, замусоренного пластиковыми пакетами. А рядом окно музейного зала, в котором виден чистый ландшафт с курганами. Посетитель как бы должен был выбрать в этой рифме близкое себе, вид своего будущего – с мусором или без. Серию графики «Коллекция куч и ям» художники представляют, как коллекцию «ран и шрамов» земли. Как на эти объекты смотрят археологи? Археолог Бекен Нурмуханбетов говорил – «Курганы

Рис. 3. «Невеста».
Сауле Сулейменова.
«Ночь в музее». ГИКМЗ
«Иссык». 2017 г.
Fig. 3. «Bride».
Saule Suleimenova.
«Night at the Museum».
SHCRM «Issyk». 2017.

уничтожаются с промышленной или научной целью». Какая она – грань ценностного отношения к земле? Это решал сам для себя каждый посетитель.

В «Ночь музея» 2018 года акцент был сделан на переинтерпретации экспозиции² за счет выставки объектов современных художников, создающих свои работы в жанре mockumentaryaction. Не только объекты из своих коллекций, но и свои комментарии предоставили художники и кураторы. «В современном искусстве правомочно и акту-

ально mockumentaryaction, т.е. псевдодокументальность. Такой жанр как мэйл-арт, тесно связанный с почтой как институцией, т.е. персональное изготовление фейковых марок, открыток и последующее отправление по вымышленным адресам – mockumentaryaction в чистом виде» – Валерий Руппель.

«У объектов бонистики и филателии есть неуправляемая черта, которая заслуживает отдельного рассмотрения и исследования, именно она служит дополнительным знаменателем, умножающим ценность. Это эстетическая категория красоты, отточенная человечеством веками изготовления денег и марок для их использования в качестве обменных единиц. Как бы то ни было, объекты товарного обмена все чаще становятся объектами художественного осмысления культурных феноменов, что усугубляет их несомненную ценность для человечества» – Юлия Сорокина.

На выставке были работы шведской художницы Анны Химмельстран, которая в 1996 году, приехав в Казахстан, нанесла на национальные марки портреты неизвестных казахских женщин. Ее марки «соединили в себе один из принципов современного искусства – технологическое тиражирование, цельность идеи и ее воплощения, наполненность живым смыслом (и все это на «экзотическом» материале)» – Елена Воробьева.

Работы Александра Махно – денежные знаки, марки. «Ироничная критика института челове-

² В экспозиции заповедника-музея «Иссык» представлены монеты и марки с изображением «Золотого человека». В настоящее время это уже устоявшаяся традиция – выпускать памятные монеты с изображением исторических событий, памятников культуры, культурных мероприятий, известных деятелей, спортивных достижений. Эти монеты, своего рода, «представители» своего народа, своей исторической эпохи. Национальный банк РК в 2004 году ко Дню национальной валюты выпустил серию монет «Золото номадов». В их дизайне были использованы изображения золотых изделий кочевников, найденных при археологических раскопках на территории Казахстана. В том числе и находок из кургана Иссык, бляхи-накладки с одежды «Золотого человека» и изображение его перстня. Монеты изготовлены с применением технологии нанесения на поверхность позолоты. Монеты этой серии представлены в экспозиции заповедника-музея «Иссык». В период обретения Независимости стали выпускаться и первые национальные марки, изображавшие предметы национальной гордости и ценные экспонаты. В 1992 году первой национальной маркой Независимого Казахстана стала марка «Алтын адам» с изображением реконструкции «Золотого человека».

ских ценностей удачно принимает форму виртуозно выполненных артефактов, не скрывающих свою природу постмодернистских симулякров. Зритель понимает, что перед ним Махно-мани и Махно-марки, при этом восхищаясь эстетикой и убедительностью исполнения. Анархия Махно замыкает мир художника на личности автора, поднимая важные вопросы изменения ценностных ориентиров в искусстве и в жизни» – Юлия Сорокина.

А вот марки Валерия Руппеля так и не были представлены в окончательном варианте выставки. Первоначально они с сопроводительным текстом были размещены в витрине. Потом убрали текст. При окончательном приеме выставки убрали и сами работы. «Политическая ботаника»³ оказалась действительно очень политической в контексте наших стран.

³ «Сатирическая серия из восьми листов была создана в 2006 году и посвящена общественным событиям 2005 года, получившим название «тюльпановая революция». Каждый тюльпан символическое изображение характерного жеста – Тюльпан убеждающий, Тюльпан протестующий, Тюльпан вверхстремляющийся, Тюльпан осеняющий, Тюльпан благословляющий, Тюльпан посылающий, Тюльпан торжествующий и Тюльпан угрожающий. Т.е. жесты, характеризующие поведение пришедших, в результате революций к власти, лидеров. Жесты, в большинстве случаев, носят интернациональный характер, также, как и действия, реакцией на которые являются тот или другой жест. А действия повсюду примерно одинаковы – коррупция, распил инвестиций и бюджетных ассигнований, незаконный оборот наркотиков, оружия, авторитарность режимов и т.д.» Валерий Руппель.

Музыка

Музыкальная тема акции в 2016 году была представлена концертом нео-фолк-группы «Аркаим», в музыке в её исполнении соединялось традиционное звучание со звучанием современных инструментов. А в 2017 году – объектом современного искусства «Рингтон» от того же Евразийского культурного альянса (Алматы). Алёна Велар сделала объект, символизирующий гриф традиционной домбры. Соединяя три уровня – подземный, наземный и воздушный, «щипковый музыкальный инструмент» способен извлекать звук природных стихий. Это – позывной «воздуха земли», приглашающий к разговору с окружающим миром. Где вопросом является щипок струны, а ответом получаемый звук.

В 2018 году выступила музыкальная группа «STEPPESONS» («Сыновья Степи») (Рис. 4). Группа работает в новом музыкальном направлении MEJ – модерн этно-джаз, где в модерн стиле звучит микс казахских народных мелодий и джазовых форм. Важным моментом зарождения нового проекта послужило стремление и поиск новых форм и звучаний. Особенностью композиций группы является то, что в ней нет добавления электронного звучания, что дает большую ценность проекту в пропаганде истинного чистого звучания фольклорных инструментов. Здесь казахские народные инструменты представлены в ином аутентичном звучании, сохраняя весь этнический колорит. Репертуар коллектива составляют авторские сочинения и обработки на произведения великих композиторов казахского народа и классиков джаза.

Рис. 4. Группа
 «STEPPESONS». 2018 г.
 Fig. 4. "STEPPESONS" group.
 2018.

Театр

В 2018 году в заповедник-музей пришел и современный театр. И вновь при помощи Евразийского Культурного Альянса. Алёна Велар и театральная труппа «И.Л.И.» представили перформанс «Игры в городе». Вот как они описывали его значение – «Сама жизнь похожа на драматическое представление, где «обыкновенное общение между людьми само организовано как театральная сцена, благодаря обмену драматически взвинченными действиями, контрдействиями и заключительными репликами». Поведение регулируется путем согласования не только с ролевыми требованиями, но и с ожиданиями социального окружения. Согласно этому подходу, каждый человек является актером, имеющим свою аудиторию, и ведет себя, учитывая специфику окружающего его социальных общностей, а потому по-разному преподносит себя. Самопрезентация – неотъемлемый элемент игры, т.е. исполнения роли. И неважно, какая она: искренняя или фальшивая, – важно, чтобы люди исполняли свои роли успешно». Важным оказалось то, что участники акции «Ночь в музее» могли стать и участниками этого театрально-го действия.

Заключение

Таким образом, мы можем говорить о целенаправленной работе заповедника-музея «Иссык» в 2010-2018 годах по актуализации наследия через популяризацию и презентацию произведений художников, музыкантов, артистов, работающих в направлении contemporary-art. Это стало возможным во многом благодаря личной инициативе и энтузиазму автора данной статьи Галии Файзуллиной, которая использовала свой профессиональный бэкграунд (background) для привлечения интересных людей и событий в заповедник-музей, а также благодаря поддержке директора заповедника-музея Гульмиры Мухтаровой.

На основе представленного материала можем сделать следующие выводы о перспективах развития взаимодействия contemporary art и традиционного музея:

- contemporary art и традиционный музей, объединившись, могут влиять на изменение местного сообщества, делая его более открытым для культурного диалога как с иностранными туристами, так и для диалога между столичным и периферийным, городским и сельским населением;

- перспективным направлением продвижения contemporary art является лэнд-арт, который позволяет заполнять территорию заповедников-му-

зеев Казахстана современными привлекательными туристскими объектами ⁴;

- к сожалению, мы можем констатировать тот факт, что на сегодняшний день в Казахстане продвижение ресурса современного искусства для развития музеев как объектов культурного туризма зависит во многом от субъективных факторов;

- по-прежнему наиболее привлекательные «территория и время» contemporary art в традиционном музее – это акции «Ночь в музее», что подтверждается и опытом соседнего Кыргызстана ⁵. Следствием

4 1. 10-20 июля 2015 г. впервые в Восточном Казахстане провели Лэнд-арт симпозиум «Кочевник». Он объединил художников и скульпторов из Казахстана, Киргизии, Белоруссии, России и Словакии. Арт-симпозиум проводился при финансовой поддержке Европейского Союза в рамках проекта «Золотой Алтай – богатство для развития региона» и Меморандума о сотрудничестве для развития сельского туризма, заключенного между Акиматом ВКО и Махаон Интернешенел. Мастера творили в уникальном заповеднике-музее «Берель», расположенном в красивой долине Катон-Карагайского района на высоте 1200 м.н.у.м. На его территории насчитывается около 100 курганов и других погребально-поминальных сооружений эпохи ранних кочевников (IV-III вв. до н.э.) и древнетюркского времени (VII-VIII вв. н.э.). 16 уникальных арт-объектов было создано в рекордно короткие сроки – за одну неделю. Как говорят художники, творческий импульс для такой масштабной работы дало успешное сочетание людей, места, информации и полученных знаний. Успешное продолжение арт-проекта и расширение экспозиции зависит, в первую очередь, от поддержки региона. Тем более, что по словам Алтынай Мукановой, заместителя руководителя управления туризма и внешних связей ВКО, проведение таких мероприятий – эффективный инструмент для развития туризма, и созданная экспозиция будет одним из первых объектов, которые будут предложены ВКО для посещения туристов и участников «ЭКСПО-2017». // <http://www.goldenaltay.kz/ru/catalog/festivali-prazdniki/lend-art-simpozium-kochevnik>

2. «Нам нужно формировать туристические продукты, которые будут интересны гостям. Демонстратор Золотой Алтай – богатство для развития региона» демонстрирует себя, как эффективный инструмент для развития туризма. В его рамках в короткие сроки мы предлагаем создать проект «Территории вдохновения», привлекая творческих людей. Данный проект будет похож на лэнд-арт симпозиум «Кочевник», находящийся на площадке музея-заповедника «Берель» – координатор проекта Светлана Белова // <http://www.matritca.kz/topnews/29586-proekt-territorii-vдохновения-v-vko-stanet-centrom-prityazheniya-gostey-expo-2017.html>

5 В 2019 году официальное открытие «Ночи музеев» в Бишкеке прошло под открытым небом в Дубовом парке возле памятника Курманжан Датке. Главным символом события в этом году стала «Балерина в противогазе» – образ хрупкого мира искусства, нуждающегося в защите, во внимании и в поддержке всего общества. Идея «Хрупкого искусства» была поддержана секретариатом Национальной комиссии по делам ЮНЕСКО и Миссией Международного Комитета Красного Креста в Кыргызской Республике // <http://culturamagazine.org/2019/05/24/noch-muzeev-2019-hrupkij-mir-iskusstva-i-balerina-v-protivogaze/>

этого, может стать перспективное развитие событийного культурного туризма.

Литература

«Иссык». Путеводитель. – 2018. – 16 с.

Об утверждении Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2020 года. Постановление Правительства Республики Казахстан от 19 мая 2014 года № 508. Утратило силу постановлением Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 года № 406 // URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazakhstan_premier_ministr_rk/kultupa/id-P1400000508/ (дата обращения: 20.07.2020).

О Концепции культурной политики Республики Казахстан. Указ Президента Республики Казахстан от 4 ноября 2014 года № 939 // URL: https://tengrinews.kz/zakon/prezident_respubliki_kazakhstan/kultupa/.

References

«Issyk». Putevoditel' [Guidebook]. 2018. 16 s.

Ob utverzhdenii Kontseptsii razvitiya turistskoy otrasli Respubliki Kazakhstan do 2020 goda. Postanovleniye Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 19 maya 2014 goda № 508. Utratilo silu postanovleniyem Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 30 iyunya 2017 goda № 406 [On approval of the Concept for the development of the tourism industry of the Republic of Kazakhstan until 2020] // URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazakhstan_premier_ministr_rk/kultupa/id-P1400000508/ (data obrashcheniya: 20.07.2020).

O Kontseptsii kul'turnoy politiki Respubliki Kazakhstan. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 4 noyabrya 2014 goda № 939 [About the Concept of cultural policy of the Republic of Kazakhstan] // URL: https://tengrinews.kz/zakon/prezident_respubliki_kazakhstan/kultupa/.

Файзуллина Ф. Ш.

«Тұран» университеті,
«Туризм и сервис» кафедрасы
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ӨНЕР ТУРИСТІК ӘЛЕУЕТТІ ДАМУҒЫ КӨЗІ РЕТІНДЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ МУЗЕЙ

Мақалада дәстүрлі музейлермен өзара қарым-қатынас контекстіндегі contemporary art туралы мәселе қарастырылады. Зерттеудің негізгі бағыты: ғылым мен өнердің, музей ісі мен қазіргі заманғы өнердің, театр мен музейдің көзқарастарының шекарасында жасалған және іске асырылатын жобалар болып табылады. «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қо-

рық-музейінің 2010-2018 жж. тәжірибесі зерттеудің негізгі саласы ретінде ұсынылған. Болашақ туралы қорытынды жасалады: жергілікті өнердің дамуына әсер ете алатын қазіргі заманғы өнер және дәстүрлі музей; заманауи көркемөнерді насихаттаудың перспективалық бағыты – бұл Қазақстанның қорық-музейлерінің аумағын қазіргі заманғы тартымды туристік нысандармен толтыруға мүмкіндік беретін жер өнері; бүгінде Қазақстанда мәдени туризм объектілері ретінде музейлерді дамыту үшін заманауи өнердің ресурстарын жылжыту көбінесе субъективті факторларға байланысты; дәстүрлі музейде заманауи өнердің ең тартымды «аумағы мен уақыты» бұл «Музейдегі түн» акциясы болып табылады. Мұның салдары «оқиғалы мәдени туризмнің» перспективалы дамуы болуы мүмкін.

Түйін сөздер. Қазіргі заманғы өнер, дәстүрлі музейлер, туристік әлеует, мәдени туризм.

Faizullina Galiya,

Department «Tourism and service»
Turan University,
Almaty, Kazakhstan

CONTEMPORARY ART AS A RESOURCE FOR THE DEVELOPMENT OF TOURIST POTENTIAL TRADITIONAL MUSEUM IN KAZAKHSTAN

The article examines the issue of contemporary art in the context of relations with traditional museums. The focus of the research is projects created and implemented at the border of the intersection of science and art, museum business and contemporary art, theater and museum approaches. The experience of the State Historical and Cultural Reserve-Museum "Issyk" in 2010-2018 is presented as the main field of research. Conclusions are made about the prospects: contemporary art and traditional museum, having united, can influence the development of the local community; a promising direction for the promotion of contemporary art is land art, which allows filling the territory of reserves-museums of Kazakhstan with modern attractive tourist objects; today in Kazakhstan, the promotion of the resource of contemporary art for the development of museums as objects of cultural tourism depends largely on subjective factors; the most attractive "territory and time" of contemporary art in a traditional museum is still the action "Night at the Museum". The consequence of this may be the promising development of "event cultural tourism".

Keywords. Contemporary art, traditional museums, tourism potential, cultural tourism.

Диярова Ж.К.

Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы,

Атырау қ., Қазақстан

e-mail: i-sunshine@bk.ru

«САРАЙШЫҚ» МЕМЛЕКЕТТІК ТАРИХИ-МӘДЕНИ МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ

Атырау облысы Махамбет ауданы Сарайшық ауылында алдымен қоғамдық негізде, кейін облыстық өлкетану музейінің қарамағында, ал 1999 жылдан бастап арнайы мемлекеттік мекемеге айналып, 2018 жылы республикалық деңгейдегі «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» болып қайта құрылды. Осы кезеңнен бастап музей-қорықтың ғылыми-зерттеу бағытына ден қойыла бастады. Мақалада музей-қорықтың ғылыми-зерттеу жұмыстары бағытында атқарылған жұмыстар көрсетілген. Оның ішінде музей-қорықтағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын қалыптастыру және оларды дамыту мақсатында республика, облыс көлеміндегі тарихшы ғалымдардың тартылуы, ғылыми және ғылыми-техникалық қызмет субъектісі ретінде аккредиттелуі, ғылыми-жинақтау, ғылыми-сақтау, қалпына келтіру және басқа да зерттеу жұмыстарының қорытындысы, музей ісі бойынша халықаралық ғылыми және мәдени ынтымақтастық, ғылыми іссапарлар мен экспедициялардың ұйымдастырылуы, ғылыми-көпшілік жинақтар шығару және негізгі бағыты еліміз тарихынан мәлімет беретін музей қорында сақтаулы материалдарды зерттеп, оларды насихаттауда атқарылған ғылыми-зерттеу жұмыстары баяндалады.

Түйін сөздер: ғылым, музей, аккредитация, археология, экспедиция, Сарайшық.

Кіріспе

Сарайшық қаласы тарихына жаңаша көзқарас ел тәуелсіздігімен қаланды. Сонау XX ғасырдың 60-шы жылдары қоғамдық негізде ашылған өлкетанушылар бұрышы, кейінгі музей де соның әсерімен 1999 жылы 3 қыркүйекте «Хан Ордалы – Сарайшық музей-қорығы» құрылуына әкелді. Осылайша Сарайшық қаласы тарихына арналған алғашқы музей туристер үшін жұмыс жасай бастады.

Сарайшық жәдігерлері жан-жақтан жиналды, Махамбет аудандық музейі мен Атырау облысы тарихи-өлкетану музейі, жергілікті зиялылар көмегімен көрме залдары толықтырылды. Әрине, осы арада облыс әкімі болған И. Тасмағамбетовтің қамқорлығын ерекше атап өтуге болады. Оның қолдауымен «Сарайшық» мемориалдық кешен құрылысы бүкіл халық құрылысы» болып жария-

ланып, қысқа мерзімде музей, хандар кесенесі, мешіт туристер үшін қызмет ете бастады. Ендігі басты міндет – жылда қала орнын шаятын Жайықтағы өр суының зиянын тоқтату болды. Көптің көмегімен ол 2017 жылы қолға алынып, Атырау облысының әкімі Н. Ноғаевтың қаражат бөлуімен 2018 жылы толық аяқталды. Ол музей-қорық жұмысының жаңа тарихын қалыптастырды. Көп ұзамай облыстық деңгейдегі музей-қорық Қазақстан Республикасы Үкіметі шешімімен республикалық мекемеге айналды. «Сарайшық мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК-ны тарихи-мәдени мұраларды сақтау, жаңа тарихи деректер мен жәдігерлерді анықтау, насихаттау, ғылыми-зерттеу және археологиялық-этнографиялық жұмыстарды, түрлі экспедицияларды, ашық аспан астындағы музейді ұйымдастыру арқылы туризмді дамытуға бағыт алды.

Сур. 1, 2. «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы.
 Fig. 1, 2. «Saraishyk» State Historical and Cultural Museum-Reserve.

Мәселенің әдістемесі

Зерттеу барысында бүгінгі тарих ғылымындағы салыстырмалы-тарихи, мерзімдемелік, өзектілік, перспективті, жүйелілік әдістері кеңінен қолданылады. Оларды пайдалану зерттеу аумағына алынған мәселелерді толыққанды саралауға жол ашады.

Негізгі бөлім

2018 жылы республикалық деңгейде 1 музей және 3 қорық-музей құрылды. Олар: Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Бейбітшілік және келісім музейі» РМҚК, «Ботай» республикалық музей-қорығы» РМҚК, «Бозоқ» республикалық музей-қорығы» РМҚК, «Сарайшық» республикалық музей-қорығы» РМҚК (Әбдіғалиұлы Б., 2018).

Сарайшық музей-қорығы әрқашанда Үкімет назарынан тыс қалған емес. 2018 жылы 4 сәуірде Қазақстан Республикасы Үкіметінің №162 қаулысы жарияланды. Қаулы бойынша «Атырау облысы Мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасының Атырау облысы мұражай қорығы «Хан Ордалы – Сарайшық» коммуналдық мемлекеттік қазыналық кәсіпорны Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» республикалық мемлекеттік қазыналық кәсіпорны болып қайта құрылды (Атырау облысы ..., 2018).

Қаулыдан соң оның Жарғысы бекітілді. Ал 2018 жылы 27 қыркүйекте ҚР Мәдениет және өнер істері департаментінің ұсынысы бойынша тарих ғылымда-

рының докторы, профессор Ә. Мұқтар музей-қорық директорының міндетін атқарушы болып тағайындалды. Сөйтіп, жаңадан ұйымдастыру жұмыстары басталды.

Ендігі Сарайшық музей-қорығының алға қойған мақсаты – мәдени-білім беру, экспозициялық-көрме, қор сақтау, ғылыми-зерттеу, қалпына келтіру, жинау, есепке алу, редакциялық-баспа, ақпарат және басқа да қызметтер бойынша нәтижелі жұмыс атқарып, алыс-жақын шетелдермен ынтымақтастық байланыс орнатқан, мемлекетіміздің бүгінгі таңда жүргізіп отырған саясатын мәдениет пен ғылым саласына енгізу.

Жұмыс жоспары ҚР «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» заңына және министрліктің қойған талаптарына сәйкес, ғылыми бағыттағы жұмыстарды дамыту үшін музей-қорықта Ғылыми кеңес құрылды. 2019 жылы 9 қаңтарда Ғылыми кеңес құрамына сайланған 17 адам қатарында 4 ғылым докторы, 2 ғылым кандидаты, облыстық мекеме басшылары мен жергілікті өлкетанушылар енгізілді (Мұқтар, Диярова, 2019). Ғылыми кеңес қолдауымен біріншіден, «Тарих және мәдениет ескерткіштерінде археологиялық және (немесе) ғылыми-реставрациялау жұмыстарын жүзеге асырумен айналысуға» лицензия, екіншіден, 2019 жылы 31 шілдеде Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі «Ғылым туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 23-бабына сәйкес Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК ғылыми және ғылыми-техникалық қызмет субъектісі ретінде аккредиттелді. Ғылыми

кеңес қолдауымен ортағасырлық Сарайшық қаласы тарихының білгірлері археологтар: т.ғ.д., профессор Зейнолла Самашев, т.ғ.д., профессор Мадияр Елеуов, Семей мемлекеттік университетінің профессоры, т.ғ.к., ноғайтанушы Амантай Исін, алматылық ғалым, т.ғ.к., профессор, ортағасырлар тарихының маманы Нұрлан Атығаев, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің профессоры, т.ғ.д. Ұлжан Ахметова, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің географ ғалымы, PhD докторы Эдуард Имашев ғылыми кеңесші ретінде белгіленді. Қорытындысында алғаш рет музей-қорық атынан 2020-2022 жылдарға арналған ғылыми, ғылыми-техникалық бағдарламалар бойынша бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруға арналған конкурсқа 6 жоба тапсырылды.

Музейдің ел ішінде танымалдығын арттыру және оның мәселелеріне ел назарын аудару мақсатында, облыстық, республикалық және халықаралық көлемде конференциялар ұйымдастырылды. Оның барлығы музей-қорықтағы ғылыми-зерттеулердің сапасын арттыруға мүмкіндік берді.

2019 жылы музей-қорық өзінің ашылғанына 20 жыл толуын атап өтті. 20 жылдық жоспары бойынша мекеме ғалымдары Ә. Мұқтар «Біріншілер» монографиясын аяқтап баспаға берсе, Ә. Мұқтар, Ж. Диярова «Сарайшық музей-қорығы тарихы» атты монографиясын жариялады (Мұқтар, Диярова, 2019). Қорытындысында «Сарайшық музей-қорығы тарихы» атты монографиясының тұсаукесері ұйымдастырылып, аталған екі еңбекке авторлық куәлік алды.

20 жылдық аясында сонымен қатар, музей-қорық сәуір айында мектеп оқушылары мен ұстаздарына арналған облыстық «Туған өлкені зерттеу: оның маңызы мен басым бағыттары», 9-10 қазанда «Жошы Ұлысы және Сарайшық: Қазақ мемлекеттілігінің бастауында» атты халықаралық конференциялар өткізді. Халықаралық конференция облыстық әкімдік қолдауымен ұйымдастырылды. Оған Германия, Ресей, Түркия, Қытай елдерінен 18 ғалым қатысты. Сонымен бірге 24 желтоқсанда Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтымен бірлесіп «Өлке тарихы және оның өзекті мәселелері» атты конференция өткізіліп, институтпен болашақта бірлесе жұмыс жасауға қол жеткізілді.

Алтын Орда мемлекеттілігінің тарихында әр қаланың өз орны болғаны, әлем тарихында алатын орындары, туристік мүмкіндіктерді айқындау мақсатында Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК Атырау облысы кәсіпкерлік және индустриялық-инновациялық даму басқармасы қолдауымен 2019 жылы 1-4 қазанда

Алтын Орданың 750 жылдығына орай Жошы Ұлысы – Алтын Орда астаналары «Сарайшық – Сарай Бату – Сарай Берке қалалары ізімен» атты халықаралық ғылыми-зерттеу, туристік экспедициясын ұйымдастырды (Мекеменің жылдық есептері, 2019).

Экспедицияға музей-қорық директоры тарих ғылымдарының докторы, профессор Ә. Мұқтар, ҰҒА корреспондент-мүшесі, геология-минералогия ғылымдарының докторы, профессор Н. Сеитов, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің профессоры, суретші О. Кендір, тарих ғылымдарының докторы С. Сапанов, тарих ғылымдарының докторы А. Ахмет, М. Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистрі, Уфа мемлекеттік университетінің аспиранты А. Тұрғанбаев, «Хабар 24», «Қазақстан» Ұлттық арнасы, «Егемен Қазақстан» газетінің Батыс Қазақстан облысы бойынша тілшісі Қ. Құттымұрат, музей-қорық қызметкерлері және өлкетанушылар қатысты.

Экспедицияның басты мақсаты – Жошы Ұлысы – Алтын Орда тарихының астаналық қалалары орнында ғылыми-зерттеулер жүргізу және болашақ туристік маршрутты жасақтау болды. Осы ретте Астрахань және Волгоград облыстық өлкетану музейлерімен бірлесе болашақта атқарылатын жұмыстар пысықталды. Құрманғазы бабамыздың мәңгілік мекені Алтынжар елді мекенінде баба кесенесіне зиярат етті. Алтын Орданың хандары жерленген деп айтылатын Харабали ауданындағы Лапас ауылы маңында, ортағасырлық Сарай Бату қаласы орнында, Волгоград облысындағы ортағасырлық Сарай Берке қаласы құландыларында өз зерттеулерін жүргізді. Экспедиция барысында Сарайшық музей-қорығы Астрахань облысындағы «Дария Тур» және «Актив Тур» туристік компанияларымен келісім-шартқа отырды.

Музей-қорық сондай-ақ, республикалық, халықаралық байланыстарын дамытты. Алдымен, Татарстан Республикасы А. Халиков атындағы Археология институтымен, Түрік Республикасы Анкара университетімен келісім-шартқа қол қойды. Осындай байланысты пайдаланып 1-5 қазанда алғаш рет халықаралық «Жошы Ұлысы – Алтын Орда астаналары: Сарайшық, Сарай-Бату, Сарай-Берке қалалары ізімен» атты экспедиция қолға алынды. Нәтижесінде РФ Астрахань, Волгоград облыстарындағы Жошы Ұлысы астаналары ғылыми-зерттеу аумағына алынды.

Музейлер жұмысының көрсеткіші – көрмелер болып табылады. Музей-қорық экспозиция-көрме ұйымдастыруға да айырықша мән берді. 2019 жылға жоспарға сәйкес Сарайшық музей-қорығы 2 республикалық, 7 облыстық көрме жоспарлаған болатын. Жыл ішінде 1 халықаралық, 2 республикалық, 10

облыстық жылжымалы көрме ұйымдастырды. Өткізілген көрмелер ғылыми және мәдени іс-шаралар аясында өткізілді. Көпшілік арасында үлкен қызығушылық тудырып, республикалық, облыстық БАҚ-да жарияланып отырды.

Осы атқарылған жұмыстардың барлығы, музейді ел арасында кеңінен насихаттау. Осы арқылы музейге келушілердің және қызығушылардың санын арттыру. Осы салада музей өз жұмысында ілгері дамыды. Мәселен, музейге келушілер саны жылдан-жылға артып отыр. 2017 жылы 68, 2018 жылы 110, 2019 жылы 532 шетелдік турист музей қонағы болса, 2018 жылы 12468, 2019 жылы 18501 көрермен музей-қорықты тамашалаған (Исследование средневекового ..., 2019).

2019 жылы музей-қорық директоры Ә. Мұқтардың ғылыми жетекшілігімен Сарайшықта археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Дегенмен, облыс бюджетінен бөлінген қаржының иесі Атырау облысы тарихи-өлкетану музейі болғанын атап өтуге тиіспіз. Қазба шілдеден қазан айына дейін созылды.

Ерекше атап өтер жайт, 2019 жылы археологиялық зерттеулер кезінде алғаш рет Сарайшық қазбасында адам сүйектерімен астаналық антрополог А.Раисова жұмыс жасап, ғылыми жұмыс қорытындысын берді. Археологиялық жұмыстар соңында қазба орындарына сақтау-тұмшалау жұмыстары жасалды. 2019 жылы қазба жұмыс нәтижесінде табылған қала цитаделінің солтүстік қақпасының орны, өндірістік цех орындары, толық сақталған көрхананы қайта қалпына келтіру жұмыстарын жүргізу ұсынысы көтеріліп, ол турасында Мәдениет және өнер істері департаментіне нақты ұсыныс берілді. Бұл ұсыныс министрлікте қолдау тапты. 2020 жылдың ақпан айында Сарайшық музей-қорығында «Ортағасырлық Сарайшық қаласы цитаделіндегі археологиялық нысанды қайта қалпына келтіру жұмыстары» тақырыбында белгілі археолог З. Самашев, М. Елеуов, облыс, аудан басшылықтарымен бірлесе ғылыми-әдістемелік кеңес өтті (Ортағасырлық Сарайшық ..., 2020).

Кеңес қаулысымен ортағасырлық Сарайшық қаласы цитаделінің бекініс жүйесін: бекініс мұнарасын, орды, қақпа дарбазасы мен бекініс қабырғасын реконструкциялау жобасын «Қазқайтажаңарту» РМК мамандарына ұсынып, қайта қалпына келтіруге бірауыздан шешім қабылданған болатын. Бұл жұмыстар алдағы уақытта жалғасын табатынына толық сенімдеміз.

Тағы да көтеріліп, айтылып жүрген ұсыныстардың бірі – бұл Сарайшықта Қасым ханға арналған фильм түсіру.

Себебі, барлығымыз да Сарайшықтың Жошы Ұлысы мұрагерлерінің бірі екенін және Алтын Орда тұсында рухани астана болып, бұл жерде Алтын Орда, Ноғай Ордасы, Қазақ хандарының пантеоны

болғандығын білеміз. Осы қазақтың хандарынан Сарайшықта билік етіп, өзінің мәңгілік мекенін тапқан Қасым хан. Сондықтанда осы ұсынысымыз ел алдында аяқсыз қалмайды деп ойлаймыз.

Қазіргі елде орын алған жағдайға қарамастан, музей-қорық өз жұмысын онлайн күйінде жалғастыруда. Музей-қорық жаңалықтары үнемі әлеуметтік желі беттерінде (Фейсбук, Инстаграм, Ютуб әл. желілері) және «Сарайшық кз» сайтында жарияланып тұрады.

Қорытынды

«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми-зерттеу бағытында атқарылған жұмыстарының нәтижесінде Сарайшық музей-қорығы кеңінен насихатталды.

Қазіргі таңда Сарайшықтың тарихы, музей-қорық ел зиялыларының назарында. Ел зиялыларының қолдауымен Үкімет басшылығына Сарайшыққа жіті көңіл бөлуге, тарихын айқындау жөнінде бірқатар ұсыныстар жіберілді.

Сарайшық музей-қорығының атқарған жұмыстарының нәтижесі тарихты зерделеуде жаңа серпілістерге жол ашатынынан үміт етеміз. Музей-қорық халықтың тарихи санасын қалыптастыру, ұлттар бірлігін нығайту және елімізді әлемдік қоғамдастыққа ықпалдастыру аясында аянбай еңбек етуде.

Әдебиеттер

«Атырау облысы Мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасының Атырау облысы мұражай қорығы «Хан Ордалы – Сарайшық» коммуналдық мемлекеттік қазыналық кәсіпорнын коммуналдық меншіктен республикалық меншікке қабылдау туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 4 сәуірдегі №162 қаулысы; URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000162>; Пайд. уақыты: 02.04.2020 ж. сағ: 15:40

«Ортағасырлық Сарайшық қаласы цитаделіндегі археологиялық нысанды қайта қалпына келтіру жұмыстары және олардың болашағы» // URL: <http://saraishyq.kz/kk/janalyktar/73-2020-zhyl-y-21-a-panda-sarajshy-memleketik-tarikhi-m-deni-muzej-ory-yny-jymdastyruymen-orta-asyrly-sarajshy-alasy-tsitadelindegi-arkheologiyaly-nysandy-ajta-alpyna-keltiru-zh-mystary-zh-ne-olardy-bolasha-y-atty-ylmy-distemelik-ke-es-tti>

Әбдіғалиұлы Б. Елімізде республикалық деңгейдегі үш музей-қорығы ашылды // «Egemen Qazaqstan» газеті. – 2018 – 170370

Мекеменің жылдық есептері. Сарайшық музей-қорығы архиві. 2019 жылы атқарылған жұмыстар есебі. 120 б.

Мұқтар Ә., Диярова Ж. Сарайшық музей-қорығы тарихы (1963-2019 жж.). Монография. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2019 – 192 б.

Отчет об археологических работах по теме: «Исследование средневекового городища Сарайчик (Ортағасырлық Сарайшық қаласының зерттелуі)» Атырау-Сарайшық. – 2019 – 211 б.

References

«Атырау облысы Мәдениет, архивтер және құжаттама басқармасының Атырау облысы мұражай қорығы «Han Ordaly – Saraishyk» қорына қатысты мемлекеттік қазыналық қасиетін қорғау меншіктен республикалық меншікке қабылдау туралы Қазақстан Республикасы Ұкіметінің 2018 жылғы 4 сәуірдегі № 162 қаулысы; <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000162>; Paid. ұақты: 02.04.2020 ж. сағ: 15:40

«Ортағасырлық Сарайшық қаласы ситәделіндегі археологиялық нысанды қайта қалпына келтіру жұмыстары және олардың болуы» [Reconstruction of the archeological site in the citadel of the medieval city of Saraishyk and their prospects] // <http://saraishyk.kz/kk/janaliyktar/73-2020-zhyl-y-21-a-panda-sarajshy-memleket-tik-tarikh-m-deni-muzej-ory-yny-jymdastyruymen-orta-asyrly-sarajshy-alasy-tsitadelindegi-arkheologiyaly-nysandy-ajta-alpyna-keltiru-zh-mystary-zh-ne-olardy-bolasha-y-atty-ylmy-distemelik-ke-es-ti>

Abdighaliuly B. Elimizde respublikalyq deńgeidegi úsh múzei-qoryǵy ahyldy [Three museum-reserves of the republican level have been opened in the country] // «Egemen Qazaqstan» gazeti. – 2018 – 170370

Mekemeniń jyllyq esepteri. Saraishyk múzei-qoryǵy arhivi. // 2019 july atqarylǵan jumystar esebi-120b.

Muqtar Á., Diarova J. Saraishyk múzei-qoryǵy tarihy (1963-2019 j.j.). [History of Saraishyk museum-reserve (1963-2019)]. Monografiya. – Almaty: «Arys» baspasy, 2019 – 192 b.

Отчет об археологических работах по теме: «Исследование средневекового городища Сарайчик (Ортағасырлық Сарайшық қаласының зерттелуі)» [Study of the medieval town of Saraichik (study of the medieval city of Saraishyk)]. Атырау-Сарайшық. – 2019 – 211 б.

Диярова Ж.К.

Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшык»
г. Атырау, Казахстан

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ РАБОТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО МУЗЕЯ-ЗАПОВЕДНИКА «САРАЙШЫК»

Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшык» в селе Сарайшык Махамбетского района Атырауской области сначала образованный на общественных началах, затем в областной краеведческий музей, а с 1999 года – специальное государственное учреждение и в 2018

году был преобразован в учреждение, вышедшее на республиканский уровень. Начиная с этого периода, музей-заповедник начинает уделять внимание научно-исследовательскому направлению. В статье представлены работы музея-заповедника по научно-исследовательской работе. В том числе, в целях формирования и развития научно-исследовательских работ в музее-заповеднике, привлечение ученых-историков республиканского и областного масштаба, аккредитация как субъектов научной и научно-технической деятельности, итоги научно-исследовательской, консервации, реставрации и других работ, международное научное и культурное сотрудничество по музейному делу, организация научных командировок и экспедиций, издание научно-популярных сборников и изучение материалов, основное направление которых в их пропаганде и освещении научных-исследовательских работ, хранящихся в музейном фонде.

Ключевые слова: наука, музей, аккредитация, археология, экспедиция, Сарайшык.

Диярова Ж.К.

«Saraishyk» State Historical and Cultural Museum-Reserve
Atyrau, Kazakhstan

RESEARCH WORKS OF THE STATE HISTORICAL AND CULTURAL MUSEUM-RESERVE «SARAISHYK»

The State Historical and Cultural Museum-Reserve “Saraishyk” in the village of Saraishyk, Makhambet district of Atyrau region, was first formed on a voluntary basis, then into the regional museum of local lore, and since 1999, into a special state institution and in 2018 was transformed into an institution that was published to the republican level. Starting from this period, the museum-reserve began to pay attention to the research direction. The article presents the works of the museum-reserve on research work. Including, in order to form and develop research work in the museum-reserve, the involvement of historians of the republican and regional scale, accreditation as subjects of scientific and scientific and technical activities, the results of research, conservation, restoration and other works, international scientific and cultural cooperation in the museum business, the organization of scientific trips and expeditions, the publication of popular science collections and the study of materials, the main direction of which is in their promotion and coverage of scientific research works stored in the museum fund.

Keywords: science, museum, accreditation, archeology, expedition, Saraishyk.

Алтаев Б.Е., Алтаев Д.Б.
г. Алматы, Казахстан

ЗАЛОЖНИКИ ВРЕМЕНИ

(КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСТАНА В МУЗЕЯХ МИРА)

Статья посвящена вопросам возврата культурных ценностей независимого Казахстана, так многие предметы культурно-исторического наследия, представляющие национальную гордость Казахстана, находятся сегодня в музеях стран ближнего зарубежья: Санкт-Петербурге, Москве, Оренбурге, Омске, Ташкенте, Нукусе и др.

Еще с петровских времен сложилась такая практика – что было найдено при раскопках на территории Казахстана и имело какую-то культурную или историческую ценность, отправлялось в петербургскую Кунсткамеру или Эрмитаж.

Возврат культурных ценностей странам их происхождения вопрос далеко не праздный и не простой, хотя на этот счет имеются соответствующие конвенции и другие нормативные документы ЮНЕСКО по возврату незаконно перемещенных культурных ценностей.

Ключевые слова: тайказан, культурные ценности, музей, реституция, артефакты, археологические исследования.

Введение

Ежегодно казахстанские музеи проводят различные культурно-массовые мероприятия, выставки музейных предметов, конференции по вопросам сохранения и популяризации музейных артефактов, обсуждают актуальные проблемы музейного дела, организуют «Ночи в музее» и т.п. В то же время один из таких актуальных вопросов, как реституция (возврат) культурных ценностей, вывезенных в свое время за пределы Казахстана, как бы остается вне поле зрения музейной общественности республики. Можно сказать, даже, что они избегают этой острой темы. Потому что, она действительно не простая.

Основная часть

Вопросы возврата культурных ценностей в республику занимали умы не одного поколения журналистов, ученых, деятелей культуры. Среди материалов, опубликованных на заданную тему, заслуживают внимания в частности, статьи известного журналиста, писателя Бейбута Сапаралина. В публикациях, вышедших в свет в республиканских газетах «Егемен Қазақстан», «Қазақ әдебиеті», «Қазақстан-

ская правда» еще до распада СССР, автором остро ставятся проблемы возврата в страну бесценных реликвий культуры и быта казахского народа, вызвавшие большой интерес читателей и общественности республики: «...Музеи Казахстана – это жалкая пародия на центральные музеи страны, если говорить о количестве и ценности экспонатов, рассказывающих посетителям об искусстве и быте казахов. Изменится ли когда-нибудь это положение, вернутся ли на землю отцов и дедов несметные богатства казахстанских курганов? Или золото, серебро и бронза из древних захоронений и городищ навсегда останутся в «центре», другими словами в музеях Москвы и Ленинграда? – задается вопросом с горечью Б.Сапаралин (Сапаралин, 1991). «...Веками хранила Великая степь в таинственных курганах изделия из золота, серебра, бронзы, железа, камня, дерева, которые могли бы рассказать ученым о культуре и искусстве далеких предков и стать достоянием потомков. Но колоссальное богатство – в прямом и переносном, историко-научном смысле – большей частью не дошло до казахстанских археологов. В древних курганах рылись все, кому не лень. Европейские и русские путешественники, любознательные краеведы всех национальностей, купцы, проходившие по казах-

ской степи с караванами, кладоискатели всех мастей и вероисповеданий...», резюмирует автор статьи (Сапаралин, 1991). Одним словом, еще с петровских времен, все, что было найдено при раскопках на территории Казахстана и имело какую-то культурную или историческую ценность, отправлялось в петербургскую Кунсткамеру, Эрмитаж... а то, что не стоило внимания (по мнению «археологов» тех времен), – переплавлялось и уничтожалось.

В довоенное и послевоенное время на территории Казахстана в течение многих лет работали археологические экспедиции АН СССР (Москва, Ленинград). В 30-е годы прошлого века ряд крупных экспедиций охватил своими исследованиями многие регионы республики. Среди них – экспедиции, руководимые П.С. Рыковым, О.А. Кривцовой-Граковой, С.С. Черниковым. Археологическое исследование в Семиречье проводилось Институтом истории материальной культуры СССР под руководством доктора исторических наук, профессора А.Н. Бернштама. Известный русский востоковед П.И. Лерх исследовал Туркестанский край, сырдарьинские города Сауран, Сыгнак, ряд городищ Таласской долины, произвел раскопки на городище Джанкент.

По сложившейся в те годы практике, материалы раскопок вывозились из республики в центральные музеи и исследовательские центры СССР. Например, богатейшая коллекция керамики, изделий из металла, ювелирных украшений, собранная Хорезмийской археолого-этнографической экспедицией Института этнографии АН СССР под руководством профессора С.П. Толстова на территории Кызыл-Ординской области, хранится в подвалах этого института. Золотые ювелирные украшения Чиликтинского клада (раскопки ученого, д.и.н. С.С. Черникова) обнаруженные в Восточном Казахстане хранятся сейчас в «Золотой кладовой» Государственного Эрмитажа под названием «Сибирское золото». Многие предметы культурно-исторического наследия, представляющие национальную гордость Казахстана, находятся сегодня в музеях стран ближнего зарубежья (Санкт-Петербург, Москва, Оренбург, Омск, Ташкент, Нукус и др.).

Обладателем одной из интересных предметных и фотоиллюстративных коллекций по традиционной культуре казахов является Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого Российской академии наук (Санкт-Петербург, Кунсткамера), в фондах которого хранятся редкие фотографии хана Букеевской орды Джангира с женой, датируемые 1839 г., старинный и богато украшенный сердоликовыми вставками, серебром и золотом пояс, хранившийся по преданию в семье известного казахского хана Аблая. Речь здесь идет не только о памятниках

народного прикладного искусства – национальных костюмах, юртах, предметах интерьера и быта, но и ювелирных украшениях из золота, серебра и драгоценных камней – творениях древних мастеров, живших в VI-V веке до нашей эры.

Это также касается каменной плиты с посланием Тамерлана о его походе 1391 года против хана Золотой орды Тохтамыша, обнаруженной академиком К.И. Сатпаевым на сопке Алтыншоки в Центральном Казахстане. В сборнике трудов, посвященном памяти этого выдающегося ученого описывается факт обнаружения этой плиты: «...Услышав от местных жителей, что на вершине сопки Алтын шоки имеется камень с арабскими надписями, Каныш Имантаевич поехал осмотреть его. Это оказалась памятная стела с надписью, сделанной по приказу знаменитого Тимура (Тамерлана), о его походе в киргизские степи. Находкой заинтересовался директор Эрмитажа академик Орбели и в 1936 году её вывезли в Ленинград. Впоследствии надпись была расшифрована и датирована 1391 годом. Это стало еще одним подтверждением знаменитого похода Тимура в Дешты Кыпчак против хана Золотой Орды Тохтамыса» (Академик К. И. Сатпаев: ..., 1965: 76).

Тема возврата культурных ценностей в республику освещалась также на информационном портале «ЦентрАзия» (centrasia), еженедельнике «Караван», где в частности говорится: «...Казахстанские артефакты, вывезенные в разное время из страны, сегодня хранятся в лучших музеях мира. Попытки вернуть исторические реликвии предпринимались и раньше, однако проблема до сих пор стоит остро. Сегодня довольно сложно определить масштабы вывезенного, скорее всего, исчисление идет в тысячах предметов» (Казахстан не может ..., 2017).

Наглядным подтверждением вышесказанного является случайная находка в долине Елеке сазы Тарбагатайского района ВКО, когда летом текущего года археологи при расчистке раннесакского кургана обнаружили остатки кожаного мешка, в котором были спрятаны множество золотых украшений в знаменитом зверином стиле. «...По предположениям ученых, захоронение обчистили древние грабители, но что-то их спугнуло. Они укрыли ношу там же, среди камней, но по неизвестной причине не смогли за ней вернуться (Вологодская, 2019). Также в республиканских СМИ недавно промелькнула информация о том, что в Актюбинской области нашими археологами найдены останки очередного «Золотого человека», идентичного знаменитому захоронению из Исыкского кургана Алматинской области. Все это позволяет только предполагать, какой невосполнимый урон был нанесен культурному достоянию Казахстана древними кла-

доискателями и наносят сегодня «черные копатели» современности.

Отдельной темой являются подарки, полученные русскими офицерами от казахских султанов, экспонаты этнографических выставок, о которых также подробно говорится в статье Б. Сапаралина «Достояние в эмиграции»: «...Наиболее полно было представлено искусство казахов на выставке, организованной в 1876 году во время третьего конгресса ориенталистов в Петербурге. Президент этого конгресса востоковед В. В. Григорьев через омского художника М.С. Знаменского просил Чингиза Валиханова прислать на выставку станок для обработки и шлифовки драгоценных камней, принадлежавший его деду, хану Аблаю. Ч. Валнханов выслал не только станок, но и вышитую золотом шапку Аблая, кинжалы в ножнах, богатые пояса с привесками, украшенные самоцветами и серебром. В списке экспонатов этой выставки, привезенных в Петербург в основном из Акмолинска, Атбасара и Кокчетавы, П.И. Лерх называет 400 (!) произведений искусств, направленных в столицу из Омска», которые так и не вернулись на родину (Сапаралин, 1991).

Большой интерес для нашей истории представляют реликвии, связанные с именем Кенесары Касымова – лидера национально-освободительного движения казахов в 1837-1847гг., казахского султана, чингизида, внука Абылай-хана. У нас бытует мнение, что после гибели голова хана Кене, его личные вещи, боевые знамена и оружие в качестве военного трофея были отправлены в Петербург, где череп мятежного султана бесследно «затерялся» в хранилищах российских музеев, то ли в Кунсткамере, а может быть в Гохране? Однако, когда и каким образом он мог там оказаться у нас нет достоверных источников. В то же время, некоторые исследователи полагают, что «... последний раз голову Кенесары видели не где-нибудь, а в Омске. И среди тех, кто не только видел голову, но и охранял ее, неся караульную службу, был Чокан Валиханов, внучатый племянник легендарного хана на тот момент курсант Омского кадетского корпуса. Об этом подробно писал в своих воспоминаниях известный ученый-этнограф Григорий Потанин – друг и одноклассник Чокана по кадетскому корпусу» (Следы останков ..., 2009).

Листая недавно электронные страницы журнала «Тамыр» я наткнулся на статью Юрия Попова «Кенесары Касымов: новое возвращение в Сарыарку», где можно было прочесть следующие строки: «... Несколько месяцев в плену у султана находился военный инженер и этнограф П.К. Услар. В 1848 году в «Отечественных записках» увидели свет его воспоминания на эту тему, где он пишет: «...Имя Кенесары Касымова проявлялось иногда совсем неожидан-

но. Вот, к примеру, в Нижнем Новгороде посетители Всероссийской Промышленной и Художественной выставки (1896) в отделе археологии и истории Степного края могли увидеть оружие времён Кенесары – лук со стрелами, фитильные ружья, кольчуги, шлемы, сабли и кинжалы. Среди оружия особенно интересно ружье, принадлежавшее султану Кенесары Касымову, которое отобрано у Кенесары убившими его дикокаменными киргизами и передано в дар генералу от инфантерии Г.А. Колпаковскому, который пожертвовал его музею Западно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического Общества в г. Омске» (Попов, 2013).

Что интересно, в середине первого десятилетия 2000-х годов мне в руки попала статья из российского издания, где речь шла о выставке Омского краеведческого музея, где в т.ч. было выставлено ружье Кенесары Касымова, где под фотографией ружья можно было прочесть слова: «Ружье разбойника и мятежника Кенесары Касымова, выступавшего против русского царя». Желая ознакомить жителей нашей столицы с этой достопримечательностью нами было направлено письмо руководству Министерства культуры Омской области с просьбой оказать содействие во временной передаче этого экспоната для показа в Президентском центре культуры в Астане. Ответ из Омска был вполне ожидаемый: мол, все вопросы решает Центр, т.е. Министерство культуры РФ. Несмотря на наши гарантии своевременного возврата, ответ из головного министерства тоже был отрицательный. Неудивительно, что эти реликвии, находящиеся в запасниках музеев РФ, являющиеся для нас символами воли и независимости, как правило, на широкое обозрение публики почти не выставляются.

Вызывает интерес и другая история на эту же тему, когда в этнографическом музее Санкт-Петербурга был обнаружен пояс Кенесары хана. Об этом на своей странице в Facebook написал Берик Абдыгалиулы, в то время работающий руководителем Центра «Сакральный Казахстан» Национального музея РК: «Изучая тему армии Алаша, я увидел информацию о том, что в 1915 году Сейлбек Жанайдаров передал пояс Кенесары хана в этнографический музей Санкт-Петербурга. Данный пояс сохранился в фонде музея под названием «Ксе – пояс киргизского хана Средней Орды». Министр культуры и спорта Арыстанбек Мухамедиулы видел этот пояс своими глазами, когда приезжал в Санкт-Петербург», – сообщил Б. Абдыгалиулы, недавно назначенный акимом Улытауского района Карагандинской области» (Обнаружен пояс ..., 2017).

Да еще, в Южно-Казахстанском, вернее теперь уже Туркестанском областном историко-краевед-

Рис.1. Мавзолей Айша Биби до реставрации. Известно, что фрагмент его купола находится в музее г. Дрездена.
Fig. 1. Aisha Bibi Mausoleum before restoration.
It is known that a fragment of its dome is located in the Museum of Dresden

Рис. 2. Голова батыра. Архив музея антропологии и этнографии имени Петра Великого (Кунсткамера).
Fig. 2. Head of the warrior. Archive of the Museum of Anthropology and Ethnography named after Peter the Great (Kunstkamera).

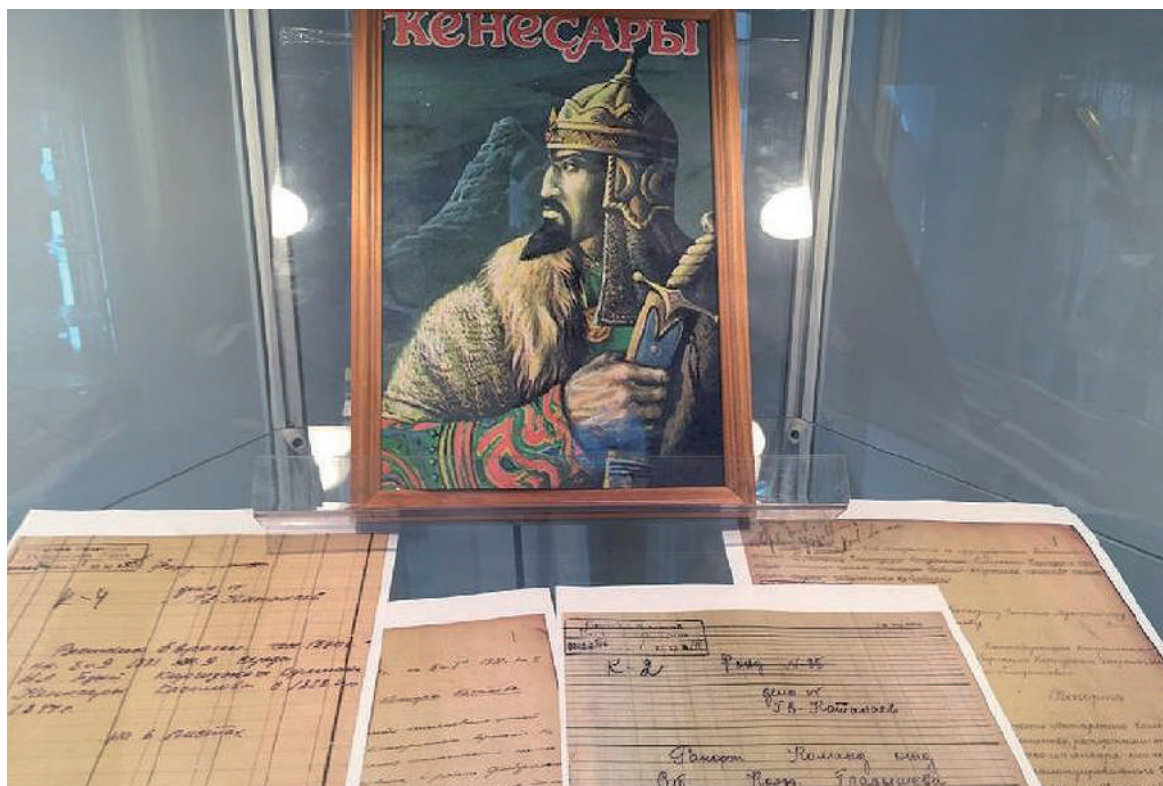

Рис. 3. Документы о деятельности Кенесары хана впервые показали в Нур-Султане.
Fig. 4. Documents about Kenesary Khan's activity have been shown for the first time in Nur-Sultan.

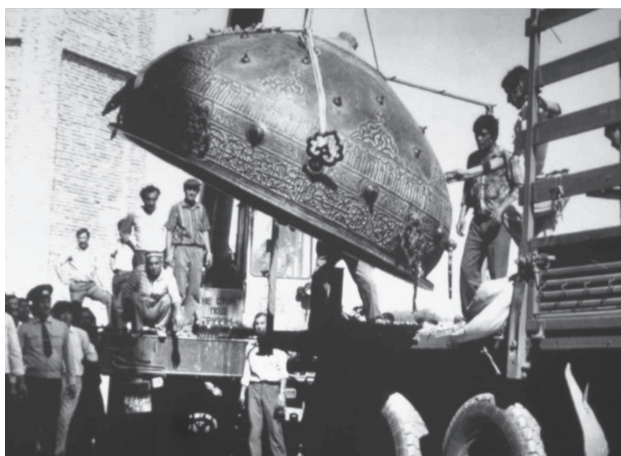
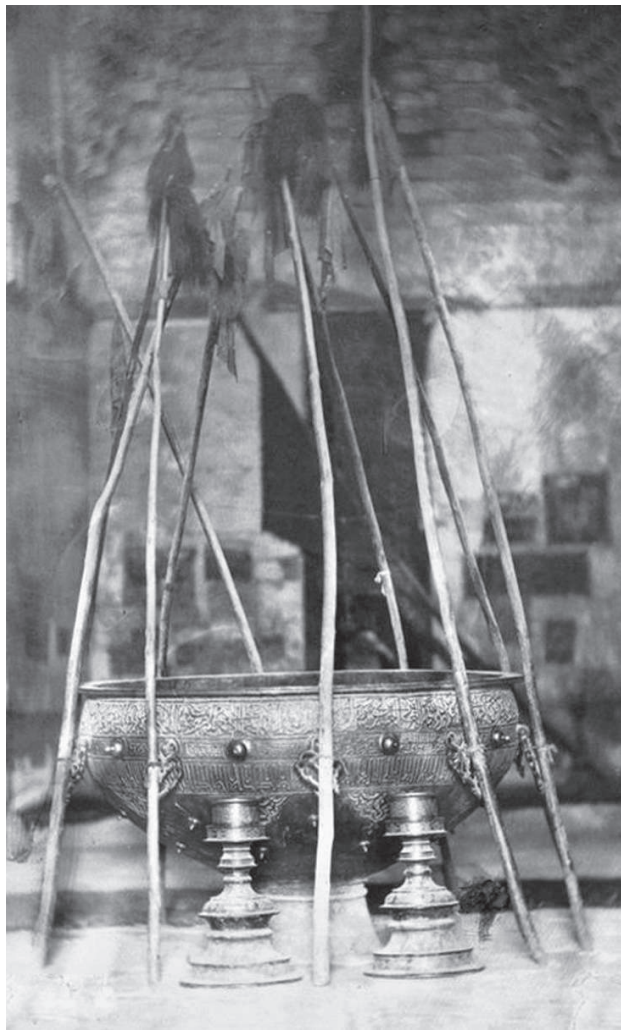

Рис. 4, 5. Туркестанский тайказан – одна из двух исторических реликвий, вернувшихся домой
 Fig. 4, 5. 18 сентября 1989 года.
 Turkestan taikazan – one of two historical relics, returned home on September 18, 1989.

ческом музее имеется сабля последнего казахского хана, переданная областному музею внуком Кенесары Касымова – Азимханом в 1931 году. Все это я к тому, если вдруг надумаем создать Музей последнего казахского хана, то эта информация может быть полезной нашим музейщикам.

Памятники архитектуры, монументального искусства, археологии, культурно-ландшафтные памятники, все вместе взятые формируют целые туристические направления в республике. Неизменный интерес вызывает у туристов не только архитектура историко-культурных объектов, но и предметы, хранящиеся в них, как например, Тайказан и бронзовые светильники, переданные в дар мавзолею Ахмеда Яссави великим полководцем Тамерланом, ставшие впоследствии священными реликвиями для тюркского мира. Бронзовые лампы, настоящие произведения искусства, украшенные растительным орнаментом, гравированными надписями и инкрустацией серебром и золотом, стали неотъемлемой частью декоративного убранства мавзолея. Спустя почти шесть веков два светильника из этой коллекции были похищены при неизвестных обстоятельствах, о чем писали газеты тех лет.

Через два года после кражи эти светильники в 1908 году неожиданно обнаружили в Парижском музее Лувр. В 2012 году автору этих строк повезло увидеть в Лувре эти покрытые позолотой светильники из Туркестана в экспозиции зала искусства Азии. На их этикетках на французском и английском языках подробно описаны место их происхождения: «Казахстан, Туркестан, мавзолей Ходжи Ахмеда Яссави, эпоха тимуридов, XIV век». Таким образом, французы как бы не отрицают, что страной происхождения этих культурных ценностей является Казахстан. Но, вот каким образом эти похищенные ценности оказались в Лувре, вопрос, конечно, очень и очень интересный. До сих пор никто из наших исследователей так и не ответил на этот вопрос. По крайней мере, нам точно известно, что это не было подарком Лувру, как пишется в каталогах этого крупнейшего и самого популярного художественного музея мира.

К сожалению, официальный запрос Минкультуры Казахстана, направленный на имя посла РК во Франции Н. Даненова с просьбой оказать содействие в выяснении обстоятельств этого дела, так и остался без ответа. По-видимому, Посол, теперь уже бывший, не захотел портить отношения с французской стороной и «рисковать» своей карьерой. Ситуация же с двумя другими светильниками из мавзолея также сложилась не просто. В 1935 году, в связи с проведением III-международного Конгресса по иранскому искусству и археологии в Ленинграде, Тайказан,

отлитый по преданиям, из сплава семи благородных металлов (медь, олово, золото, серебро и др.) и два светильника из мавзолея Ахмеда Ясави в Туркестане были вывезены временно для экспонирования на выставке в Эрмитаже, где они и «подзадержались» вплоть до 1989 года.

Для возврата этих сакральных ценностей, являющихся достоянием страны, прилагалось максимум усилий как со стороны руководства республики, так и со стороны министерства культуры и общественной республики. Припоминаю случай, когда в конце 80-х годов прошлого века в Алма-Ате проводился значимый для республики форум – Всесоюзный симпозиум музейных работников, куда съехались видные деятели музейного дела, науки, культуры огромной страны под названием СССР. Тогда, в «прямом эфире» организованном на телевидении, писатель А. Кекильбаев, в то время работавший заместителем министра культуры, задает заместителю директора ГосЭрмитажа Суслову В.А (в 1990-1992 гг. директор Эрмитажа) «провокационный» вопрос о возврате тайказана. Виталия Александровича вопрос застал врасплох, он был несколько ошеломлен от «коварного» вопроса, но через несколько мгновений взял себя в руки и твердо ответил, что тайказан будет возвращен в Туркестан. Все же, надо отдать должное, что решающую роль в продвижении этого вопроса сыграл тогда министр культуры республики У. Джанибеков, в 1988-1991 гг. секретарь ЦК Компартии Казахстана.

В целом благодаря усилиям общественности и доброй воле российской стороны главная тюркская святыня – Тайказан вернулся в страну, а два светильника, так и остались в Эрмитаже. Примечательно, что в текущем году туркестанцы отпраздновали 20-летие возвращения тайказана, и нам отрадно, что мавзолей Ахмеда Ясави в настоящее время является самым популярным культурно-познавательным объектом не только Казахстана, но и одним из главных мест массового поклонения и паломничества для всех мусульман, после Мекки.

История с Тайказаном – это тот случай, когда предмет, изъятый для временной выставки, был возвращен в страну спустя лишь 55 лет, что уже является нонсенсом, а второй случай – это когда при содействии тогдашнего премьер-министра К.Масимова вернули череп Кейки батыра, оказавшегося почти 100 лет назад в запасниках Музея антропологии и этнографии имени Петра Великого в Санкт-Петербурге. Тут напрашивается закономерный вопрос: насколько еще затянется возврат домой остальных ценностей?

Как мы уже отмечали, возврат культурных ценностей странам их происхождения вопрос далеко не

праздный и не простой, хотя на этот счет имеются соответствующие конвенции и другие нормативные документы ЮНЕСКО по возврату незаконно перемещенных культурных ценностей. Возьмем к примеру, крупнейшие музеи мира Лувр, Британский музей или тот же Государственный Эрмитаж. В этих музеях, сформированных в свое время как места демонстрации славы своих государств, как правило, экспонируются предметы из драгоценных металлов, оружие, редкие артефакты и прочее – всё, что могло бы подчеркнуть имперское величие страны, которой они принадлежат. Поэтому возвращать культурные ценности странам их происхождения эти музеи явно не торопятся. Да и конференции и форумы по вопросам реституции культурных ценностей, проводимые под эгидой международных организации (ЮНЕСКО), дальше декларации общего характера, пока не идут.

Что же делать в таком случае? Ведь все то, о чем мы ведем разговор, является неотъемлемой частью культурного наследия Республики Казахстан. К тому же, седьмая статья закона РК «Об охране и использованию объектов историко-культурного наследия» гласит, что Республика Казахстан принимает все меры по выявлению, организации учета, сохранению и возвращению на историческую родину объектов историко-культурного наследия, находящихся за ее пределами и признанными историко-культурным достоянием народа Казахстана.

Интересно знать, как обстоят дела по этому вопросу в других странах? Возьмем, к примеру, Республику Беларусь. В 2017 г. Совет Министров этой страны утвердил состав Комиссии по выявлению, возвращению, совместному использованию и введению в научный и культурный оборот культурных ценностей, которые находятся за границей. То есть, они, как и мы, находятся только в начале пути по рассматриваемому вопросу.

Вопрос реституции культурных ценностей актуален сегодня и для стран Центральной Азии. Например, в соседнем Узбекистане делается определенная работа в этом направлении. С целью возвращения своих культурных ценностей у них создан Центр изучения хранящихся за рубежом и относящихся к Узбекистану культурных ценностей при Кабинете министров страны. По информации радио «Озодлик» – это закреплено постановлением от 20 июня т.г., подписанный Президентом Узбекистана Ш. Мирзиёевым. Кроме того, в Узбекистане еще успели выпустить многотомное издание, рассказывающее о культурном наследии узбеков, хранящемся в музеях по всему миру.

А что делается у нас? Похвалиться пока особо нечем. Эксперт ЮНЕСКО от Казахстана, археолог

Д. Воякин полагает, что выходом из сложившейся ситуации может стать создание виртуального архива вывезенных в Российскую Федерацию археологических материалов с помощью 3D-моделирования. Использование новых технологий – это конечно современно, но в то же время, очень затратно. К тому же, навряд ли виртуальные копии ценностей заинтересуют и привлекут туристов, которые обычно приезжают специально, чтобы посмотреть подлинные шедевры культурного наследия. А почему бы нам тоже не создать подобный Центр, если не при Правительстве, то, по крайней мере, скажем, на базе Национального или Центрального музея РК, или же ГМИ им. А.Кастеева, располагающими достаточными научными и материальными ресурсами. Ведь сидеть сложа руки, уповая на то, что «вопрос реституции культурных ценностей процесс очень долгий и требует длительного времени», как заявляют наши некоторые эксперты, тоже нельзя. Здесь, опять-таки следует использовать опыт наших соседей: быть понастойчивее и затребовать от зарубежных музеев изготовить копии ценностей, как это сделали узбекские коллеги, которые договорились с Британским музеем об изготовлении копии нефритовой чаши великого ученого и астронома Востока Улугбека, хранящейся в Британском музее.

Для активизации работы в этом направлении было бы целесообразно на первом этапе составить карту местонахождения культурных ценностей и информационно-справочный материал по ним, создать соответствующий банк данных по подобию «списка академика А. Маргулана» в онлайн режиме. Следует шире привлекать для этой цели ученых: историков, этнографов, культурологов, а также музейных работников со знанием иностранных языков, которые, в рамках реализации действующей семилетней программы «Архив-2025» и других программ, могли бы также целенаправленно проводить поисково-исследовательские работы по выявлению культурных ценностей.

В последующем, когда у нас на руках окажутся достоверные источники по истории происхождения культурных ценностей за рубежом, имеющие непосредственное отношение к нашей стране, то на втором этапе уже можно будет затронуть на межправительственном (межгосударственном) уровне вопросы их возврата (реституции), выкупа или обмена их на соответствующие коллекции. Естественно, за выкуп культурных ценностей через соответствующие аукционные дома, надо платить, причем немалые деньги в иностранной валюте. Значит необходимо создавать специальные фонды и привлекать туда средства меценатов, спонсоров. Как говорил К.С. Станиславский: «Для того чтобы процветало

искусство, нужны не только художники, но и меценаты». Средства этих фондов могут также использоваться для создания копии отдельных шедевральных музейных ценностей, а также для оплаты труда выдающихся мастеров реставрационного дела, которые у нас есть.

Необходимость создания подобных фондов могу объяснить двумя эпизодами из практики, когда в минкульт республики поступило предложение о приобретении картин нашего известного земляка, народного художника СССР, находящихся в частной коллекции соседнего государства. Или другой случай, когда один из российских НИИ в сфере культурного наследия, согласился организовать в Астане археологическую выставку, посвященную результатам многолетних исследований памятников Восточного Приаралья, с последующей передачей экспонатов выставки, т.е. археологических памятников, вывезенных в свое время этим институтом, казахстанской стороне. Осталась как бы самая малость: найти средства на закупку коллекции и на организацию выставки. И что? скажете вы. В обоих случаях, средства на эти цели в минкульте республики, так и не нашлись. Показательный случай, не правда ли, когда фонд должен быть всегда под рукой.

Заключение

Актуальность рассматриваемого вопроса для нашей республики не должно вызывать никаких сомнений, ведь для ускоренного развития индустрии туризма и вовлечения в страну организованных групп туристов со всего мира, да и в целом для популяризации культурного наследия республики, следует использовать любые имеющиеся возможности. Это тот случай, когда действительно лучше поздно, но надо что-то делать, чем не предпринимать ничего и никогда. Поэтому на эти вопросы нам следует смотреть с оптимизмом и подойти со всей серьезностью. Тем более, прецеденты в этом вопросе уже имеются, когда Токио и Сеул достигли принципиальной договоренности о возврате Южной Корее культурных ценностей, вывезенных из страны во время японской оккупации 1910-1945 годов.

Литература

Сапаралин Б. Достояние в «Эмиграции» // *Казахстанская правда*. — 1991 – 12 июня.

Академик К.И. Сатпаев: Сборник, посвященный памяти выдающегося советского ученого / Ред.колл.: Ш.Ч. Чокин/гл.ред./и др.; Академия наук Казахской ССР. – Алматы: Наука, 1965. – 262 с.

Казахстан не может вернуть свои исторические ценности из других стран // Газета «Караван» – 23 августа 2017 г. URL: <https://www.caravan.kz/gazeta/kazakhstan-ne-mozhet-vernut-svoi-istoricheskie-cennosti-iz-drugikh-stran-399956/>

Вологодская Г. Детектив из глубины веков // Казахстанская правда – 12 июля 2019 г.

Следы останков последнего казахского хана Кенесары ведут... в Омск // газета Ак Жайык. 4 ноября 2009 г. URL: <https://azh.kz/index.php/ru/news/view/3488>

Попов Ю. Кенесары Касымов: новое возвращение в Сарыарку // Журнал «Тамыр». – 2013. – № 37. – октябрь-декабрь.

Обнаружен пояс Кенесары хана // электронный портал tengrinenews.kz. 08 декабря 2017 г. URL: https://tengrinenews.kz/kazakhstan_news/obnaryjen-poyas-kenesaryi-hana-332778/

References

Saparalın B., Dostoianie v «Emigrasu» // Kazahstanskaia pravda. – 1991 – 12 iýná.

Akademik K. I. Satpaev: Sbornik, posváshennyy památi vydanýshegosá sovetskogo ýchenogo / Red.koll.: Sh.Ch. Chokin/gl.red.ıı dr.; Akademia naýk Kazahskoi SSR. – Almaty: Naýka, 1965. – 262 c.

Kazakhstan ne mojet vernýt svoi istoricheskie sennosti iz drýgih stran // Gazeta «Karavan» – 23 avgýsta 2017 g. URL: <https://www.caravan.kz/gazeta/kazakhstan-ne-mozhet-vernut-svoi-istoricheskie-cennosti-iz-drugikh-stran-399956/>

Vologodskaa G. Detektiv iz glýbiny vekov // Kazahstanskaia pravda – 12 iýlá 2019 g.

Sledy ostankov poslednego kazahskogo hana Kenesary vedýt... v Omsk // gazeta Ak Jaiyk. 4 noiabrá 2009 g. URL: <https://azh.kz/index.php/ru/news/view/3488>

Popov Iý. Kenesary Kasymov: novoe vozvrashenie v Saryarký // Jýrnal «Tamyr». – 2013. – № 37. – októbr-dekabr.

Obnaryjen poias Kenesary hana // elektronny portal tengrinenews.kz. 08 dekabrá 2017 g. URL: https://tengrinenews.kz/kazakhstan_news/obnaryjen-poyas-kenesaryi-hana-332778/

Алтаев Б.Е., Алтаев Д.Б.

Алматы қ., Қазақстан

УАҚЫТ КҰРСАУЫНДА (ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАСЫ ӘЛЕМ МУЗЕЙЛЕРІНДЕ)

Мақала тәуелсіз Қазақстанның мәдени құндылықтарын қайтару мәселесіне арналған, себебі Қазақстанның ұлттық мақтанышы болып табылатын көптеген тарихи-мәдени мұрамыз Санкт-Петербург, Мәскеу, Орныбор, Омбы, Ташкент, Нүкіс және т.б. қалалардың музейлерінде тұр.

Петр заманынан бастап Қазақстан жерінен қазба кезінде табылған қандай да бір тарихи немесе мәдени құндылығы бар заттар Санкт-Петербург қаласындағы Кунсткамераға немесе Эрмитажға жіберіліп отырды.

Заңсыз тасымалданған мәдени құндылықтарды қайтаруға қатысты сәйкес конвенциялар мен ЮНЕСКО-ның басқа да нормативтік құжаттарына қарамастан, оларды шыққан жеріне қайтару оңай емес.

Түйін сөздер: тайқазан, мәдени құндылықтар, музей, реституция, артефактілер, археологиялық зерттеулер.

Altayev B.E., Altayev D.B.

Almaty, Kazakhstan

HOSTAGES OF TIME (CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE OF KAZAKHSTAN IN MUSEUMS AROUND THE WORLD)

The article is devoted to the return of cultural values of independent Kazakhstan, as many items of cultural and historical heritage that represent the national pride of Kazakhstan are now in museums of neighboring countries: St. Petersburg, Moscow, Orenburg, Omsk, Tashkent, Nukus, etc.

Since the time of Peter the great, there has been a practice – what was found during excavations on the territory of Kazakhstan and had some cultural or historical value, was sent to the St. Petersburg Kunstkamera or the Hermitage.

The return of cultural property to the countries of origin is not an idle or simple issue, although there are relevant conventions and other UNESCO normative documents on the return of illegally displaced cultural property.

Keywords: taikazan, cultural values, Museum, restitution, artifacts, archaeological research.

Арутюнов С.А.

доктор исторических наук, профессор,
член-корреспондент Российской академии наук (РАН),
г. Москва, Российская федерация

КОРИФЕЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ НАУКИ

*К 90-летию академика Оразака Исмагулова,
изучившему более чем пятидесяти вековую историю народа по данным
физической антропологии*

Данная статья посвящена 90-летию академика НАН РК, члена корреспондента Научной академии Болоньи (Италия) Оразака Исмагулова и его творческим комплексным антропологическим трудам, прямым взаимосвязям казахского народа и древнего населения казахских земель. В результате многолетних исследований О.И. Исмагулова подтверждена пятидесяти вековая непрерывная антропологическая связь сегодняшней казахской популяции и её предков.

Ключевые слова: Антропология, соматология, одонтология, серология, дерматоглифика, краниология, палеоантропология, Казахский народ.

2020 год вступает в фазу своего завершения. Самый значимый, самый атипичный период в истории человечества за последние несколько десятков лет останется в нашей памяти переоценкой жизненных, нравственных и духовных ценностей, усовершенствованием организации и деятельности, попыткой заглянуть в свой внутренний мир, закрепить родство по крови, определить принадлежность к истокам, имеющим фундаментальную основу, ничем, никем и никогда не нарушаемую.

Время словно приостановило свой разбег в период чрезвычайной ситуации в связи с объявленной пандемией. Отведенное, казалось бы, самим Всевышним, дарованное естеством природы, сегодня оно с особой остротой обозначило уязвимость и хрупкость мира.

Вместе с тем, в затяжной кризисный период планетарного масштаба резко обозначились политические амбиции держав. Идет попытка вовлечь в эти игры ученых-исследователей, иные из которых, «вырванные» из комфортной среды, оказались ввергнутыми в водоворот вдруг разверзнувшихся экономических изъятий, где социальные гаранты общества, требовавшие незамедлительных и конструктивных решений, приходят чаще всего с величайшим запозданием.

В этой уязвимой среде подлинный героизм проявляют те, кто продолжает самозабвенно заниматься детищем всей своей жизни – наукой, вобравшей в себя тысячелетия времен – антропологией.

Всех гениев, выдающихся людей мы, ученые, прошедшие настоящую школу науки, помним по именам и можем пересчитать по пальцам, продолжая поддерживать тесную научно-деловую и дружескую связь. Подлинная наука, как известно, вне политических интересов и не имеет границ.

Имя первого казахского антрополога, доктора исторических наук, основателя национальной школы антропологии, гениального исследователя антропологической структуры популяции казахов и их происхождения, доктора исторических наук, профессора, академика Национальной академии наук Республики Казахстан, члена-корреспондента Болонской Академии наук (Италия), заслуженного деятеля науки и техники Оразака Исмагулова известно всему научному миру.

1 октября 2020 года корифею казахстанской науки исполняется 90 лет. К своей знаменательной дате академик подготовил доклад на тему «Суверенный Казахстан – древняя предковая Казахская земля с 50-вековой историей».

Я лично ознакомился с его русским вариантом и, надо признать, он написан в лучших традициях российской антропологической школы. Доклад насыщен убедительными фактами и богатым иллюстративным материалом, свидетельствуя, что свою жизнь ученый посвятил доказательству того, что казахский народ и его предки действительно имеют свою предковую землю с пяти тысячелетней историей к вели-

кому счастью современного и будущих поколений суверенного Казахстана.

Уникальность выдающейся личности состоит в том, что его концепция научной деятельности, стиль исследовательских работ – ярчайшее, глубинное свидетельство отражения этапов развития казахстанской антропологической научной школы, которая, не побоюсь этого сказать, фактически зиждется лишь на одном его имени.

Вначале деятельности молодого ученого произойдут удивительные стечения обстоятельств: в то время все поиски и попытки финансирования научно-исследовательских работ (которые впоследствии станут смыслом всей его жизни) могли быть сведены к нулю, но молодому аспиранту удастся добиться встречи с первым президентом Академии наук Казахской ССР Канышем Имантаевичем Сатпаевым. Он сможет убедить его в важности и необходимости сбора остеологических материалов по современным казахам.

Впоследствии Оразак Исмагулов за три месяца экспедиции, на которые было выделено 12 тысяч рублей (по тем временам сумма просто астрономическая!) собрал остеологические серии из собственных раскопок старых казахских кладбищ XVI-XX вв., и позже в своих монографиях опубликовал полученные результаты по физической антропологии древнего и современного населения Казахстана (Исмагулов, 1970; Исмагулов, 1982; Исмагулов и др., 1989, Исмагулов, 2005, Исмагулов, Исмагулова, 2017).

С полным убеждением скажу больше – его труды на основе доказательной, фундаментальной фактологической базы по истории суверенного Казахстана – сродни деятельности целого Института антропологии в рамках одного государства. Вдумайтесь в значимость, упорство, настойчивость, неистовую веру одного научного деятеля, осветившего антропологическую историю происхождения казахского народа и поставившего точку в сомнениях раз и навсегда.

Его фантастическую работоспособность может подтвердить каждый из нас, коллег, «съевших» с ним не один пуд соли в фазе активного сотрудничества, бывавших с ним в экспедициях в зной и дождь, как это было во время советско-индийской экспедиции по изучению эндогамных популяций в Индии в середине 70-х гг. прошлого века.

Эпохальность хронологического охвата, унифицированность методики и комплексный подход с использованием разных систем антропологических признаков – это главные отличительные черты его научной деятельности, собственная система осмысления и совокупного изучения дисциплины под названием «казахстанская антропология».

Именно он, первый антрополог Казахстана, Оразак Исмагулов прошел школу, которая сейчас к величайшему сожалению, теряет свои прежние масштабы, рискуя без притока новых молодых кадров уйти в историческое прошлое на всем пространстве стран Содружества независимых государств.

В особенностях его научных изысканий ярко проявляется правильность выработанных и осознанных изыскательских решений с целью получения оригинального научного опыта и методики исследований в области физической антропологии. Этому он обучался у известных российских ученых.

Его наставниками были мэтры антропологии, включающей как традиционность и классицизм науки как таковой, так и обосновывающей широкоохватные концепции, систематизацию и глубокий анализ большого массива антропологических материалов, упорядочивания научных течений, общепризнанных и уникальных точек зрения.

Имена светил говорят о многом: доктор биологических наук, профессор Георгий Францевич Дебец, доктор медицинских наук, профессор Вульф Вениаминович Гинзбург (руководитель кандидатской диссертации О. Исмагулова).

В освоении нелегкой профессии активно помогали коллеги по цеху – доктора исторических и биологических наук, профессора Максим Григорьевич Левин, Валерий Павлович и Татьяна Ивановна Алексеевы, Александр Александрович Зубов, Генриетта Леонидовна Хить, Юрий Григорьевич Рычков и многие другие.

Особый след в раннем периоде деятельности молодого казахстанского ученого оставил гениальный российский антрополог Михаил Михайлович Герасимов, разработавший на то время, и надо сказать, эффективно действующий по сей день, метод антропологической реконструкции, бравший за основу анатомический материал для исследования взаимозависимости мягких покровов лица и подлежащих под ними костных структур. Оригинальная методика М.М. Герасимова по восстановлению лица по черепу впоследствии получила международное признание и была поставлена на широкую научную основу, включая и его работы по казахстанским краниологическим материалам, подобранным на то время молодым казахстанским ученым Оразак Исмагуловым.

Вследствие чего возникшая и выделенная в особенное направление в науке – антропологическая реконструкция – нашла подтверждение в специализированной научной среде и проиллюстрировала физический облик людей разных эпох и регионов Евразии.

Так вот, в Лаборатории антропологической реконструкции Института этнологии и антропологии РАН помнится, состоялось торжественное поздравление после защиты кандидатской диссертации молодого и перспективного ученого Оразака Исмагулова. Это был 1963 год.

Благодаря фундаментальной школе российской антропологии, но в первую очередь, научной приверженности, своему огромному энтузиазму, в самом прямом смысле основанному на голой почве (в Казахстане на то время не было собственных специализированных антропологов, отсутствовали научные подразде-

Рис. 1. Оразак Исмагулов, первый казахский антрополог, академик Национальной академии наук Республики Казахстан, член-корреспондент Болонской Академии наук (Италия). Заслуженный деятель науки и техники.

Рис. 2. Современная серия черепов казахов, собранных О. Исмагуловым в Центральном Казахстане в 1958 г.

Научная работа в то время еще молодого ученого проходила при прямой поддержке Президента АН Каз.ССР академика К.И. Сатпаева. Эти остеологические материалы современных казахов (185 индивидуумов) хранятся в Кунсткамере МАЭ РАН в г. Санкт-Петербург (1958 г.) по сей день.

Рис. 3. Премьер-министр Индии Индира Ганди приветствует О. Исмагулова во время торжественного приема ученых – участников Международной конференции (г. Дели, Индия, 5 января 1975 г.).

Рис. 4. Вот на таком транспорте более 40 лет осуществлялись сборы комплексных материалов по физической антропологии казахского народа и его предков в масштабе Казахстана и за его пределами.

ления, лабораторные базы по этой специальности), а также неустанному трудолюбию, упорству и настойчивости, тщательности, основательности, ответственности и непостижимой самоотверженности, Оразак Исмагулов смог осуществить многолетние комплексные антропологические исследования современного и древнего населения Казахстана.

В результате чего им были собраны уникальные и достоверные, масштабные по численности, территориальному охвату материалы по физической антропологии, причем по разным системам признаков: соматологии, серологии, одонтологии, дерматоглифике, краниологии современных казахов и по палеоантропологии древних племен Казахстана.

Подобный комплексный методически унифицированный (исследованный одним и тем же ученым, среди одного и того же контингента) антропологический срез современной популяции казахов, (с ареалом обитания в сельской местности их прямых предков, живших как минимум с XVI в.), а также их краниологическое сопоставление с палеоантропологическими сериями, с хронологическими рамками от эпохи энеолита и до современности со всей территории Казахстана, не имеет аналогов не только в странах СНГ, но и в дальнем зарубежье.

Примечателен еще и такой факт: по всем упомянутым разделам антропологии казахстанским ученым на основе статистического анализа изученных комплексных материалов и их интерпретации опубликованы серьезные отдельные научные труды, получившие широкое признание среди мировой научной элиты.

Эти и многие другие исследовательские достижения позволяют мне свидетельствовать – подлинность, достоверность трудов ученого Оразака Исмагулова имеют под собой фундаментальную и неопровержимую базу, которая вызывает восхищение и преклонение перед величием подвига ученого по восстановлению исторической данности казахского народа.

Мой коллега, вынеся на своих плечах испытания тоталитарного советского режима, смог на основе собственных многолетних конкретных комплексных антропологических исследований впервые осветить основные вехи пятидесяти вековой истории своего народа и его предков.

На его основательные научные труды стоит ориентироваться нынешнему и будущим поколениям исследователей страны, которую он вполне обоснованно и с полным правом называет древней предковой Казахской землей.

Подвергнув тщательному антропологическому исследованию происхождение казахского народа, он фактически объективно, т.е. на основе фактов биологической истории формирования физического типа племен, населявших территорию Казахстана от неолита и до современности, доказал, что именно здесь находятся глубокие истоки и родина казахов. По его мнению, (а именно оно имеет право быть наиболее

авторитетным в области физической антропологии Казахстана, благодаря полученным им ценнейшим и масштабным материалам), настало время избавиться от ложных концепций и уничижительных терминов времен колониализма и тоталитаризма в политической системе, европоцентризма и шовинизма в научных подходах, к которым относятся давно и широко распространяемые термины «номад-кочевник», в отношении современных казахов.

К научным доводам дорогого мне Оразака, я отношусь с пониманием и уважением. И не просто подерживаю.

Ученый с более чем 60-летним стажем научно-исследовательской работы, исколесивший в экспедиции десятки тысяч километров по дорогам не только своей страны, известный в международном научном сообществе как поборник научной истины, но не умозрительных и сомнительных гипотез, подвергшийся преследованию при правлении казахстанского чиновника Г. Колбина, продолжает по сей день (!) опровергать ошибочные труды коллег, приводя примеры их безосновательности, выставляя им в противовес веские аргументы и доказательную базу антропологических данных в своих уникальных научных трудах!

– Я уничтожался морально, и физически давно бы уже не существовал, если бы не произошел развал Советского Союза, – вспомнит впоследствии ученый.

За неустанной борьбой в деле поиска исторических фактов о происхождении своего народа видится исследовательски-зрелая научная база: образно говоря – колокол, призывающий не увлекаться пустословными гипотезами и фантазийными домыслами иных псевдо-ученых, а стремиться к доказательному и достоверному материалу с тем, чтобы гордиться именем своего народа.

Оразак Исмагуловым и здесь даются четкие пояснения относительно способа производства и хозяйствования казахского народа, его предков, оставивших огромное наследие в виде самобытных традиций и богатейшей культуры, корнями уходящими в пятитысячелетнее прошлое, с ясным обоснованием их реальных коренных отличий от номадов мира, научные определения которых содержатся в мировых словарях и описаны в знаменитых трудах всемирно известных зарубежных ученых, как например голландского происхождения Джими Нельсона.

К таковым основательным и четко аргументированным трудам относятся работы казахстанского антрополога в области этногенеза казахского народа, выработанные на основе изучения комплексных и численно репрезентативных материалов по физической антропологии Казахстана с хронологическими рамками в пятьдесят веков, начиная от неолита и до современности.

Я высказывал мнение о том, что сегодня современный Казахстан привлекает внимание не только с точки зрения современных научно-технических достижений. Несомненный интерес вызывает и этно-

культурная история, где происхождение коренного народа в лице современных казахов стоит особняком: в течение последних трёхсот лет они подвергались условиям жесточайшей изоляции и, прежде всего, информационной. Кроме того, вопросы этнического происхождения и формирования этнокультурного облика казахского народа и его предков представляются весьма актуальными в целях углубления нравственного, духовного и патриотического воспитания, а также консолидации в единую социокультурную общность самих казахстанцев в условиях суверенного развития страны.

Научно-исследовательские труды ученого Оразака Исмагулова весьма своевременны, поскольку до сих пор по ряду объективных и субъективных причин разработке проблем этногенеза и этнической истории казахского народа не уделялось должного внимания, и, надо признать, что эпохальных работ уровня ученого, на сегодняшний день, никто из его современников и предшественников не достиг.

Казахский народ в 20-30 гг. XX века в ходе геноцидных деформаций его социальной и этнической структуры, обусловленных, так называемой, «коллективизацией» и, последовавшими за ней, жесточайшими сталинскими репрессиями, понес потери в численности, вполне сопоставимые с потерями еврейского народа в годы Холокоста или армянского народа в годы геноцида Османской Турции. Сегодня, в эпоху восстановления этих потерь, повышенное внимание к его научной деятельности в области антропологических исследований представляется более чем уместным.

Для эффективного комплексного изучения антропологических особенностей современных казахов ученым осуществлялись исследования среди жителей сельской местности, представляющих собой наиболее устойчивые группы местного населения с глубокими популяционно-генетическими корнями.

Согласно собранной информации в полевых условиях большинство современных казахских сельских поселений были основаны еще в XVI в. (во времена колонизации Казахстана царской Россией в XVIII в. отдельные поселения были несколько сдвинуты с изначального места в более неблагоприятные условия (засушливые земли)).

Вследствие чего современные сельские казахи изучались по комплексной антропологической программе, включающей в себя показатели одновременно по пяти системам морфологических и физиологических признаков: физическое строение лица, головы и тела (соматология), зубная морфология (одонтология), группы крови и вкусовые свойства (серология и РТС), морфология кожных узоров кистей рук (дерматоглифика) и морфология черепа (краниология).

За последние полвека по вышеуказанной комплексной программе ученый изучал сельские выборочные группы казахской популяции с учётом ареального расселения и былой субэтнической принад-

лежности, обоих полов в возрастном интервале 12-60 лет.

В своих трудах исследователь представляет объективные результаты широкомасштабных антропологических исследований, которые впервые позволили установить тесную и непрерывную этногенетическую преемственность между древними насельниками Казахстана и современным казахским народом на протяжении практически пяти тысячелетий.

Казахский народ предстаёт перед современным миром как единая этническая общность, постепенно сформировавшаяся на своей родной земле с древних времён на базе местных насельников Казахстана.

При этом данное концептуальное положение основывается исключительно на фундаментальных исследованиях в области физической антропологии, а именно, самых различных морфофизиологических системах современных казахов – соматологии, зубной морфологии, группах крови, кожных узоров кистей рук, морфологии черепа, с одной стороны, и в контексте с антропологическими особенностями костных останков древних насельников Казахстана, начиная с эпохи бронзы, с другой стороны.

Комплексные исследования по физической антропологии насельников Казахстана впервые позволяют сделать выводы о том, что истоки этноантропологического развития восходят к эпохам неолита и энеолита, судя по имеющимся единичным находкам, и особенно к племенам бронзового века (давшим более многочисленные материалы). Их физические данные сохранились в качестве морфологического наследия в антропологическом составе современных казахов порядка 30%. Иными словами у них сохранилась 1/3 часть древних предковых физических черт, хотя с тех пор прошло уже пять тысяч лет.

Следовательно, всякие сомнения касательно происхождения казахского народа исключены: на территории суверенного Казахстана формирование физического типа современных казахов на антропологической основе их древних предков в целом по длительности составляет пятьдесят веков.

Уникальные научные труды, связанные с расогенезом и этногенезом казахского народа, аргументированные большим числом объективных и достоверных антропологических данных, осветили основные вехи происхождения казахского народа в контексте этнокультурной истории Казахстана.

Согласно научным исследованиям Оразака Исмагулова, древние насельники Казахстана в своей жизнедеятельности прошли все стадии хозяйственно-культурного развития от каменного века через эпохи бронзы, железного века, античного времени, средневековья, включая современность.

Комплексные антропологические исследования современных казахов позволили определить внутригрупповую структурную целостность популяции с одной стороны, а затем устанавливать наличие собственного антропологического статуса среди совре-

менных евразийских этнических образований с другой.

Сбор материалов по физической антропологии современных казахов по обоим полам среди сельских жителей в экспедиционных условиях за период 1966 – 1996 гг. ученый проводил помимо Казахстана в России, Монголии, Узбекистане и Кыргызстане. Антрополог участвовал в международных научных экспедициях и проектах Индии, Китая, Италии, США, Венгрии.

В результате чего ученым были собраны на редкость масштабные комплексные материалы в первую очередь по современным казахам, которые в перспективе на все времена останутся единственным одновременным срезом по пяти разделам физической антропологии. Именно этот комплексный срез является уникальным кладом объективных данных, сбор которых повторить в таком объеме и на такой большой территории и тем более опровергнуть, вряд ли возможно.

Число полученных параметров (более шести тысяч) и систем признаков (пять), численность обследованных локальных групп (около пятидесяти, каждая из которых состоит из восьмидесяти – ста пятидесяти человек), широкий территориальный охват весьма велики, что является статистически репрезентативным. Вышеуказанное еще раз подтверждает высочайший и непревзойденный уровень достоверности.

Вкратце следует заметить: по всем изученным пяти комплексным признакам физической антропологии, полученные общие оценки казахской популяции достаточно близки между собой, что в полной мере позволяет отнести её антропологический тип к смешанной тураноидной расе, в составе которой она образует самостоятельный казахстанский антропологический вариант.

– Я хотел выявить уровень локальных различий. Но он оказался очень низким на высоком уровне статистической достоверности ..., – так говорил Оразак Исмагулов о субэтнических образованиях, к которым относятся жузы (Старший, Средний, Младший). За чем он это делал?

– Казалось бы, – вспоминает ученый, – я действительно «делил» казахов, как говорили спецслужбы, которые жгли мои книги, а на самом деле разделил изученные материалы на территориальные и субэтнические группы, сравнивая их между собой, но я выявил разительный результат – они не делились! С точки зрения популяционной генетики, казахи не разнятся между собой ни по жузовым группам, ни по родовым. Они гомогенны, то есть генетически однородны: и найманы Востока, и адайцы Запада – все схожи друг с другом по антропологическому типу...

Делил – того требовали задачи исследования. И буржуазная идеология, якобы насаждаемая в ходе заграникомандировок – была ни при чем... А ведь было время, когда Оразаку Исмагулову, навесив идеологические ярлыки, практически запрещалось заниматься

наукой, антропологию пытались объявить лженаукой, и что Казахстану она будто бы и вовсе не нужна.

Его десятилетний научный труд по популяционной генетике казахов (О. Исмагулов, 1977) был не понят идеологами-коммунистами и книгу по Решению ЦК Компартии Казахстана изъяли из продажи и сожгли. Позже, в период распада страны, казахская Национальная академия наук книгу антрополога реабилитировала... Но издать ее заново в том же виде уже невозможно. Сорок лет прошло с тех пор, как был похоронен в недрах цензуры величайший труд казахского ученого. Представьте, насколько бы сегодня продвинулась казахстанская наука в области антропологии и популяционной генетики, если бы.... Скольким оно – это «если бы» оборвало крылья, низвергло с высот изысканий, лишило жизней, скольких оно сделало диссидентами...

В советские годы труды казахстанского антрополога были «антипартийными», несмотря на то, что в партии ученый не состоял, а его исследования были вне политики, впрочем, как и сейчас.

Чиновники, присланные из центра, пытались закрасить сепильными чернилами без того тяжелую жизнь казахского народа, и научные мысли, излагаемые великим ученым, приходились весьма кстати: «делит казахов...». А вышло, что Оразак не делил, Оразак объединял.

Ему некогда было отбиваться от нападок и преследований чиновников, доказывать правоту, спорить с несведущими. Он не мог тратить драгоценное время на это. Он упорно работал вопреки трудностям и препятствиям. Теряя зрение, здоровье в целом. Он исследовал свой народ, он жил и продолжает жить своим народом.

В задачи ученого и возглавляемых им более трех десятков экспедиций, в те времена, входило определение однородности, как по территориальным группам, так и по субэтническим образованиям (жузы) по всем пяти системам изученных признаков. Им использовались методы кластеризации по обобщенным расстояниям признаков, представленные территориальными (южная, восточная, северная, центральная и западная), субэтническими сравнимыми группами (Старший, Средний, Младший жузы).

И что же мы наблюдаем? Дендрограммы антропологической целостности казахского народа носят ярко выраженный характер. Впервые с помощью многомерного статистического анализа были получены показатели по физической антропологии, свидетельствующие об объективной внутригрупповой гомогенности казахской популяции.

Таким образом, ученый выносит вердикт: отныне деление современных казахов на территориальные группы и жузы в антропологическом отношении представляется совершенно необоснованным!

Он обращает внимание, что антропологическая гомогенность казахской популяции по всем комплексным признакам находит очень близкую анало-

тию с лингвистическим единством, т.е. в масштабе казахского языка на огромной территории Казахстана не существует диалектных различий и язык является уже консолидированным, имея лишь незначительные различия на уровне местных говоров! Среди тюркоязычных народов Евразии казахский язык является единым и казахи без каких-либо диалектных различий из любых регионов республики полностью понимают друг друга.

На взгляд антрополога, этноантропологические и этнолингвистические процессы в данном случае тесно сопряжены. Как постепенное и длительное формирование физического облика местных насельников на протяжении пятидесяти веков, привело в результате к гомогенному антропологическому типу современных казахов, так аналогичным является итог – единый казахский язык без каких-либо диалектов на всей обширной территории расселения, который мог сложиться только за очень длительный период (несколько тысяч лет), имея под собой древнюю стабильную предковую тюркскую основу.

Длительность и главенство сосуществования тысячелетиями древней тюркской основы в казахском языке совершенно очевидны, поскольку лингвисты выявляют в нем архаичные формы и древние слова. Так на основании приведённых данных ученый доказывает: насельники древней предковой Казахской земли долгое время жили динамично и однонаправленно развивались на собственной территории без массовых одновременных переселений извне и резкой смены населения.

Фундаментальные научные труды казахского антрополога вызывают интерес и в связи с представлением межгрупповых сравнений с выявлением наличия собственного антропологического статуса казахов среди этнических групп Евразии. Для этого по всем пяти системам признаков казахской популяции ученым использовались специальные биометрические формулы, как для измерительных, так и описательных (балловых) признаков.

Как известно, в физической антропологии наиболее важными показателями для современной популяции служат соматологические данные, определяемые как измерительным, так и описательным способом. На основе указанных двух видов формул биометрической статистики ученым были получены обобщенные расстояния по 10 измерительным и 12 описательным признакам между современными казахами и другими этническими образованиями Евразии: таков наиболее достоверный способ определения антропологического статуса казахской популяции при сопоставительном анализе.

Наряду с казахами вышеуказанными статистическими средствами были определены обобщенные популяционно-генетические расстояния для сравнительных групп, куда вошли представители монголоидной расы: эскимосы, эвены, чукчи, буряты, саха, с одной стороны, а затем, в качестве представителей

европеоидной расы: армяне, грузины, осетины, таджики, узбеки, с другой стороны. Именно такие масштабные межгрупповые сопоставления дают наиболее достоверные представления о соматологическом статусе казахской популяции среди народов Евразии.

Данные масштабных научных исследований, проведенных Оразакм Исмагуловым показали: казахи обладают смешанными физическими чертами: как европеоидными, так и монголоидными, занимая промежуточное положение между представителями обоих больших рас. При этом наличие собственного соматологического статуса казахской популяции среди народов Евразии не вызывает никаких сомнений.

Труды ученого свидетельствуют о том, что после определения наличия соматологического статуса казахской популяции в масштабе Евразии определялось обладание статусом по другим системам признаков (одонтология, серология, дерматоглифика и краниология). При этом по мере возможности наибольшее внимание обращалось на показатели представителей тюркоязычных народов.

Результаты сопоставлений с помощью группового метода одонтологических, серологических, дерматоглифических и краниологических сравнений достаточно убедительно соотносятся между собой. По всем изученным комплексам признаков по физической антропологии казахский народ демонстрирует наличие самостоятельного антропологического статуса среди евразийских популяций. Всё это в целом указывает на то, что развитие физического облика казахского народа в многовековой истории Казахстана происходило длительно (более пятидесяти веков: от эпохи энеолита и до современности), с постепенной динамикой, однонаправленно, целостно, непрерывно.

После определения внутригрупповой однородности и наличия собственного антропологического статуса казахской популяции в масштабе Евразии ученый задался естественным и логичным вопросом о времени окончательного формирования собственного антропологического типа казахского народа.

На этот вопрос полноценный ответ содержится в работах, касательно остеологических материалов средневекового и древнего Казахстана. Это ценнейшая научная информация, содержащаяся в костных останках предков казахского народа настолько уникальна, что её невозможно найти ни в одной из библиотек и архивов мира, поскольку их история углубляется во времена, когда письменные источники отсутствовали.

Поэтому, по настоящему мнению казахского антрополога все ископаемые костные останки человека, добытые с территории Казахстана, в обязательном порядке должны всесторонне изучаться и храниться в отечественных фондах, государственных музеях Республики Казахстан, как уникальный и своеобразный «архив», содержащий ценнейшую историческую информацию для дальнейших исследований много-

гранной жизни предков казахского народа силами не одного поколения ученых.

При этом автор трудов напоминает нам: биосоциальная история древних предков казахского народа гораздо глубже и шире развивалась, чем обычная гражданская история Казахстана, опирающаяся на остатки материальной культуры, институты государственности и разнообразные письменные и устные источники.

Собранные и изученные костные останки человека с территории Казахстана под руководством Оразака Исмагулова свидетельствуют, что этноантропологическая история местных насельников на древней предковой Казахской земле не прерывалась на протяжении более пяти тысячелетий, т.е. начиная от энеолитического времени и до современности. Данные хронологические рамки, условно разбиваются на семь исторических периодов. В масштабе Казахстана их последовательность ученым условно представлена следующим образом: I – Современность (XVI – XX вв.), II – «Монгольское» время (XIII – XV вв.), III – Тюркское время (VI – XII вв.), IV – Античное время (III в. до н.э. – V н.э.), V – Ранний железный век (X – IV вв. до н.э.), VI – Бронзовый век (XX – XI вв. до н.э.), VII – Неолит и энеолит (VII – III тыс. до н.э.).

Непосредственно к показателям краниологии современных казахов, как в хронологическом, так и в этноисторическом плане, наиболее близки данные физической антропологии насельников «монгольского» времени Казахстана. Поэтому, как замечает антрополог, весьма интересно сравнить между собой представителей этих двух исторических периодов в краниологическом аспекте. При том, что изученные черепа «монгольского» времени в количественном отношении невелики, однако они позволяют получить реальные представления относительно общих характеристик физического облика насельников этого периода времени.

В целом, согласно научно-исследовательским изысканиям моего уважаемого коллеги, полученные краниологические показатели данного времени не оставляют сомнений в том, что насельников Казахстана «монгольского» времени по степени выраженности основных физических черт вполне можно отнести к смешанной тураноидной расе, в той же мере, что и современных казахов. Кроме того, их сближает вместе ещё и такой важный краниологический показатель, как уровень содержания условной доли монголоидных элементов (УДМЭ), которые были определены в методом Георгия Францевича Дебеца, общепринятым в антропологической науке. При этом по полученным показателям у насельников Казахстана «монгольского» периода УДМЭ составил около 70%, то есть столько же, сколько у современных казахов, полученных тем же способом. Остальная составляющая доля антропологического компонента, именуемого «европеоидным» у сопоставляемых насельников обоих периодов Казахстана равна 30%.

Всё это свидетельствует о том, что между двумя периодами среди местных насельников существовала реальная генетическая преемственность, а также общность истоков формирования антропологического типа, который для казахов завершился в XIV – XV вв.

Такое совпадение краниологических показателей насельников двух исторических периодов вполне определенно согласуется с этнокультурными процессами, имевшими место на территории Казахстана.

Поскольку антропологический состав современного казахского народа определяется соотношением двух компонентов: монголоидного и европеоидного, то весьма интересным на взгляд ученого, представляется их взаимодействие в многовековой истории казахской популяции. При этом наиболее важным представляется динамика взаимодействия этих двух компонентов на древней предковой Казахской земле.

В ходе этого взаимодействия в процессе исследований ученым определялось, какой из этих двух компонентов является местным, а какой привнесенным на территорию древнего Казахстана. Именно такой подход наиболее достоверно раскрывает глубину истоков антропологического развития казахского народа на его древней предковой земле, которым является современный Казахстан.

Исходя из вышеуказанного положения, используя известный статистический метод Г.Ф. Дебеца, ученый в соответствии со всеми этноисторическими периодами Казахстана, по изученным краниологическим сериям определил условную долю монголоидных элементов, а затем исследовал динамику развития на рассматриваемой территории.

Им иллюстративно было показано, что за указанный период времени местные насельники прошли три узловых этапа антропологического развития: европеоидный, европеоидно-монголоидный и монголоидно-европеоидный – хронологические рамки существования которых достаточно четко выявляются. Так что на территории Казахстана доля монголоидных элементов от средневековья по мере углубления в историческое прошлое постепенно убывает. Даже в эпоху раннего железного века в первой половине 1-го тысячелетия до н.э. (т.е. до V в. до н.э.) среди местных насельников Казахстана следы монголоидных черт почти не улавливаются.

Следовательно, начало инфильтрации монголоидных элементов на рассматриваемую территорию начинается со второй половины 1-го тысячелетия до н.э. (т.е. после V в. до н.э.). В целом, процесс метисации по наблюдениям казахского антрополога на древней территории Казахстана в общей сложности протекал на протяжении 20 веков, т.е. от V в. до н.э. до XIV в. н.э. Таким образом, по свидетельству ученого, монголоидные элементы представляются исключительно привнесенными на территорию древнего Казахстана с более восточных территорий Центральной Азии.

Кроме того, академиком иллюстративно и доказательно представлен тот факт, что на территории Казахстана европеоидный компонент является самым древним и исходным местным ядром, который на протяжении более пяти тысячи лет служил основой формирования антропологического типа насельников последующих исторических эпох включая современных казахов, среди которых архаичные следы древнего европеоидного компонента сохранились в виде базового пласта, составляющего около 30% от общего числа антропологических признаков.

Именно удельный вес этого компонента в полной мере сохранился в различных морфо-физиологических системах современных казахов, в частности в соматологии, одонтологии, серологии, дерматологии, краниологии и остеологии. Следовательно, у ученого есть полное основание заявить, что современный казахский народ является носителем древних европеоидных черт, которые составляют 1/3 часть от всего комплекса признаков.

Следует подчеркнуть, что это не единственный способ обоснования древности истоков антропологического развития казахской популяции, имеющей 50-ти вековую историю. Ученый еще продемонстрировал результаты анализа на основе показателей краниологических серий, отдельно взятых как мужских, так и женских групп по этноисторическим эпохам, а также по объединенным сериям обоих полов по тысячелетиям истории Казахстана.

Для достижения этой цели Оразак Исмагулов подвергал исследованиям краниологические признаки высокого таксономического значения: верхняя высота лица, скуловой диаметр, назомолярный угол, зиго-максиллярный угол, угол выступания носовых костей. В научном отношении иллюстрационный материал представляется уникальным в связи с расогенезом казахского народа.

На представленных доказательствах по пяти краниологическим признакам мужских и женских серий на протяжении пяти тысячелетий исключительно развиваются в одном направлении по всем этнокультурным периодам Казахстана, т.е. величины верхней высоты лица, скулового диаметра, назомолярного и зиго-максиллярного угла постепенно увеличиваются, а угол выступания носовых костей также последовательно по эпохам уменьшается.

Аналогичное развитие признаков прослеживается и в объединённых (мужчины и женщины) сериях по тысячелетиям Казахстана. Всё это свидетельствует о том, что вся динамика краниологического развития местных древних насельников Казахстана шла по пути формирования смешанного физического облика казахского народа.

В этом также убеждает систематически присутствующий весомый иллюстративный материал, показывающий развитие физических черт насельников на древней предковой Казахской земле в лицах, которые были воссозданы по методу антропологической

скульптурной реконструкции и благодаря личной поддержке Михаила Михайловича Герасимова и его учеников.

Методика антропологической реконструкции на основе черепа человека, разработанная М. М. Герасимовым, как я упоминал выше, широко признана в мире, и она хорошо освоена его учениками, последователями. Выдающийся ученый при жизни обещал воссоздать скульптурные бюсты, связанные с предками казахского народа, по всем историческим эпохам Казахстана. Михаил Михайлович был весьма тепло и по-отечески расположен к перспективному ученому Оразу Исмагулову. Преждевременный уход из жизни гениального антрополога-реконструктора не позволил осуществиться плану. Но они были выполнены его учениками в лице Галины Вячеславовны Лебединской, Татьяны Сергеевны Бадуровой и Елизаветы Валентиновны Веселовской. Как раз они и смогли воссоздать целый ряд скульптурных бюстов по казахстанским краниологическим материалам, начиная от эпохи неолита и до современности.

Даже при том количестве представленных в качестве иллюстраций антропологических реконструкций из их общего числа по всем этноисторическим периодам Казахстана они наглядно отражают динамику трансформации физического облика людей в каждую эпоху. При этом самое главное, историческая последовательность развития физического типа на данной территории, не нарушается, наоборот прослеживается эпохальная преемственность.

Самые ранние находки костных останков человека с территории Казахстана относятся к эпохам неолита и энеолита. Они были обнаружены на западе, севере, востоке страны (энеолитическое поселение Ботай, могильники Усть-Нарым, Железинка и Черновая II). Оразак Исмагулов располагает всеми основаниями считать их тип исходным и базовым в дальнейшем антропологическом развитии местных насельников Казахстана от эпохи неолита и энеолита и до современности.

В масштабе страны самая ранняя находка относится к неолитическому времени и по ней была сделана антропологическая реконструкция (мужской череп человека зрелого возраста из могильника Коскудук I, обнаруженный на Мангышлаке). В этой реконструкции довольно четко выражены древние европеоидные черты лица широко распространены среди индивидов того времени и в сопредельных странах.

Эпоха бронзы Казахстана представлена двумя реконструкциями женщин зрелого возраста. Очень важно отметить, что представленные скульптурные женские бюсты вполне реально отражают морфологические показатели краниологических серий бронзового века.

К эпохе раннего железа относится реконструкция мужского черепа зрелого возраста из Жетысу из могильника Берел (Восточный Казахстан), также облада-

ющие европеоидными чертами лица без какой-либо примеси монголоидных элементов на черепе из Жетысу и легкой степени примеси на черепе из Береля.

Со второй половины 1-го тысячелетия до н.э. (т.е. с V в. до н.э.) прослеживается первоначальная инфильтрация монголоидных элементов на древнюю территорию Казахстана. В пользу этого говорит наличие условной доли монголоидных элементов в краниологических сериях Казахстана в данный период, и она составляет 15%. Остальную часть – 85% образуют местные европеоидные компоненты.

На смену раннему железному веку на территории Казахстана приходит так называемое античное время, которое представлено соответствующими краниологическими сериями. В этот период доля примеси монголоидного элемента среди местных насельников достигает 25%. В результате чего древний европеоидный компонент среди местных насельников несколько уменьшается и составляет 75%. Такое соотношение компонентов в известной мере выражено в скульптурном бюсте мужчины из Жетысу античного времени. К слову сказать, эта реконструкция была осуществлена самим Михаилом Михайловичем Герасимовым.

Дальнейшие изменения физических черт местных насельников казахский антрополог прослеживает в так называемое тюркское время. В этот период соотношение двух компонентов среди местных насельников составляют 50 на 50%, т.е. как уровень европеоидного, так и монголоидного компонентов становится равнозначными. Это соотношение между двумя расами хорошо выражено в мужском скульптурном бюсте этого периода.

Что касается процесса смешения расовых компонентов в антропологическом составе населения периода средневековья Казахстана, то выше уже рассматривался выявленный антропологом факт относительно преемственности между современными казахами и насельниками «монгольского» времени. Этот комплекс черт достаточно четко иллюстрирован материалами антропологических реконструкций как позднего средневековья, так и нового времени Казахстана.

Приведенные Оразом Исмагуловым реконструкции по историко-культурным периодам Казахстана вполне определенно отражают глубину истоков и этапы становления собственного антропологического облика казахского народа от древности до современности на протяжении пятидесяти веков.

Наиболее близкие антропологические черты к современным казахам представлены на антропологических реконструкциях XVII-XVIII вв. Это внешний облик видных исторических личностей казахского народа – Айтеке би и Абылай хана. По Абылай хану научным деятелем проведено специальное историко-антропологическое исследование с изданием отдельной монографии. По Айтеке би готовится в ближайшее время публикация по проведенным историко-антропологическим исследованиям его костных останков.

Резюмируя сказанное, исходя из источников – фундаментальных научных трудов уважаемого мною коллеги – казахстанского ученого Ораза Исмагулова, скажу: разнообразные методы комплексно изученных материалов по физической антропологии казахской популяции не оставляют сомнений в том, что весь расогенетический процесс от эпохи энеолита до современности (т.е. на протяжении более пятидесяти веков) на древней предковой Казахской земле протекало постепенно и последовательно, исключительно на базе местной европеоидной расы.

Представленные комплексные антропологические показатели древнего и современного населения Казахстана ученым вполне определенно и согласованно вписываются в динамику развития общесторической, этнической, лингвистической и религиозной общностей, характерных местным насельникам на протяжении всех историко-культурных периодов.

Таковы в общих чертах древние исторические истоки и единство казахского народа в масштабе страны, доведенные до широчайшей научной общности казахстанским ученым антропологом Оразом Исмагуловым, моим коллегой, моим единомышленником.

Ораз Исмагулов – подлинный борец за чистоту науки и как истинный ученый он ратует за объективность, целостность, неподкупность и беспристрастность.

Он по сей день стойчески держится и продолжает активно публиковаться, борется за право своего народа знать реальную собственную историю, вне всяких сомнений восторгаясь ее величиим, очищая ее от фальшивых концепций, наносных ложных терминов.

Каныш Имантаевич Сатпаев смог разглядеть в молодом ученом своего последователя в развитии отечественной науки, истинного поборника исторических устоев своей страны лишь с той разницей, что один был разведывателем земных недр, умножающим сведения о составе и запасах казахстанских руд, другой – на доказательной базе освещает историю своего народа и страны.

Я ставлю на один уровень эти величественные глыбы: первого казахского горного инженера-геолога, доктора технических наук, академика, первого руководителя Национальной академии наук Каныша Имантаевича Сатпаева и первого казахского антрополога, доктора исторических наук, академика Ораза Исмагулова.

Грани их мужества, смелость и эрудированность еще никто не смог превзойти. «В зоне умолчания» история казахского народа не останется. Будьте уверены. Величие истинных сыновей своего народа в том, что каждый из них знает: что его народ выше его самого. Сказанную К.И. Сатпаевым во время встречи в марте 1947 года с Уинстоном Черчиллем фразу: «Мой народ выше меня», в полной мере можно отнести к моему коллеге: в его скромности, потрясающей работоспособности, позволившей наработать мощную

фактологическую базу, доказательность которой неопровержима, усматривается лишь единое желание, единый помысел – возвеличить свой народ, находясь при нем в беззаветном служении науке.

За эти научные достижения ему аплодировали на международных научных форумах в Азии, Европе и Америке, в Индии наряду с учеными из разных стран, его лично приветствовала премьер-министр Индии Индира Ганди.

Мы всегда поражались его стойкости, тому, как находясь под пристальным прищелом КГБ, ему удавалось выезжать на международные симпозиумы, конференции, конгрессы. Именно в то время знаменитые голландский антрополог-палеонтолог Густав Кенигсвальд и американский одонтолог Альберт Дальберг приоткрыли ему многие аспекты в области малоисследованной в Казахстане науки.

Об Оразаке Исмагулове можно сказать так: он обладает внутренним интеллектом. Он не любит слово «интеллигенция», которое, как считает ученый, уравнила всех: и интеллектуалов, и посредственность. Последнее ему неизвестно, равно как и нежелание трудиться. Все, кто бывал с ним в экспедициях, отмечали живость ума, высокую требовательность сначала к себе, а уже потом к окружающим.

Именно эта ответственность перед собой, государством, позволила достичь значимых результатов в казахстанской антропологической науке, которые до сих пор никто не смог опровергнуть.

Я уверен, минуют многие годы, но доказательная база первого антрополога Казахстана Оразака Исмагулова будет служить во благо и будоражить умы всего мирового научного сообщества, где имя ученого, интеллектуала, светила науки международного масштаба будет продолжать оставаться оплотом преданности древней предковой земле достойного народа с величайшей самобытной историей.

Литература

Исмагулов О. Население Казахстана от эпохи бронзы до современности (палеоантропологическое исследование). – Алма-Ата: Наука. 1970. 236 с.

Исмагулов О. Этническая геногеография Казахстана (серологическое исследование). – Алма-Ата: Наука. 1977. 165с.

Исмагулов О. Этническая антропология Казахстана (соматологическое исследование). – Алма-Ата: Наука. 1982. 232с.

Исмагулов О., Сихымбаева К. Этническая одонтология Казахстана. – Алма-Ата: Наука. 1989. 237с.

Исмагулов О., Исмагулова А. Происхождение казахского народа. – Алматы. 2017. 196 с.

References

Ismagýlov O. Naselenie Kazakhstana ot epohi bronzy do sovremennosti (paleoantropologicheskoe issledovanie)

[Population of Kazakhstan from the bronze age to the present (paleoanthropological study)]. – Alma-Ata: Nayka. 1970. 236 s.

Ismagýlov O. Etnicheskaya gеногеография Kazakhstana (serologicheskoe issledovanie) [Ethnic gеногеография of Kazakhstan (serological study)]. – Alma-Ata: Nayka. 1977.165s.

Ismagýlov O. Etnicheskaya antropologiya Kazakhstana (somatologicheskoe issledovanie) [Ethnic anthropology of Kazakhstan (somatological research)]. – Alma-Ata: Nayka. 1982. 232s.

Ismagýlov O., Sihymbaeva K. Etnicheskaya odontologiya Kazakhstana [Ethnic odontology of Kazakhstan]. – Alma-Ata: Nayka. 1989. 237s.

Ismagýlov O., Ismagýlova A. Proishozhdenie kazakhskogo naroda [Origin of the Kazakh people]. – Almaty. 2017. 196 s.

Арутюнов С.А.

Ресей ғылым академиясы (РФА),
Москва қ., Ресей Федерациясы

ҚАЗАҚ ҒЫЛЫМЫНЫҢ МАЙТАЛМАНЫ

Бұл мақала ҚР ҰҒА академигі, Болония Ғылым академиясының корреспондент мүшесі (Италия) Оразақ Смағұловтың 90 жылдығына және оның 60 жылдан астам творчестволық кешенді антропологиялық еңбектеріне, қазақ халқы мен байырғы қазақтың атамекен тұрғындарының өзара тікелей байланыстарына арналған. Соның арқасында аян болғаны бүгінгі қазақ популяциясы мен оның ата-бабаларының өзара антропологиялық байланыс мерзімі 50 ғасырлар бойы үзілмегендігі нақтылы дәлелін тапты.

Түйін сөздер: Антропология, соматология, одонтология, серология, дерматоглифика, краниология, палеоантропология, Қазақ Елі.

Arutyunov S. A.

Russian Academy of Sciences (RAS)
Moscow, Russian Federation

CORYPHEUS OF NATIONAL SCIENCE

This article is dedicated to the 90th anniversary of academician of NAS of RK, corresponding member of the Bologna Academy of sciences (Italy) Orazak Ismagulov, who for more than 60 years has been engaged in a comprehensive study of the modern Kazakh people, as well as the inhabitants of the ancient ancestral Kazakh land. As a result of painstaking long-term research, it was established for the first time that the modern Kazakh people of modern Kazakhstan has an unchallenged history of about 50 centuries.

Keywords: Anthropology, somatology, odontology, serology, dermatoglyphics, craniology, paleoanthropology, ancient ancestral Kazakh land.

Ибраева Г.О.

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

e-mail: gulzhan.ibraeva.1984@mail.ru

АБАЙ МҰРАСЫН САҚТАУ ЖӘНЕ НАСИХАТТАУ

2020 жылы елімізде қазақ халқының ұлы ақыны, ағартушы, қазақ жазба әдебиеті мен әдеби тілінің негізін қалаушы Абай Құнанбайұлының (1845-1904 жж.) туғанына 175 жыл толу мерейтойын мерекелеу қолға алынды. Осы айтулы мерейтой қарсаңында Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев ақынның мерейтойына орайластырып, алдағы іс-шаралардың қажеттілігін белгілеп берген «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласын жариялады.

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі еліміздегі басты руханият ордасы ретінде осы мақала аясында атқарылып жатқан іс-шараларды қызу қолдап, музей төрінен Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойына арнап көрме залын жасақтады. Көрме залының мақсаты – музей қонақтарына қазақ халқының көрнекті перзенті, ұлы ойшылы Абай Құнанбайұлының қазақ әдебиетіне қосқан үлесін насихаттау, ақын бейнесінің шығармашылықтың әр саласында көрініс табуын, Абай мұрасын көрме арқылы ел назарына ұсыну болып табылады. Көрмеге қойылған ең құнды жәдігер – ақынның өзі пайдаланған құтысы.

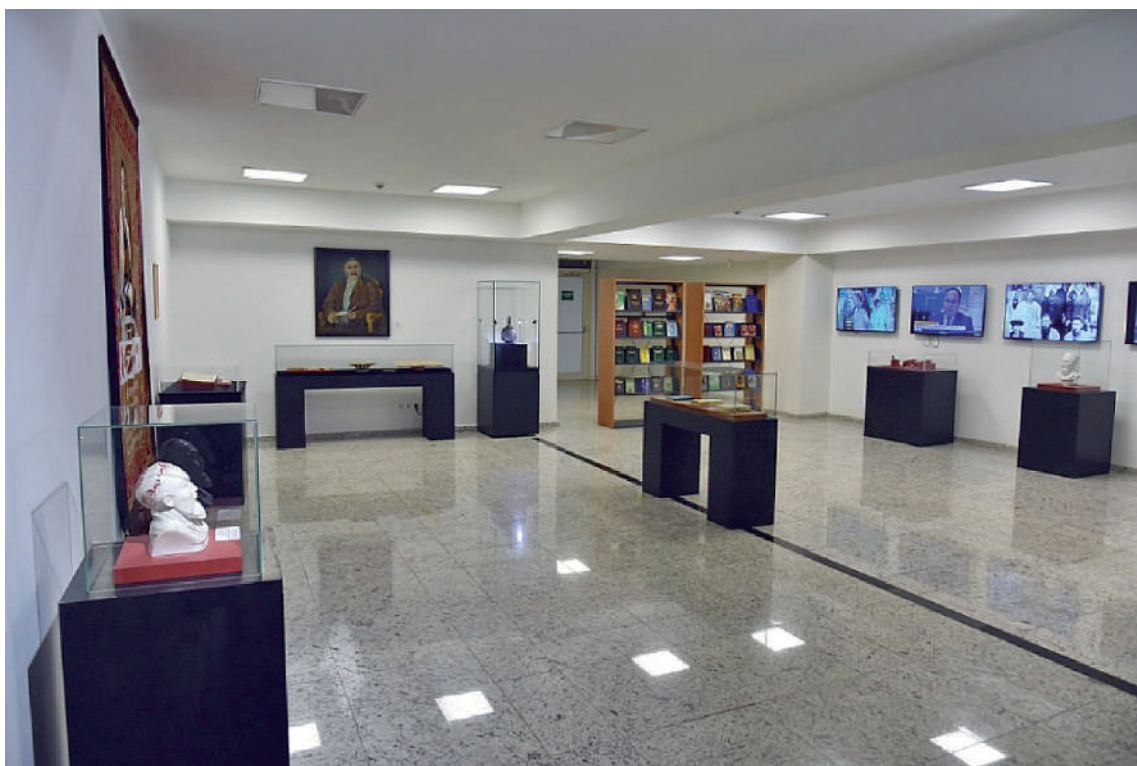
Түйін сөздер: құты, Абай өлеңдерінің жинағы, Абайтанушы ғалымдар, Абайдың қара сөздері, Абай және бейнелеу өнері.

Адам баласының бәріне ортақ дүниежүзілік мәдениет әрбір халықтың алдыңғы қатарлы ой-пікірлерінен, ұлы ақындар мен ойшылдардың творчестволық байлығынан құралатыны белгілі. Ұлылар өз халқының рухани мәдениетін бүкіл дүниежүзілік озық үлгілерімен табыстырып, оған өз ұлтының өзіне ғана тән ерекшеліктерін, ой-пікір байлығын, сөз өнерінің үлгісін қосады. Абай – қазақ халқының осы топқа қосқан ұлы ақыны, классигі. Оның мазмұны жағынан аса терең, гуманистік-философиялық ой-толғамдарға бай, адамдықты ардақтап, оның рухын биікке көтерген оптимизмге толы жарқын творчествосы кешегіні бүгінге жалғастырған алтын көпір сияқты өзінің туған халқын, сол арқылы өзі бауыр тұтқан адам баласының бәріне ерекше қызмет етіп келеді. Ол біздің халықтың ұлттық оянуына, сана-сезімінің көтерілуіне, әдебиеті мен мәдениетін жаңа сапада қалыптастыруға, қазақтың әдеби тілін орнықтыруға барынша мол еңбек сіңірді. Сондықтан біз оның ұлт мәдениетіндегі орнын өзі тектес ұлылармен ғана салыстыра қараймыз. (Қирабаев, 2013:52).

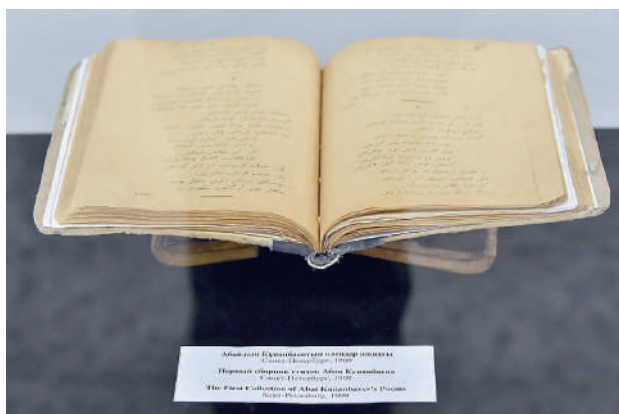
Ұлттық музей төрінде ақынның мерейтойына арнап ашылған көрменің негізгі бөліміне Ұлттық

музейдің ең құнды жәдігерінің бірі – ақынның өзі пайдаланған құтысы қойылды. Құтының тарихы ХІХ ғасырдың соңғы ширегінен басталады. Абайдың жер аударылып келген орыс ағартушы-демократ достары Н.И. Долгополов пен Н.М. Лобановский 1883 жылы Семейде «Өлкетану музейін» ұйымдастырады. 1885 жылы Абай Құнанбайұлы қазақтың этнографиясын таныту мақсатында, осы музейге қазақтың ежелгі баспанасы киіз үйді жабдықтарымен және 60-қа жуық құнды дүниелер тапсырады. Сол жәдігерлердің бірі – осы құты екен.

Құты қайың ағашынан ойылып, жеке дайындалып құралып жасалған. Екі жанын мойыннан иығына дейін беті оюлы күміс таспамен бекіткен. Екі қаптал бүйірінде күмістен құмырсқабел болып келген оюы бар. Құтының ауыз ернеуіне әшекейлі күмістен сақина шеңбер салынған. Мойынының алдыңғы тұсында ернеуден төмен, тігінен күмістен балдақ ою орнатқан. Сыртқы бетінде күмістен шертіп салынған ою шеңбері бар. Шеңбер ортасына күмістен қошқармүйіз ою орнатылған. Барлық ою мық, жез шегелермен шегеленіп, мықтап орнатылып, бекітілген. Тығыны да қайың ағаштан жонылып, қолмен

Сур. 1. Көрме залы.
 Fig. 1. Exhibition hall.

Сур. 3. Абай Құнанбаевтың өлеңдер жинағы.
 Fig 3. Poems collection of Abai Kunanbayev.

ұстар басы күміспен қапталған. Өлшемі: биіктігі – 32 см, диаметрі – 18 см (Сур. 2).

Көрме залына сонымен бірге музей қорынан ақынның 1909 жылы Петербургте жарық көрген өлеңдер жинағы, 1923 жылы Ташкентте басылып шыққан ақын шығармаларының толық жинағы (араб хатпімен жазылған) көрмеленді (Сур. 3).

Абай шығармаларының толық жинағы тек ақын қайтыс болғаннан кейін ғана жарыққа шығарылған. Ақынның өлеңдерін, қара сөздерін жинақтап бастыру сияқты қиын жұмыспен ақынның інісі Кәкітай мен баласы Тұрағұл айналысыпты. Ақын көзі тірісінде өз шығармаларын кітап түрінде жинақтамаған, көпшілік өлеңдері ел аузында жатталған, ал қолжазба ретінде жазылған нұсқалары толық сақталмаған екен. Көрме Ұлттық музей қорына 2019 жылы Ысқақ Құнанбайұлының төртінші ұрпағы Бахыт Шағатаева әкеп тапсырған ақынның 1945 жылғы жарық көрген шығармалар жинағымен толықты.

Экспозицияның келесі бөлімі ақынның өмірі мен шығармашылығын насихаттауға бағытталған. Бұл бөлімге абайтанушы жазушы-қаламгерлердің бірегей туындылары қойылды. Атап айтсақ, Ұлттық музейдің «Кітап қорынан» іріктелген қазақтың

Сур. 2. Абайдың құтысы.
Fig 2. Abay's vessel.

ұлы жазушысы, абайтанудың негізін қалаушы – М.О.Әуезовтің XX ғасырдағы ең үздік шығармаларының бірі, қазақ халқының ұлттық дәстүрі барлық қырынан терең ашылып көрсетілген «Абай жолы» роман-эпопеясы мен Абайдың әдеби мұрасын зерттеуге мол еңбек сіңірген бірегей ғалым Қайым Мұхамедхановтың қолжазбасы сынды жәдігерлер бар. Абайтанушы ғалым Мұхтар Әуезов «Абай жолы» атты өзінің 4 томдық даңқты тарихи роман-эпопеясын жазуға 15 жыл уақытын жұмсаған. «Абай» аталған бірінші кітабы 1942 жылы, екіншісі 1947 жылы жарық көрген. «Абай» романының екі кітабы 1949 жылы 1-дәрежелі КСРО Мемлекеттік сыйлығын алған. Төрт кітаппен біткен эпопея 1959 жылы Лениндік сыйлыққа ие болды. «Абай жолы» романы әлемнің 30 тіліне аударылып, дүние жүзі оқырманынан өте жоғары баға алған.

Мұхтар Әуезов Абай мұрасын ғылыми тұрғыдан танып білу жолында жарты ғасырға таяу толассыз еңбек еткен. Ғалымның көп салалы ғылыми-зерттеу еңбектері абайтанудың қолы жетпес заңғар биігіне айналды. Осы еңбектерінің нәтижесінде М.Әуезов қазақ әдебиеті тарихының іргелі де көрнекті саласы абайтанудың негізін салушы әрі ол мұраны ғылы-

ми-творчестволық жолмен бүкіл әлем халқына таныту арқылы да әдебиеттану саласында қайталанбас дарынды тұлға ретінде танылып, мойындалды. Абай мұрасын терең бойлай танып білу мен насихаттау жайында атқарған ұлан-ғайыр еңбегі қазақ әдебиеті тарихында теңдесі жоқ ұлттың рухани қазыналы байлығына айналды. Көрменің осы бөлімі Абай туралы жазылған көптеген өлең, очерк, әңгімелердің авторы, майдангер жазушы, Кәмен Оразалиннің М.Әуезовке арналған «Абайдан соң» роман-трилогиясымен толықты.

Ұлы ғалым Мұхтар Әуезов негізін қалаған абайтану мәселесін одан әрі дамытушы – Қайым Мұхамедханов. Қайым Мұхамедханов – абайтануды ғылыми негіздеуші, әрі алғашқы текстологы, ұстаз, ақын, жазушы, драматург. Оның ғылыми еңбегінің басты тақырыбы – ұлы Абайдың мол мұрасын зерттеу болды.

Қ. Мұхамедхановтың «Абай шығармаларының текстологиясы» деген зерттеуі – Абай шығармалары мәтініндегі олқылықты тұтас қамтуды мақсат еткен еңбек. Абай шығармалары туралы бірнеше дерек көздерін салыстыра отырып жүргізілген бұл зерттеулердің Абай шығармаларын бір ізге түсіріп, канондық мәтінін жасауға тигізер пайдасы мол болды. Зерттеуші нысанға 1954 жылы академиялық толық жинақты алып, оны 1909 жылғы жинақпен Мүрсейіт, Ораз, Р. Жандыбаевтың қолжазбаларымен тікелей салыстырып, дұрыс, бұрыс жақтарын нақтылы фактілермен дәлелдеп отырған. Зерттеуші 1954 жылғы жинақтағы кейбір өлеңге өзгерістер ендіруді дәлелді де орынды сынға алған. Ғалым ақынның «Айналайын, құдай-ау» өлеңі мен «Масғұт», «Өзім әңгімесі» дастандары Абайға тән шығармалар емес деген пікір көтереді. Осы тұрғыдан қарағанда, М.Әуезовтің «Өзім әңгімесі» дастаны Абайға төлеу салынып қосылған, әрі Крыловтан Абай аударды деген 11 мысалдың бесеуі ғана Абайға тән. Абайдың үш өлеңі Лермонтовтан аударған өлеңдері ішіне қосылып кеткен деген тосын пікір айтқан. Зерттеуші өзінің назарын, негізінен Абай шығармаларының ішіндегі кездесетін мағынасы ауысып, өзгеріске ұшыраған «бөтен сөздерге» аударғаны себепті ақынның революцияға дейінгі баспасөздерде жарияланған өлеңдерінде орын алған өзгерістер мен тыңнан қосылған өлең жолдарының сырын ашуға бара бермеген. (Мырзахметұлы, 2014: 71-72)

Музей келушілерінің назарына сонымен бірге көптеген тарихи романдар мен повестердің авторы, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының және М.Әуезов атындағы Ұлттық сыйлықтың лауреаты Дүкенбай Досжанның 2008 жылы жарық көрген «Абайдың рухы. Ғұмырнамалық ой-толғау»

атты кітабы ұсынылды. Бұл кітапта жазушы ақынның өміріндегі негізгі оқиғаларға тоқталып, оның рухани жан әлеміне философиялық талдау жасайды. Жазушының қаламынан туындаған әңгімелер мен хикаяттар, романдар, повестер оқырмандарын тілінің шұрайлылығымен, ұлттық бояуының қанықтығымен баурайды. Қаламгердің үздік шығармалары уақыт өткен сайын өз бағасын арттыра түсуде.

Көрмеге тағы бір құнды жәдігер – «Абайдың қара сөздері» қытай тіліне аударылған нұсқасы қойылған. Абай «қара сөз» жазу ісін кездейсоқ қолға алмаған. Оның мақсаты, арманы, идеялары, тек қана қазақтың ғана емес адамзатқа ортақ дін мен ғылымның, білім мен өнердің қасиетін насихаттауға бағытталған. «Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық: қылып жүрген ісіміздің бәрінің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылдық екенін білдік...». Абайдың «Қара сөздері» мәңгі қазақтың дүниесіне айналған мұра.

Абайдың бойында ақындық, ойшылдық қасиетпен қатар рухы зор сезімталдық қасиет те мол. Ол алаш зиялысы аталатын қазақ жастарының өзінен кейін идеясын жалғастыратынын күні бұрын білген. Ойшылды өз уақытында қоғамнан оқшаулай түскен рух та осы сезімталдықтың күші болса керек. Абайдың ізін қуған, оның идеясын, рухани мұраларын қорғап, жарыққа шығарған алаш зиялылары адамның адамшылығына қатысты мінездің, ғылымның халыққа ортақ пайдасын келтіретін білімнің ұғымын сақтай білді. Бұл дәстүрді жалғастыру бүгінгі ұрпақтың да алдында тұрған міндет. Абай даналығы қазақ руханиятында мәңгі сақталатын құбылыс (Сәрсембин, 2019:17).

Көрменің бұл бөлігі Қазақстанның еңбек сіңірген әртісі К.Т. Мыржықбайға Абай шығармашылығын насихаттағаны үшін берілген төсбелгі және медальдармен толықтырылды.

Ақын, ағартушы, данышпан Абай бейнесі қылқалам шеберлері үшін де үнемі шығармашылықтың қайнар көзі болып табылды. Абай бейнесін Н. Крутильников, Ә. Қастеев, Л. Леонтьева, Н. Нұрмұхамбетов, Е. Сидоркин, Қ. Телжанов, А. Рахманов, И. Исабеков, К. Каметов, А. Ғалымбаева, Р. Есіркеев, Х. Наурызбаев сияқты әйгілі суретшілер мен мүсіншілер сомдаған. Көрменің үшінші бөлімі Абай тақырыбындағы бейнелеу өнері туындыларына арналған. Көрмеге мүсіншілер Е. Сергебаевтың классикалық үлгіде жасалған «Абай портреті» (1963 ж.), М.Е. Үмбетовтың «Абай» атты мүсіндік еңбектері,

Қазақстан суретшілерінің әр түрлі техникада жасалып, ақынды сомдаған портреттік жұмыстары, соның ішінде Қ. Қожықовтың «Абай Құнанбаев» (1955 ж.) литографиялық жұмысы, Ғ. Ақмеркызының «Абай портреті» кескіндемесі таңдалып, қойылды.

Сонымен қатар, көрме залына Ұлттық музейдің ғылыми кітапхана қорынан ақынның өмір жолы, шығармашылығынан ақпарат беретін 30-дан астам жазушы-ғалымдардың жеке зерттеулері мен туындылары көпшілік назарына ұсынылды.

Бүгінде Ұлттық музей ғылыми, рухани әрі мәдени орталық болып қалыптасты. Музей өз келушілеріне ұлт тарихынан мағлұмат беретін бірегей жәдігерлерді ұсынып қана қоймай, сонымен қатар, ұйымдастырушылық, ағартушылық, тәрбиелік және көпшілікке ортақ істермен де айналысады. Осы тұрғыда Ұлттық музейде жыл басынан бері ақынның 175 жылдық мерейтойына арналған «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласын талқылауға арналған дөңгелек үстел, «Абай Құнанбайұлы шәкірттерінің көсемсөз мұралары» атты іс-шаралар өткізіліп, Абай шығармашылығы жаңа қырынан дәріптеліп, ғылыми тұрғыдан талдаулар жасалды.

Әдебиеттер

Классикалық зерттеулер: *Көп томдық*. 2013. – Алматы: «Әдебиет әлемі», Т.21: С.Қирабаев. *Тәуелсіздік және әдебиет*. – 52 б.

Мырзахметұлы М. 2014. *Абайтану: 1-кітап*. өңд. толық. 2-бас. – Астана: «Interactiv Kazakhstan», 71-72 б.б.

Сәрсембин Ү. *Абай феномені. Республикалық фольклорлық-этнографиялық әдеби-көркем журнал*. №6 (139).17б.

References

Klasikalyq zertteýler: Kóp tomдық. – Almaty: «Ádebiyet Álemi», 2013.T.21: S.Qirabaev. *Táýelsizdik jáne ádebiyet*. – 52b. [Classical research: multi-volume]. – Almaty: “In The World Of Literature”, 2013. T. 21 p. S. Kirabaev. *Independence and literature*. – p 52.

Myrzahmetuly M. *Abaitany: 1-kitap. ónd.tolyq. 2-bas.* – Astana: »Interactiv Kazakhstan», 2014.-71-72bb. [Abaeology: Book 1. – Corrected. 2-the edition]. – Astana: “Interactive Kazakhstan”, 2014. p 71-72.

Sársembín Ú. *Abai fenomeni. Respýblikalyq fólklorlyq-etnografialyq ádebi-kórkem jýrnal*. №6 (139). 17b. [The Phenomenon Of Abai. Republican folklore and ethnographic literary and artistic magazine] no. 6 (139) p 17.

Ибраева Г.О.

Национальный музей Республики Казахстан,
г. Нур-Султан, Казахстан

СОХРАНЕНИЕ И ПОПУЛЯРИЗАЦИЯ НАСЛЕДИЯ АБАЯ

В 2020 году на государственном и международном уровне начато проведение празднования 175-летнего юбилея со дня рождения великого поэта, просветителя, основателя казахской письменной литературы и литературного языка Абая Кунанбаева (1845-1904 гг.).

В связи с этим была опубликована статья Главы государства Касым-Жомарта Токаева «Абай и Казахстан в XXI веке».

Национальный музей Республики Казахстан, как главный духовный центр, активно поддержал мероприятия, проводимые в рамках данной статьи, а также организовал выставочный зал, посвященный 175-летию Абая Кунанбаева. Цель выставочного зала – пропаганда вклада великого мыслителя, выдающегося сына казахского народа Абая Кунанбаева в казахскую литературу, содействие развитию казахской литературы через демонстрацию «Наследие Абая» и популяризация образа поэта в различных сферах творчества. Самым ценным экспонатом, представленным на выставке, является сосуд которым пользовался сам поэт.

Ключевые слова: *сосуд, сборник произведений Абая, ученые абаяведы, слова назидания Абая, Абай и изобразительное искусство.*

Ibraeva G.O.

National Museum of the Republic of Kazakhstan
Nur-Sultan, Kazakhstan

PRESERVATION AND PROMOTION OF ABAY'S HERITAGE

In 2020, at the state and international levels, was launched the celebration of the 175th anniversary of the birth of the great poet, enlightener, founder of Kazakh written literature and literary language Abay Kunanbayev (1845-1904).

In this regard, Head of State Kassym-Zhomart Tokayev published an article "Abay and Kazakhstan in the XXI century".

The National Museum of the Republic of Kazakhstan, as the main spiritual center, actively supported the events held within the framework of this article, and also created an exhibition hall dedicated to the 175th anniversary of Abay Kunanbayev. The purpose of the exhibition hall is to promote the contribution of the great thinker, the outstanding son of the Kazakh people Abay Kunanbayev to Kazakh literature, to promote the development of Kazakh literature through the demonstration "Abay Heritage" and to popularize the poet's image in various fields of creativity. The most valuable exhibit presented at the exhibition is the vessel used by the poet himself.

Keywords: *vessel, collection of works of Abay», scientists of Abay, words of edification of Abay, Abay and fine art.*

Жауапты редактор – Искаков Қ.А.
Көркемдеуші редактор – Өксікбаев Е.К.
Техникалық редакторлар – Смағұлова Б.С., Рахимбекова Р.К.

Басуға 02. 09. 2020 жылы қол қойылды.
Пішімі 205 x 280 мм. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Тапсырыс №1. Таралымы 500 дана.
Бағасы келісімді.

«Шаңырақ-Медиа» жауапкершілігі
шектеулі серіктестігі баспаханасында басылды
Нұр-Сұлтан қ., «Өндірістік»
тұрғын алабы, Көкарал көш., 2/1 info@smedia.kz